

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI)

NİJER DİN İŞLERİ ORGANİZASYONU İLE TÜRKİYE
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ DİN EĞİTİMİ
FAALİYETLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR
ARAŞTIRMA

Doktora Tezi

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

Ankara, 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI)

NİJER DİN İŞLERİ ORGANİZASYONU İLE TÜRKİYE
DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ DİN EĞİTİMİ
FAALİYETLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR
ARAŞTIRMA

Doktora Tezi

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH

Ankara, 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI)

NIJER DİN İŞLERİ ORGANİZASYONU İLE TÜRKİYE DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞININ DİN EĞİTİMİ FAALİYETLERİ ÜZERİNE
KARŞILAŞTIRMALI BİR ARAŞTIRMA

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH

.....

Prof. Dr. Cemal TOSUN

.....

Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN

.....

Doç. Dr. İbrahim FİDAN

.....

Dr. Öğrt. Üyesi. Vaheddin ŞİMŞEK

.....

Tez Sınav Tarihi: 11/10/2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH danışmanlığında hazırladığım “Nijer Din İşleri Organizasyonu ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının Din Eğitimi Faaliyetleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Ankara 2023)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

08/11/2023

ÖN SÖZ

Araştırma giriş, yedi bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte araştırma problemi, önemi, amacı, yöntemi, veri toplama teknikleri ve kapsamı ve sınırları ile genel bir bilgi verildikten sonra ilk bölümde Nijer’de din işleri organizasyonunun tarihsel gelişimi ele alınmıştır. İkinci bölümde sömürge döneminden günümüze kadar Nijer’de din işlerinin organizasyonu sistemi, faaliyetleri ve felsefesi incelenmiştir. Üçüncü bölümde Nijer’deki dini işleri yönetim sistemi, Nijer devletinin yasal ve pratik olarak laik bir devlet olarak din üzerindeki konumu ve Nijer hükümetinde var olan dini kurumların nasıl olduğu ele alınmıştır. Sonra I ve II. Bölüm ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Dördüncü bölümde Nijer’de İslami (Ticani gibi Sufiler ve İzzala/Selefilik-Vahhabilik gibi Selefiler) gruplar ve Hıristiyanlar arasında var olan dini faaliyetlere temas edilerek incelenmiş ve bölümün sonunda bir değerlendirme yapılmıştır. Beşinci bölümde Türkiye’nin demografik yapısı, laikliğin Türkiye’de gelişimi ve laiklik anlayışının nasıl olduğu incelenmiş ve Türkiye’de çeşitli dönemler arasında din işleri organizasyonun yürütülüş sistemi ele alınmıştır. Ardından laik sistem içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığının konum, yürütülüş şekli, amaç, görev ve politikalarına değinilmiş ve bölüm sonunda bir değerlendirme yapılmıştır. Altıncı bölümde cami içi ve dışındaki dini faaliyetler ve hizmetler sistemi, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin nasıl dağıtıldığı, Türkiye’de dini faaliyetlerin nasıl finanse edildiği, Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin nasıl atandığı ve sayıları yer almaktadır. Bölüm sonunda konu ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Son olarak yedinci bölümde iki ülkenin din işleri organizasyonu yürütme biçim sistemi ve yaygın din eğitimi de dahil olmak üzere arasındaki benzerlik ve farklılık tespit edilip bir değerlendirme yapılmıştır.

Araştırmamı sabırla okuyan ve her aşamasında yol gösterici olan değerli hocam Prof. Dr. Yıldız KIZILABDULLAH’a desteklerinden dolayı tüm içten duygularıyla teşekkür ediyorum. Araştırmaya birlikte başladığım değerli hocam Prof. Dr. Recai DOĞAN’a; doktora ders döneminde olgunlaşıp yetişmemize katkıda bulunan sayın Prof. Dr. Cemal TOSUN ve Prof. Dr. Mualla SELÇUK’a ismini saymadığım ve bana katkısı olan diğer hocalarıma, tez izleme komitesinde yer alan, moral olarak destek veren Prof. Dr. Zeki Salih ZENGİN’e de şükranlarımı sunuyorum. Dualarıyla yanımda olan annem, babam kardeşlerim, okul arkadaşlarıma ve araştırmam sürecinde yeterince vakit ayıramadığım sevgili eşim Samira ve kızım Tasnime’ye tüm içten duygularıyla teşekkür ediyorum. Ayrıca araştırmamın Türkçe açısından düzenlemeye destek veren Dr.

Vahdeddin ŞİMŞEK, Cengiz SARUDAŐ, Sena YALĀIN ve bana uzaktan ve yakından maddi ve manevi olarak desteklerini esirgemeyen tüm akraba ve arkadaşlarıma ayrı ayrı teşekkür ederim. Bu ĀalıŐmada 2018-2023 tarihleri arasında bana Doktora Burs Programn veren Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluklar Başkanlığına (YTB) Őahsım nezdinde teŐekkürü ayrıca bir borĀ bilirim.

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY
ANKARA 2023

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Problemi	1
B. Araştırmanın Amacı	10
C. Tezin Önemi.....	10
D. Araştırmanın Soruları.....	11
E. Araştırmanın Yöntemi ve Veri Toplama Teknikleri.....	12
F. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları	13
I. BÖLÜM: NİJER’DE DİN İŞLERİ ORGANİZASYONUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ	15
A. Nijer’in Tarihsel Geçmişi.....	15
B. Nijer’de Dinî (Eğitimi) Yaygınlaştırmaya Hizmet Eden Merkezler	17
1. Dinî İlim Merkezleri ve Faaliyetleri.....	17
1.1. Say Şehri.....	18
1.2. Zinder Şehri	19
1.3. Agadez Şehri.....	19
1.4. Kiota Şehri	20
C. Nijer’de Hristiyanlığın Tarihi ve Faaliyetleri	20
1. Nijer’de Misyonerlik faaliyetleri.....	21
II. BÖLÜM: NİJER’DE DİN İŞLERİ ORGANİZASYON SİSTEMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ	23
A. Sömürge Döneminde Din İşlerinin Organizasyonu	23
1. Sömürgecilerin Dini Faaliyetlere Yönelik Planı	24
B. Din Adamlarının Sömürge Yetkilileri ile İlişkisi.....	26
C. Bağımsızlık Süreci	27
D. Bağımsızlık Sonrası Din İşleri Organizasyonu (1960-1974).....	29

1. Nijer İslam Kültür Cemiyeti'nin Temel Hedefleri ve Faaliyetleri.....	30
E. 1974-1989'da Din İşler Organizasyonu	31
1. Nijer İslam Cemiyeti'nin Teşkilat Yapısı, Siyasi ve Sosyal Alandaki Rolü, Faaliyet ve Hedefleri	32
F. 1990'dan Günümüze Kadar Din İşleri Organizasyonu	37
1. Cemiyetlerin Doktrinlerine ve Hedeflerine Göre Sınıflandırılması	39
1.1. Tarikatlar.....	40
1.2. Nijer'de Tasavvufun Aksamaları	42
1.2.1. as-Sanusiyye	42
1.2.2. Kâdiriyye	43
1.2.3. Ticianiyye	45
1.2.4. Hamaviyye Tarikatı	47
1.3. Halkın Tarikatleri Benimseme Nedenleri	47
1.4. Selefi-Vahhabilik	48
1.4.1. Nijer'de Selefilik Türleri.....	50
2. Nijer İslam Cemiyeti (AİN)	51
3. AMEEN-AMEEN Cemiyeti.....	52
4. Tasavvuf	53
5. Selefi-Vahhabilik.....	54
III. BÖLÜM: NİJER'DEKİ DİN İŞLERİ ORGANİZASYON FELSEFELERİ VE MÜESSESLERİ.....	55
A. Nijer Konseptinde Laiklik ve Din Statüsü	55
B. Nijer'de Dini Çatışmalar ve Gösteriler.....	59
C. Nijer'de İbadet Yasası	61
D. Devlet İçindeki Dini Kurumlar	64
1. İçişleri ve Din İşleri Bakanlığı	64
1.1. Din İşleri Dairesi.....	65
1.1.1. İbadet Genel Dairesinin Temel Amaç, Hedef ve Vizyonu.....	65
1.1.2. İbadet Genel İdaresinin Kısımları ve Görevleri	66

1.1.2.1. Hristiyan İşleri ve Diğer İnançlar Dairesi.....	67
1.1.2.2. İbadet Yerleri Yönetiminin Görevleri	68
1.1.3. Genel İbadet Dairesinin Yapısı, İnanç ve İbadethane Daireleri.....	69
2. Ulusal İslam Konseyi ve Rolü.....	69
E. Değerlendirme.....	71
IV. BÖLÜM: NİJER'DE DİNİ FAALİYETLER VE HİZMETLER.....	74
A. Geleneksel Okul “Makaranta”	74
1. Geleneksel Okulları “Makaranta”nın Nijer Toplumundaki Rolü.....	76
2. Geleneksel Okullarda (Makaranta)Eğitimin Amaçları ve Eğitim Sistemi.....	78
3. Geleneksel Kur'an Okulları (Makaranta)nın Programı, Yöntemi ve Öğretim Araçları.....	79
4. Geleneksel Okullarda "Makaranta" Okutulan En Ünlü Kitaplar	80
5. Geleneksel Okulların "Makaranta" Problemleri.....	81
B. Geliştirilmiş Geleneksel Okulların Ortaya Çıkış Tarihi	83
1. Geliştirilmiş Kur'an Kursu Politikası ve Eğitim Program Sistemi	85
2. Programın Operasyonel Hedefleri.....	86
3. Geliştirilmiş Geleneksel Okulları Programının Bölümü ve Hedefleri	86
3.1. Geliştirilmiş Geleneksel Okullarının Genişletilmiş Program Saatlerinin Dağılımının Tablosu	87
C. Sufilerin “Ticani” Din Faaliyetleri.....	88
1. Zikirler.....	89
2. Zaviye.....	90
3. Aşure	90
3.1. Mevlidi Nebevi	90
D. Vaaz “Wa'azi Kassa”	91
E. Camilerde Dinî Faaliyetler.....	92
F. Ramazan Ayında Kur'an-ı Kerim'in Tefsiri	93
G. Teknoloji Destekli Dini Eğitim Faaliyetleri	94
H. Hristiyan Dinî Faaliyetler.....	95

İ. Nijer'deki Hac Organizasyon Sistemi	97
J. Değerlendirme.....	99
V. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN İŞLERİ ORGANİZASYON SİSTEMİ	102
A. Türkiye'nin Demografik Yapısı	102
B. Laikliğin Türkiye'deki Gelişimi	104
C. 1920-1950 Arası Din İşleri Organizasyonu	108
D. 1950 ve Sonrası Din İşleri Organizasyonu	111
E. Laik Sistem İçerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Organizasyonu	117
F. Diyanet İşleri Başkanlığı Amaç, Hedef, İlke ve Sorumluluklar	124
1. Temel Politikalar ve Öncelikler	125
2. Diyanet İşleri Başkanlığının Teşkilat Yapısı.....	127
G. Türkiye Diyanet Vakfı	129
H. Değerlendirme.....	130
VI. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE DİNİ FAALİYET VE HİZMETLERİN YÜRÜTÜLÜŞ SİSTEMİ.....	136
A. Türkiye'de Dini Faaliyetler ve Hizmetler	136
1. Camii İçi Dini Eğitim Faaliyetleri.....	139
1.1. Hutbe ve vaaz.....	139
1.2. Cami Dersleri	140
2. Cami Dışı Dini Faaliyetler	141
2.1. Kuran Kursları	142
B. Hac ve Umre Hizmetleri	144
C. Diyanet İşleri Başkanlığının Dini Faaliyet ve Hizmetlerinde Finans Kaynakları	144
D. Diyanet İşleri Başkanlığı Görevlileri Atama Sistemi	146
E. Değerlendirme.....	150
VII. BÖLÜM: BENZERLİK, FARKLIKLAR VE SONUÇ	159
A. Türkiye ve Nijer'in Geçirmiş Olduğu Tarihsel Süreç Bağlamında Bir Karşılaştırma	159
B. Dini Faaliyet, Etkinlik ve Hizmetlerin Düzenlenmesinin Değerlendirilmesi	171

SONUÇ	178
KAYNAKÇA.....	182
ÖZET	213
ABSTRACT	214

KISALTMALAR

A.I.N	: Association Islamique Du Niger/Nijer İslam Cemiyeti
ACIN	: Association Culturel Islamique Du Niger/ İslam Kùltür Cemiyeti
AN	: Ansemblée Nationale/Millet Meclisi
ANASI	: Nijer Dava Derneği ve İslami Dayanışma
ARCI	: İslam Kùltürünün Canlandırma Derneği
b.	: İbnu
Bkz.	: Bakınız
DENF	: Direction De l'Education Non-Formelle/ Yaygın Eğitim Dairesi Başkanlığı
DGC	: Direction Général Du Culte/ İbadet Genel Müdürlüğü
ed.	: Editör
H.	: Hicri
HCI	: Haut Conseil İslamique/ Yüksek İslam Şurası
Hz.	: Hazreti
LOSEN	: Loi D'orientation Du Systeme Educatif/ Eğitim Sisteminin Yönlendirilmesi Kanunu
Mad.	: Madde
MAEC	: Ministère Des Affaires Étrangères et De La Coopération/ Dışışleri ve İşbirliği Bakanlığı
MEFCNSİNS	: Ministere De L'economie Et Des Finances Conseil National De La Statistique Institut National De La Statistique/ Ekonomi ve Maliye Bakanlığı Ulusal İstatistik Konseyi Ulusal İstatistik Enstitüsü
MISPARC	: Ministere De L'interieur, De La Securite Publique, Des Affaires Religieuses Et Coutumieres/ İçişleri Bakanlığı, Kamu Güvenliği, Din ve Örf ve Adet İşleri Bakanlığı
MÖ	: Milattan Önce
MSA-sawaba	: Mouvement Socialiste Africain-Sawaba/ Afrika Sosyalist Hareketi-Sawaba
O.C.I	: Organisation De La Coopération İslamique/ İslam İşbirliği Teşkilatı
Ö.	: Ölüm
PPN. RDR	: Parti Progressiste Nigérien-Rassemblement Démocratique Africaine/ Nijer İlerici Partisi-Afrika Demokratik Toplaması

s.	: Sayfa
s.a.v.	: Salla'lahu Aleyhi Vesselam
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
T.D.V	: Türkiye Diyanet Vakfı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
USAN	: US Ambassade Du Niger/ABD Nijer Büyükelçiliği
Vb.	: Ve Benzeri

GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın problemi, amacı, önemi, alt soruları, yöntemi ve veri toplama aracı ile araştırmanın kapsamı ve sınırlılıklarına yer verilmiştir.

A. Araştırmanın Problemi

İslamiyet'in günümüz Nijer Cumhuriyeti topraklarına girişinin (Kawar/Agadez bölgesinde) Hz. Ukbe b. Nafi el-Fihri (Ö.63H/683M) (Abdusalâm el-Afâk, 2002; Yakup, 2005)'nin ordusuyla, M. 7. yüzyılın sonunda gerçekleştiği bilinmektedir (Asî, 2007). Nijer toplumu, farklı halklardan ve kabilelerden oluşur. Bunları Sonray-Zarma, Havsa, Kanuri, Fula, Tuvareg, Tubu, Tamaşek ve Gurmaçe'dır. Bu kabilelerin her biri, kendi kültür ve geleneklerine sahiptir. Günümüze kadar her kabile kendi kültürünü, dilini ve geleneğini korumuş ve korumaya devam etmektedir. Anayasanın 5.maddesine göre yerel diller, denklik bakımından, ulusal diller statüsündedir. Resmi dil ise Fransızca'dır (RP, 2010). Nijer'in yüzölçümü 1.267.000 km²'dir. Bunun dörtte biri çöldür (La Banque Mondial, 2017). Başkenti Niame'dir. Önemli şehirleri; Zinder¹, Maradi, Tava, Doso, Agadiz, Tillaberi ve Difa'dır. Nijer Cumhuriyeti'nin nüfusu 27,431,305 milyondur (Worldometer, 2023). Müslümanlar, nüfusun % 99,3'ünü, Hıristiyanlar % 0,3'ünü ve Animistler % 0,1'ini oluşturmaktadır. Nijer, % 3,9'luk oran ile Batı Afrika'da demografik olarak en hızlı gelişen ülke konumundadır (MEFCNSİNS, 2012).

Nijer Cumhuriyeti'nin nüfusunun çoğunluğu Mali, Nijerya, Benin, Moritanya, Togo ve Burkina Faso gibi komşu ülkelerdendir. Geri kalanlar ise Avrupa (Fransa, Almanya...), Amerika (ABD) ve Asya (Türkiye, Çin, Hindistan ve İran...) ülkelerindendir. Bu ülkelerden gelen insanların büyük çoğunluğu diplomatik ve askeri işbirliği, ticaret ve turizm faaliyetleri çerçevesinde Nijer'de ikamet etmektedir (MEFCNSİNS, 2012). Nijer Cumhuriyeti'nin tarihi, Mali² ve Songay³ İmparatorluğu gibi, Batı Afrika imparatorluklarına kadar uzanır⁴. Bu imparatorlukların stratejik noktası

¹Sömürge döneminde, eski başkentiydi.

² Mali imparatorluğu kuruluş tarihi: bir rivayete göre MÖ 1000'den beri vardır (Hamdân, 2021). Diğeri ise: M. 1230 (Cuneyd, 2019), diğer rivayet ise 1235 (Soumana, 2023).

³ Songay İmparatorluğu kuruluş tarihi bir rivayete göre; 1464'te kurulmuştur (Hamdân, 2021). Diğer rivayet ise: 1335'te kurulmuştur (Cuneyd, 2019). Kısaca Batı Afrika'da en meşhur İmparatorluk ve İslami Devletler kuruluş tarihleri: "Gana İmparatorluğu (...-1235), Mali İmparatorluğu (1235-1464), Songay İmparatorluğu (1464-1591) ve Osman Dan Fodyo Devlet (1810-1903)"(Soumana, 2023, s. 44-58).

⁴ Gana İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu, Songay İmparatorluğu et Kanem-Borno Krallığı. Daha ayrıntılı bilgi için Bkz. (Ahmet Belûla, 2006).

olan Nijer, 1076'da Murabitlar tarafından Gana İmparatorluğunun yıkılmasına kadar Müslümanların nüfuz etmediği bir bölgeydi. Bu imparatorluğun yıkılmasından sonra Nijer'de İslam yayılmaya başlamıştır. Tüccarlar sayesinde İslam'ın Nijer'e geldiği rivayet edilir⁵. Ticari ilişkiler ve bazı göçmen Müslüman kabileleri İslam'ın Afrika'da yayılmasında büyük rol oynamıştır (Ahmet Belüla, 2006). Ancak Nijer halkının İslam'a olan bağlılığı, Avrupalılar'ın işgalinden sonra bazı değişikliklere uğramış, yaşam tarzında ve günlük yaşamlarında farklılaşmalar başlamıştır.

Avrupalılar, Afrika'yı 1850'lerde işgal etmeye başlamışlardır (Granier & Guinet , 2016). Nijer'in işgali, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Nijer Nehrinin kaynağını araştırma bahanesiyle başlamıştır. Bu araştırma 1897 ve 1900 yılları arasında Nijer topraklarının işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır (Yakup, 2009). Yerel nüfusun direnmesine ve savaşmasına rağmen Nijer işgal edilmiştir (Momoudou, 2003). Nijer topraklarının işgalinden önce, Nijer toplumunun hayatını ve toplumun kimliğini yansıtan bir eğitim sistemi vardı. Söz konusu eğitim sistemini ortadan kaldırmak ve Nijer toplumunu kontrol edebilmek için sömürge yönetimi yeni bir eğitim sistemi kurmuştur (Djakite , 2015). Şunu da belirtmek gerekir ki Nijer, işgal edilmeden önce Zinder, Agadiz, Say ve diğer İmparatorlukların din eğitim merkezleri olan Timbuktu, Ceyne vb. gibi şehirlerde Kur'an, Sünnet ve felsefeye dayanan tamamen İslami bir din eğitimi ve din işleri sistemine sahipti ve bu kurumlar halkın din ihtiyaçlarını karşılamaktaydı (Mecdî , 2006; Abdul-Latif Danreş, 1988; Johan J. , 1984). Nijer'in bağımsızlığını elde etmesinden önce, dini işlerin yürütülebilmesi için bazı kurumlar mevcuttu. Bu kurumlar Nijerli Müslümanların evlilik, boşanma, vaaz ve din eğitimi gibi günlük yaşamlarıyla ilgilenmekteydi. Bu din işlerini yöneten kurumlar, Malikî mezhebinin öğretilerine göre Kuran ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadisleriyle çelişmeyen, Nijer âdet ve kültürüne de uygun hareket ediyordu Ancak, kan davası gibi ceza yargıları sömürge idaresine sunulmaktaydı (Moulaye, 2006).

Nijer Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanmasından sonra (03 Ağustos 1960) ilk Cumhurbaşkanı Diori Hamani, din adamlarının toplum üzerindeki etkilerini görmüş ve din işlerini organize edecek bir kurum oluşturma ihtiyacı hissetmiştir. Nijer'de kurulan ilk İslam işleri kurumuna: “Nijer İslam Kültür Derneği” adı verilmiştir. Bu kurum, geleneksel dini okullardan mezun olan din adamları ve kabile öncüleri olmak üzere iki kişi tarafından yönetilmiştir. Bu şekilde yönetilmesinin sebebi, birinci yöneticinin İslam

⁵ Tarihçiler aralarında tartışılan bir konudur daha detaylı bir bilgi için Bkz (Yakup, el-Lugatü'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hâdir Va't-Talûâ'ti'l-Müstekbal, 2009; Meunier , École D'aujourd'hui Et Savoir Straditionnels (Niger, Réunion, Brésil), 2008).

şeriatını iyi bilmesi ikinci yöneticinin ise âdet ve kültürleri iyi bilmesiydi. Söz konusu kurum, tek partili (PPN. RDR)⁶ olan hükümetin (Moulaye, 2006) denetimi altında yer almış ve sosyal ve politik alanda barış ortamının oluşmasında ve dinin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca medreseden mezun olanlara burs imkânı sağlamış, Nijer bölgesinin tüm şehirlerinde devlet yardımı ile camiler inşa edilmesi için toprak temin etmiştir. Yine hac ile ilgili tüm idari işlemler de (vize, gidiş, kalış ve dönüş) bu kurumun denetiminde olmuştur. Bu bakımdan, Din işlerini yöneten kurumlar sosyo-kültürel, dini ve politik düzeyde giderilmesi gereken problemlerle ilgilenmişlerdir.

1974 yılında, yeni otoritenin gelişiyle, eski otoritenin bazı hükümet organları ve kurumları korunmuş, din işleri organizasyon kurumu üyeleri, Arap ülkelerinden mezun olan yeni kişiler ile değiştirilmiş, kurum “Nijer İslam Derneği” (Moulaye, 2006, s. 7) olarak adlandırılmıştır. Yeni hükümetin eski din işleri kurumunun üyelerini değiştirmesinin iki sebebi olabilir: Birincisi, daha önceki din işleri organizasyonun yükümlülük ve sorumluluklarını yerine getirmekte yetersiz olmasıdır.. Çünkü kadro daha çok İslami bilgileri sınırlı geleneksel din eğitimi kurumlarındaki mezunlardan oluşmaktaydı. İkinci neden ise politik bakış açısının değişmesiydi. İktidar daha kültürlü, dini yeni ihtiyaçlar çerçevesinde yorumlayabilecek donanıma sahip din adamlarına ihtiyaç duymaktaydı. Bu bakımdan, yeni oluşturulan din işleri organizasyonu sosyal ve politik alanda önemli bir rol oynamıştır. 1982'de İslam İşbirliği Teşkilatı (O.C.I) ilk defa Nijer'de toplantısını yapmış ve birkaç yıl sonra bu kurumun (O.C.I) başına başkan olarak bir Nijerli getirilmiştir. Dört yıl sonra ise Nijer İslam Üniversitesi açılmıştır (Touati , 2011). Böylece devlet ve toplum ile din işleri organizasyon kurumu birlikve beraberlik içerisinde demokrasi dönemine kadar varlığını sürmüştür.

1990-1991 demokratikleşme yıllarıdır ve Nijer'in hükümet yönetme politikasında değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler, dinin devletten ayrılması neticesinde yeni bir yasanın çıkarılmasına yol açmıştır. Otorite laik bir devlet haline gelmiştir. Demokratikleşme süreci yeni dini dernekler, kurumlar ve birçok siyasi partinin kurulmasına yol açmıştır. Toplum üzerindeki baskılar kaldırılmıştır. Herkesin düşüncesini özgürce ifade edebilmesi, toplumsal alanlarda vaaz verebilmesi ve Franco-Arabe gibi özel okulların dini faaliyetlerini özgürce yürütebilmesi gibi durumların önü açılmıştır. Bu reformun amacı sadece kendi devlet işlerine yoğunlaştığı görülen Fransa

⁶ Nijerli-Toplama İlerici Afrika Demokratik Partisi (Parti progressiste Nigérien-Rassemblement Démocratique Africain).

ile ilişkileri yeniden düzenlemek değil, aynı zamanda Nijer halkının barış, diyalog ve güvenlik içinde birleşmesini sağlamaktı (Sounaye, 2011). Reformun sadece siyasi hedefleri değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve din işleri organizasyonunda da hedefleri vardır.

Bu dönem, İslam Üniversitesi (Suudi Arabistan), Al-Ezher (Kahire) ve Nijerya'dan mezun olan öğrencilerin gelmesiyle aynı zamana denk gelmiştir. Sosyal hayatın akışında Süflilikten Selefliliğe doğru bir değişim olmuştur ve toplum arasında hem siyasî alanda hem de dini alanda birçok ideolojinin var olmasına yol açmıştır. Nijer'deki din işleri organizasyon kurumu (A.İ.N), her zaman iktidar otoritesinin yanında duran, Nijer kimliğini ve İslam dinini önemsemeyen siyasi bir örgüt olmakla suçlanmaya başlamıştır. Bu sebepten çoğu din adamı dini faaliyetlerini kendi yürütmeyi tercih etmiş ve sonuç olarak dini kurum ve dernek olarak Nijer Dava Derneği ve İslami Dayanışma "ANASI", Nijer'de İslam'ı Yayma Derneği "Adin İslam", İslam Kültürünün Canlandırma Derneği "ARCI"⁷ nin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak hepsinin ortak amacı, Nijer topraklarına İslam'ın yayılması için çaba göstermektir. Reformdan sonra ortaya çıkan dernekler genel olarak devlet tarafından tanınmış olan A.İ.N, Nijer'de tek bir İslami kurum olarak kabul edilirken, diğer dernekler ise İslam karşıtı radikal ve laiklik tehdidi olarak görülmüştür ve Nijer'in dini kimliğini tehdit eden yapılar olarak tanımlanmıştır. Bu ihtilafın, İslam'ın ülkedeki tanımının belirlenmesine, yaygın din eğitimi ve diğer din kurumlarının faaliyetlerini yürütmelerinde olumsuz etkisi olmuştur.

Bu yeni sistemle iktidar güç sahibi olmuştur. Toplumsal alanda vaaz vermek isteyenlere yetki veren devlet olduğu için, vaazın içeriğinin ne olacağı ve insanlara nasıl aktarılacağı gibi konularda da kararı devlet vermiştir. Bu demokratik dönem, ülke meselelerinden çok iktidarla ilgili bir dönemdir (Moulaye, 2006). Devlet kendi çıkarlarını tehdit eden bir durum görmedikçe din işlerine karışmamıştır. İyi bir din işleri organizasyonu kurulmamasından dolayı, her din adamı kendi dini kurumunu ve derneğini kurup kendi politik felsefesini, din faaliyetlerini ve amaçlarını gerçekleştirmek için bağımsız bir şekilde hareket etmeye başlamıştır. Bu durum, kurumların Nijer'deki din işleri organizasyon kurumundan (A.İ.N) yüz çevirip ayrılmasına sebep olmuştur. Bundan

⁷(Association Nigérienne pour l'appel et la solidarité Islamique "ANASI", l'Association Nigérienne pour la Diffusion de L'İslam au Niger "ad-Din İslâm", ve l'Association pour le Rayonnement de la Culture Islamique "ARCI" (Sounaye, 2011, s. 2).

dolayı Nijer'deki büyük din işleri organizasyonun (A.I.N) etkisi zayıflamış ve faaliyetleri de sınırlanmıştır.

11 Eylül 2001 saldırılarından ve dünyadaki terörizm olaylarının yükselmesinden sonra, İslam dini hedef alınmış, bu olaydan Müslümanlar sorumlu görülmüştür. Bu yanlış anlayış, Müslümanlara etki etmiş ve Müslümanların %98'ini oluşturduğu Nijer'deki tüm bölgelerde dini kurum ve dernek faaliyetlerinin gözden geçirilmesi gerekmiştir. Bununla birlikte Nijer topraklarında Boko Haram ve Akmi⁸ gibi örgütler faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu gibi örgütler din üzerinde hiçbir bilgisi olmayan veya az bilgisi olan insanları, fakirleri veya paraya ihtiyaç duyanları hedef almıştır. Devlet, Nijer topraklarında günden güne güçlenmeye devam eden bu terör örgütleriyle mücadele etmek için katı önlemler almış ancak bu çabalar yeterli olmamıştır.

Öte yandan, Nijer Cumhuriyeti gibi, nüfusun çoğunluğunun İslam inancına sahip olduğu laik bir devlette, İslam içinde ve dışında başka inançların veya mezheplerinin varlığı da söz konusudur. Örneğin; İslam içinde; İzzala (Vahabi), Ticaniye, Kadiriye (Sufi), Tebliğ ve Ahmediyye cemaati ve Şii mezheplerini saymak mümkündür. Hıristiyan dinine gelince; Katolik ve Evanjelist mezhepleri sayılabilir. Bu mezhepler, özellikle Müslüman olan toplumlarda sosyal alanlarda çok görünür ve dini faaliyet ve hizmetleri aracıyla toplumun çoğunluğu üzerinde devletten daha fazla etkiye sahiptir. Öte yandan, söz konusu bu mezhepler genellikle özel dini kurumlara (din okulları) sahip olduklarından ve bir ideolojiyi ve grubu savunduklarından dolayı, çoğunlukla devletin eğitim ve politik felsefesi ile uyumlu olmayan bir toplum düzeni oluşturmaktadırlar. Genel olarak Dini kurum ve kuruluşlar, özelde dini faaliyet ve hizmetleri ve Kur'an kursları Nijer toplumunda büyük önem taşımaktadır. Kur'an ve İslami ilimleri öğrenmek amacıyla her tür kurumlara her tür insan başvurmaktadır.

Politik liderlerin çoğunun "Makaranta" adı verilen İslam dininin yaygın olduğu eğitim kurumlarına gittiklerini veya ailelerin çocuklarını bu kurumlara hafta sonlarında göndermekte olduklarını belirtmekte fayda vardır. Bu ileri gelenler, yönettikleri ülkedeki din işleri organizasyonunun geleceği hakkında endişe duymamaktadır. Laiklik adına; dinlere özellikle de İslam dinine ilişkin olumsuz bakış, Nijer'in bağımsızlığını almadan önce de böyleydi ve hala devam etmektedir. Ancak bu sefer sömürgeciler tarafından

⁸Bunlar Batı Afrika'daki gelişmesini etkileyen terör örgütleridir, bulunduğu ülkeler ise; Nijer, Nijerya, Mali, Burkina Faso, Şad, Kamerun, bazen de Beni'nde görünmektedir. Bu terör örgütlerin tarih gelişimi için bkz (Guien , 2017).

değil, Nijer'in kendi çocukları tarafından bu yanlış anlayış devam ettirilmektedir. Bu sebeplerden dolayı bazı dini liderlerin gözünde önem taşımamasına rağmen, sömürgecilerden daha tehlikeli oldukları gözlemlenmektedir (Yakup, 2013). Batı Afrika'da yaygın olan dini kurumların büyük bir sorun anlamına geldiğini; içlerine kapalı olduklarını ve milli eğitim sistemi dışında bir eğitim yolu seçmelerinin bu tehlikeli duruma neden olduğunu da söyleyebiliriz.

Bu bağlamda devlet, yaygın din eğitimi ve din işlerinin organizasyonu konusunu görmezden gelemeyiz; gerçi laik bir devlet herhangi bir toplumun dininin, mezhebinin varlığını ve sosyo-kültürel değerini takdir edemez. Fakat %98'i Müslüman olan bir ülkede devlet laik olduğundan dolayı din ile hiçbir bağlantısı yokmuş gibi de davranamaz. "Zaten Nijer Devleti çoğu zaman, dini sadece ona egemen olmak ve politik hedeflerine sunmak için tanımaktadır" (Sounaye, 2011, s. 3). Oysa laiklik, her devletin kendi yapısı, ülkenin tarihi ve demografik yapısına göre uygulanan bir yönetim şeklidir. Laik bir devletin hedeflerinden biri de tüm toplumu ayırım yapmadan sosyo-kültürel değerlerini, dinlerini korumalarına yardımcı olarak barış ve huzuru sağlamaktır. Yanlış bir laiklik anlayışı yüzünden, Nijer gibi nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede devlet, her alanda Nijer toplumuna din hizmetlerini sunmamaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Nijer'de din işleri organizasyonu ile ilgili konular, İçişleri, Kamu Güvenliği, Din ve Âdet İşleri Bakanlığı altında toplanmıştır. Bu bakanlığın altında devlet tarafından tanınmış olan "din birimleri" vardır. Din birimlerinden: birincisi: İslam İşleri Müdürlüğü; ikincisi: Hıristiyan İşleri Müdürlüğü ve Diğer İnançlardır. Her müdürlüğün kendine ait teşkilat ve faaliyetleri bulunmaktadır. Bu iki birim, İbadet Genel Müdürlüğünün denetimi altındadır. Nijer'de yaklaşık olarak yüz beş (105) İslami dernek ve kurum bulunmaktadır (DGC, 2019). Her dernek yaygın din eğitimi faaliyetlerinde ve hizmetlerinde bulunmasına rağmen, Ulusal Yaygın Eğitim Müdürlüğü (İlköğretim ve Milli Dil Geliştirme Bakanlığı) de bulunmaktadır. Bu yüz beş (105) İslami dernek finansal anlamda tam olarak devlete bağlı değildir. Uluslararası İslam derneklerinden ve Nijer'deki zengin iş adamları ve politikacılardan destek alınmaktadır; çünkü devletten alınan para sadece bir sübvansiyondur.

Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü (geniştirilmiş kur'an kurslarının) programına gelince, bu program diğer Kur'an kurslardan farklıdır. Söz konusu yaygın din eğitimi programları;

- Matematik, bilim, teknoloji ve çevre alanı;
- Sosyal alan;
- Kişisel gelişim alanından oluşturmaktadır.

Devlet (Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü) tarafından yenilenen Kur'an kursları için genişletilmiş eğitim programı kişisel gelişim alanına büyük önem vererek Kuran, İslami çalışmalar ve sağlık eğitimini öğrenmeye vurgu yapmakta, aynı zamanda öğrencilere okuma-yazma, Arapça, Fransızca ve temel matematik becerilerini geliştirme fırsatı vermektedir (DENF, 2016). Nijer'de yaygın din eğitimini geliştirmek ve cehaletin kaldırılması amacıyla, hem kamu hem özel tüm dini kurumlar faaliyet göstermektedir. Bu alan, belirli bir kurum veya derneğe bağlı değildir. Bir kurumu kontrol altına almayı engelleyen birkaç neden vardır. Bunlardan biri: Mali sıkıntıdır. İkinci ise: kurumlar arası bakış açısı meselesidir. Nijer Devleti bu kurumların finansmanından sorumlu değildir ancak faaliyetlerini denetlemektedir. Bazen de devlet bu kurumlara destekte de bulunmaktadır (Amani & Py, 2019).

Öte yandan Türkiye, nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan laik bir devlettir. Din ile siyaseti dengeli bir şekilde ayırmaya çalışmış ve çalışmaya devam etmektedir. Laik bir devlet olmasına rağmen (T.C. Anayasa Mahkemesi, 1924), toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için, devlet ve toplumun iyi iletişim kurabilmesi amacıyla bir din işleri organizasyon kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı (T.D.V, 1999)'nı kurmuştur. O dönemden beri dini faaliyetler düzenli ve bilimsel bir biçimde yapılmaktadır. Kur'an kursları, Cami inşaatları, Cuma hutbeleri, hac, zekât, dini merasimler gibi faaliyetler bu kurum tarafından yürütülmektedir.

Cumhuriyetin ilanı ile Türkiye'de laikleşmenin yolu açılmıştır. Bunun neticesinde, dini kurumlar gözden geçirilmiş, devlete bağlı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Cumhuriyetin ilanından önce; din işleri Osmanlı Devleti'nin önemli alanlarından biri olmuş ve gücünü her alanda hissettirmiştir. Tanzimat ile başlayan reformlar Cumhuriyet'e bir zemin hazırlamıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet ilandan önce din işlerini yürüten Şer'iyeye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmış ve yerine 03 Mart 1924 yılında Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur (Toprak, 2017). Diyanet İşleri Reisliği 1950'ye kadar bu ismi taşımaya devam etmiştir. 1950 yılında mecliste yeni din kurumu olan Diyanet İşleri Reisliği'nin taşınması gereken isim

(din ve diyanet arasında)⁹ uzun bir tartışmadan Diyanet isimi üzerinde anlaşmaya varılmış ve böyle 29 Nisan 1950 yılında Diyanet İşleri Reisliği'nin adı Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir (T.D.V, 1999).

03.03.1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat kanunu ile mecliste din işleri ile ilgili bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenlemeler içerisinde en önemlileri şunlardır:

1. *“Dini müesseselerin idaresi için, devlet yönetiminde Diyanet İşleri Reisliği hem bir kurum, hem de devlet adına dini işlerle uğraşan bir merciidir.*
2. *Diyanet reisi, Cumhurbaşkanı tarafından atanacaktır.*
3. *Diyanet bütçesi, Başbakanlık bütçesine dâhil olacak”* (T.D.V, 1999, s. 23) tır.

1960 yılına gelindiğinde Mecliste Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilişkin yeni kanun tasarıları oluşturulmaya başlanmıştır. Bu kanunlar sadece dini ve bilimsel konularla ilgili değil, aynı zamanda siyaseti de içermiştir. Bu tasarılar şöyle özetlenebilir:

1. *“Anayasamızın laiklik, din ve vicdan hürriyeti anlayışına uygun olarak genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini belirlemek.*
2. *Kuruluşundan bu yana çeşitli ekler ve birçok değişiklikler görmüş Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatını ve ihtiyaçlarını tek bir kanunda toplamak.*
3. *Devlet memurları seviyesinde kadro ve mali imkânlar sağlamak suretiyle Diyanet İşleri görevlilerini bir taraftan bugünkü sıkıntılı durumdan kurtarmak, diğer taraftan her türlü manevi müspet ilimler ile mücehhez olarak yetiştirip bu teşkilatı cazip hale getirmek.*
4. *Dini konuların çeşitli dallarında bilimsel araştırma ve inceleme yeterliliğine sahip din işleri görevlilerinin sayısını artırarak, bunun sonucunda halkın aydınlatılmasını sağlamak ve böylece İslam dininin asla tecviz etmediği taassup ve hurafeleri bertaraf etmek suretiyle halkımızın inanç ve ahlak ilkelerindeki birlik ve bütünlüğünü sağlamlaştırmak”* (T.D.V, 1999, s. 26) tır.

Bütün bu tasarılar meclis tarafından görüşülerek 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun 22.6.1965 tarihinde kabul edilip 2.7.1965 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (T.D.V, 1999). Bu kanun ile birlikte,

⁹ Bu tartışma ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. (T.D.V, 1999, s. 23)

diyanet ile ilgili mevzuat tek kanunda toplanmış, görevler ve yeni birimler ilave edilerek teşkilat geliştirilmiş ve günün şartlarına göre daha geniş bir hizmet imkânı sağlanmış, bugüne kadar da sağlanmaya devam etmektedir. Bu yeniliğin, geleneksel dini kurumun yok edilmesi için değil, hayatta kalabilmesi ve kurtuluşu için yapılan bir hamle olarak değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır (Zengin, 2017). Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhuriyetin laiklik ilkesine (yeni şartlarına) uygun olarak, Türkiye’deki din işleri ve organizasyonunun yürütülmesini sağlamıştır. Bunda din işleri ile din eğitimi işlerinin birlikte yürütülmesinin etkisi bulunmaktadır. Din işleri için ayrı bir teşkilat kurulurken, eğitim işleri için kurulan Maarif Bakanlığı bünyesinde de din hizmeti verecek kişilerin yetiştirilmesi için İmam-Hatip Mekteplerinin açılması ve bir İlahiyat Fakültesinin kurulması kararlaştırılmıştır. Böylece Diyanet ve Maarifin iş birliği içinde çalışması öngörülmüştür. Tarih içinde çeşitli sıkıntılar görülmesine rağmen bu anlayış gelişerek devam etmektedir.

Araştırma kapsamında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının seçilmesinin sebebi, söz konusu bu kurumun tarihi açıdan Nijer’deki din işleri organizasyonuna benzemesidir. Ancak bu kurum, modern Türkiye ile beraber yeni bir yapıya kavuşturulmuştur. Dolayısıyla dünyada tanınan ve önemli hizmetler veren bir kurum olarak Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile Nijer din işleri organizasyonunu karşılaştırılmıştır. Türkiye’nin seçilme nedeni ise, Türkiye Diyanet Başkanlığının önemli bir tarihi geçmişi olması, istatistik verilerine göre yaygın din eğitimi başarıyla sürdürebilmesi ve halk tarafından kabul edilen bir yönetim sistemine sahip olması, araştırmacının Türkiye’de yaşaması nedeniyle bu durumu yakından gözlemlene imkânının bulunması ile açıklanabilir. Bu bağlamda, araştırmaya konu olan ülkelerin, birbirlerinin tecrübelerinden istifade edebilme ihtimalleri düşünülerekiki ülkenin din işleri organizasyonu değerlendirmeye uygun bulunmuştur.

Her iki ülkenin din işleri alanında sahip oldukları kuruluşlar, bu kuruluşların tarihsel arka planı ve bugün geldikleri nokta değerlendirildiğinde, araştırmanın problemi, “Nijer din işleri organizasyonu ile Türkiye Diyanet Başkanlığı’nın yaygın din eğitimi açısından benzerlik ve farklılıkları nelerdir?” şeklinde ifade edilebilir. Bu bağlamda, Türkiye Diyanet Başkanlığı ve Nijer Din İşleri Organizasyonunun birbirine katkı sağlayabilecek olan fikri, yapısal ve işlevsel niteliklerin neler olabileceği üzerinde durulacaktır.

B. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı “Nijer Din İşleri Organizasyonu ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığını betimlemek ve kurumların belli parametrelere göre anayasal statüsü, teşkilat yapısı, bütçesi, personel sayısı, özellikle de yaygın din eğitimi hizmetleri açısından karşılaştırmaktır.” Bu amaç doğrultusunda Türkiye Diyanet Başkanlığı ve Nijer Din İşleri Organizasyonunun birbirlerine yapabilecekleri katkının imkânı da tartışılmıştır. İlk önce Nijer din işleri organizasyonunun hizmet kalitesindeki problemler belirlenerek Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının deneyimlerinden hangi noktalarda yararlanabileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Asıl amaç, Türkiye’de bulunan sistemi alıp Nijer’e götürmek değil, var olan sisteme olabilecek katkısını ortaya koymaktır. Dolayısıyla bu çalışma ile yapılmak istenen şey, Nijer’deki din işleri organizasyon kurumlarının varlığını görmezden gelmek değil; rasyonel ve bilimsel bir bakış açısıyla, toplum ihtiyaçlarına ve sorunlarına cevap verebilecek; barış, huzur, güven, karşılıklı anlayış, mili birlik ve beraberliği içeren bir din hizmeti ya da din işleri organizasyonunun oluşturulmasına katkı sağlamaktır. Bu çerçevede araştırmanın amacı: “Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ve Nijer din işleri organizasyonunun tarihsel gelişimi, mevcut durumları (anayasal statüsü, bütçesi, personel sayısı, yaygın din eğitimi), kuruluş amacı ve din hizmetleri ve faaliyetleri, bu hizmetlerin yürütülebilmesi için ne gibi çalışmaların yapılmakta olduğunu betimleyerek İki ülkenin din eğitimi faaliyetlerini karşılaştırmalı bir biçimde analiz ederek birbirine hangi yönlerde katkıda bulunabileceğinin belirlenip analiz edilmesidir”.

C. Tezin Önemi

Nijer’deki önemli kurumlardan biri olan Din İşleri Organizasyonu özellikle yaygın din eğitimi faaliyetleri açısından ilk kez bilimsel bir teze konu edilmektedir. Çalışma bu açıdan başlı başına önem arz etmektedir. Çünkü din işleri ve din eğitimi Nijer devleti ve toplumu için hali hazırda ve gelecekte çok belirleyici etkiler yapacaktır. Konuyu Nijer gibi halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan ve laik devlet anlayışını benimsemiş ve daha uzun süreli tecrübeye sahip olan Türkiye Cumhuriyeti’nin Diyanet İşleri Teşkilatı ile karşılaştırmalı olarak ele almak da araştırmanın diğer bir açıdan önemidir. Laiklik anlayışı konusunda Fransız anlayışı etkisinin benzerliği, bu karşılaştırmayı kolaylaştıran bir durumdur. Her iki ülkedeki din işleri organizasyonunun verimliliğini ve sürdürülebilirliğini artırmak ve yaygın din eğitimi faaliyetlerini daha iyi hale getirebilmek

için, söz konusu ülkelere ait din işleri organizasyonlarının karşılaştırılıp önerilerde bulunulmasının, alana bir katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Nijer’de de Türkiye Cumhuriyeti’nde olduğu gibi din işlerinin organizasyonu vardır; ancak yeterince etkili ve verimli değildir. Bu araştırma, söz konusu iki kurumu inceleyerek, geliştirilmesine katkı sağlamaya çalışmaktadır. Bu yönüyle araştırma, genel olarak din işlerinin, özel olarak da yaygın din eğitiminin, din etkinliklerinin, faaliyetlerinin ve hizmetlerinin bir toplumda yönetim ve organize etmesinin rolünü vurgulaması açısından değerlidir. Ancak din istismar edilmeden ve siyasi ideolojilerden uzak bir şekilde ülke menfaatlerine hizmet için kullanılırsa; genel olarak ülkenin kalkınmasına, bireyler arası dayanışma, birlik ve beraberlik duygularının güçlenmesine yardımcı olabilir. Özelde ise hem örgün hem de yaygın din eğitiminde sağlanacak istihdam ile işsizlikle mücadeleye katkı sağlanacaktır. Din işleri gerektiği gibi düzenlenmediği ve doğru kullanılmadığı takdirde, bireylerin ayrışması ve ülkenin istikrarsızlığı sonucunda kısa ve uzun vadede ülke güvenliğine yönelik tehdit oluşmasına neden olabilmektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma bu kural hem Nijer’deki din eğitimi literatürünün zenginleştirilmesi, hem de diğer Batı Afrika ülkelerindeki din eğitiminin geliştirilmesi (ilgili çalışma olmadığı için) ve Nijer din işleri organizasyon sistemini tüm boyutları ile değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

D. Araştırmanın Soruları

Araştırmanın soruları şunlardır:

1. Nijer Din İşleri Organizasyonu nasıl bir tarihsel geçmişe sahiptir?
2. Mevcut durumu (anayasal statüsü, bütçesi, personel sayısı, yaygın din eğitimi) nedir?
3. Nijer Din İşleri Organizasyonunun problemleri nelerdir?
4. Din hizmetlerinin yürütülebilmesi için ne gibi çalışmalar yapılmaktadır?
5. Türkiye Cumhuriyeti Din İşleri Organizasyonu nasıl bir tarihsel geçmişe sahiptir?
6. Türkiye Cumhuriyeti Din İşleri Organizasyonunun problemleri nelerdir?

7. Mevcut durumu (anayasal statüsü, bütçesi, personel sayısı, yaygın din eğitimi) nedir?
8. Nijer Din İşleri Organizasyonu ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının din eğitimi faaliyetleri açısından, iki kurum arasında benzerlik ve farklılıklar nelerdir?
9. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, Nijer Din İşleri Organizasyonuna idari, yapısal, işlevsel açıdan ve temel felsefesi bakımından bir model olabilir mi?
10. Nijer Din İşleri Organizasyonu idari, yapısal ve felsefi açıdan Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığına bir model olabilir mi?

E. Araştırmanın Yöntemi ve Veri Toplama Teknikleri

Araştırma, Türkiye ve Nijer Cumhuriyetinde kamu ve sivil toplum bünyesinde bulunan din hizmetleri kurumlarının faaliyetlerini konu edinmesi ve karşılaştırmalı eğitim çalışmalarına yönelik bir içeriğe sahip olması nedeniyle nitel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Somut sonuçlar elde etmek ve daha nitelikli, doğru bilgilere ulaşmak için tercih edilen bu çalışmada, araştırmanın temelini oluşturan “Nijer din işlerin organizasyonunun ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının benzer ve farklı yönleri nelerdir ?” şeklinde ifade edilen araştırmanın temel sorusuna cevap aranmaktadır. Söz konusu araştırmanın temel sorusu çerçevesinde çalışmada literatür taramasına dayalı, karşılaştırmalı nitel araştırma yöntemi işe koşulmuştur. Nitel araştırmalarda amaç; “sosyal gerçekliğin ve davranışlarının arkasından yatan nedenleri anlamaya” (Gürbüz & Şahin, 2016, s. 112) çalışılmaktadır. Bu bağlamda çalışma bünyesinde Nijer din işlerin organizasyonunun ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının hizmet ve faaliyetlerinin yönetim, yürütme sistemleri, gelişim süreçleri, hukuki alt yapıları, yasal temelleri, faaliyet türler, biçimleri, bütçeleri ve personel kaynakları noktasında benzer ve farklı yönlerini ortaya koyarak karşılaştırma yapılmıştır. Bu yöntem kullanılırken araştırma problemi ve alt soruları çerçevesinde konuya yaklaşılmış ve bu doğrultuda araştırmanın veri toplama süreçlerinde Türkçe, İngilizce, Fransızca, Arapça gibi evrensel dillerde yayımlanan, kitap, tez, makale, süreli yayın, rapor, web sayfaları gibi kaynaklar taranmıştır. Toplanan veriler bütüncül bir yaklaşımla karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

F. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları

Araştırmanın, Nijer Devleti'nde mevcut olan dini kurumlarıyla sınırlandırılmasının zor olduğunu belirtmekte fayda vardır. Nijer'de din işlerinin organizasyonundan bahsetmek için İslami sivil toplumun faaliyetlerine değinmek demektir. Çünkü Nijer Devleti'nde bulunan dini kurumların görevleri sınırlıdır. Diğer bir nedeni ise, İslami sivil toplumun merkezi bir otoriteye sahip olmanın yanında, toplumun maneviyatını eğitmeye ve korumaya yönelik çalışmalarda bulunması ve sosyal adalet, İslami kimlik ve özellikle dini eğitim ve din hizmetleri gibi konulara özen göstermesidir.

Türkiye Cumhuriyeti'ne gelince, araştırma, Türkiye'deki İslami sivil toplum ve kuruluşlarla değil, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini eğitim, faaliyet ve hizmetleri ile sınırlıdır. Bunun nedeni, Diyanet İşleri Başkanlığının, Türkiye genelinde din işlerinin organizasyonunda merkezi bir otoriteye sahip olması yanı sıra, toplumun eğitilmesinde ve aydınlatılmasında büyük rol oynamasıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı, din işleri organizasyonu ve yönetme gücüne, hukuki ve anayasal statüye sahip olan devletin dini kurumudur. Toplum içerisinde farklı dini oluşumlar (cemaat) ve sivil toplum kuruluşları olsa da bunlar, yasal statüde devletin din ile ilgili işlerini yürütmemekte, sivil toplum kuruluşları olarak faaliyetlerde bulunmaktadırlar.

Yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı araştırma, Nijer'de din işlerinin organizasyonuna ilişkin, Din İşleri Dairesi, İbadet Genel Müdürlüğü, İslam Ulusal Konseyi, Nijer İslam Cemiyeti ve Eğitim Müdürlüğü¹⁰ gibi hükümet içerisinde yer alan dini kurumlar ve İslami sivil toplum ve dini kuruluşların din işleri organizasyonu sistemi, yürütülüş şekli ve özellikle din eğitimi, faaliyeti ve hizmetleriyle sınırlandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise Nijer Cumhuriyeti'nin aksine sivil dini kuruluşlar ile ilgili değil, Diyanet İşleri Başkanlığının din işleri organizasyonu sistemi, yürütülüş şekli ve özellikle dini eğitimi, faaliyetleri ve hizmetleri ile sınırlandırılıp, iki sistem arasında karşılaştırmalı bir din eğitimi çalışması yapılmıştır. Bu anlamda Nijer din işleri organizasyonu, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı, iki ülkenin tarihsel, dini kurumların kuruluş amacı, görevi, yasal statüsü, bütçe, personel sayısı ve pratik olarak laik bir devlet olarak din üzerindeki konumu, özellikle din eğitimi faaliyetleri gibi konular temel

¹⁰ Nijer'de din hizmeti ve din eğitimi ile ilgilenen Association Islamique du Nijer, Haut Conseil Islamique, Direction Général du Culte, Direction des Affaires Religieuses (Ministere de l'interieur, de la Securite Publique, Des Affaires Religieuses et Coutumieres) et Direction de l'Education Non-Formelle (Ministere De L'enseignement Primaire et de la Promotion De Langue National) kurumlarıdır.

çerçeveyi oluşturmuştur. Bu çerçevede yazılmış olan tezler, makaleler, raporlar, kitaplar ve web sayfaları (Arapça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce) gibi kaynaklar incelenmiştir.

I. BÖLÜM:

NİJER'DE DİN İŞLERİ ORGANİZASYONUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Bu bölümde, Nijer'e İslam'ın girişi ve Nijer'in önemli dini merkezleri, din işleri organizasyonunun tarihi ve yürüttüğü faaliyetlerin yanısıra Nijer'deki Hristiyanlık tarihi ele alınmış, misyonerlerin amaçları ve faaliyetlerine değinilmiştir.

A. Nijer'in Tarihsel Geçmişi

Nijer, kuzey-batı Afrika'da yer almaktadır ve topraklarının dörtte biri çöldür, denize açık değildir. Adını, Afrika kıtasının üçüncü büyük nehri olan Nijer Nehrinden almıştır. Nijer, coğrafi konumu ve nehri sayesinde, Batı Afrika'da kurulan imparatorlukların ve İslam Devletlerinin çoğunda Mali İmparatorluğu, Songay, Çad Gölü'ndeki Kanem-Borno ve Ayîr Sultanlığı ve diğerleri gibi stratejik bir noktaydı (el-Mâmi, 2007). Yüzölçümü 1,267 milyon km² (RPN, 2010) ve nüfusu 27,431,305 milyondur (Worldometer, 2023). Nijer toplumu farklı kabilelerden oluşur: Havsa ve Zarma, Kanuri, Fula, Tuvareg, Tubu, Tamaşek ve Gurmaçe, anayasada kabul görmüş olan sekiz kabiledir. Anayasanın 5. maddesine göre yerel diller, eşitlik bakımından, ulusal diller statüsündedir. Ancak konuşulmakta olan resmi dil Fransızca'dır (RPN, 2010). Başkenti Niyyame'dir. Önemli şehirleri; Zinder¹¹, Maradi, Tava, Doso, Agadez, Tilaberi, Difa'dır. Her kabilenin diğerlerinden farklı örfleri ve gelenekleri vardır. Nijer sekiz ülkeyle sınırdır. Bunlar, Nijerya, Benin, Mali, Burkina Faso, Cezayir, Libya, Çad ve Moritanya'dır.

Nijer toplumu, İslam, Hristiyanlık ve Animist olmak üzere farklı dinlerden oluşmaktadır. 2012 istatistiklerine göre, Nijer toplumunun %99,3'u Müslüman, %0,3'ü Hristiyan, %0,2'si Animistlerden oluşur. Nijer toplumunun küçük bir kısmı ateist ve bunların yüzdesi %0,1'dir (MEFCNSINS, 2015). Her din kendi içinde farklı mezheplere ayrılmaktadır. Örneğin İslam dini Kâdiriyye, Ticaniyye, Sanusiyye ve Vahhabilik-Selefilik olarak ayrılmaktadır. Hristiyanlık dini de; Evanjelik ve Katolik ve diğer mezhepler şeklinde ayrılmaktadır (DGC, 2019). Yukarıda bahsedilen dinlerin her birinin Nijer topraklarında tarihsel bir geçmişi vardır.

¹¹ Sömürge döneminde, eski başkentiydi.

İslam, Afrika kıtasına hicri birinci yüzyılda girmiş, Nijer de erken bir dönemde İslam'la tanışmış olmasına rağmen, İslam'ın Nijer'e girişi hakkında tarihçiler arasında bir görüş birliği yoktur. Bu bağlamda var olan rivayetlerden bazıları şunlardır:

1. İslamiyet'in Nijer Cumhuriyeti topraklarına girişinin Hz. Ukbe b. Nafi el-Fihri (Ö.63H/683M) (el-İyâfi, 2002) ordusuyla, M. 7. yüzyılın sonunda gerçekleştiği belirtilmektedir (el-Mâmi, 2007). Bu görüşe göre, el-Fihri, Fizan- Libya bölgesini fethettikten sonra Sahra Çölü'ne, Nijer'in kuzey-doğu ucunda bulunan Kawar bölgesine kadar güneye doğru gitmiş, bölge halkıyla savaşmış ve onları İslam'a davet edip komşu bölgeleri fethetmiştir (Yakup, 2005). Ancak, İslamiyet, 4 H/10 M yüzyılda resmi bir din haline gelebilmiştir (el-Bâhûti, 2009).
2. İslam, tüccarlar aracılığıyla Nijer'e barışçıl bir şekilde girmiştir. Ticari ilişkiler neticesinde bazı Arap kabileleri çöl bölgesine yerleşmiştir. Bu kabileler, Batı ile Kuzey Afrika arasındaki ticari faaliyetlerde aracı oldukları için İslam'ın yayılmasına yol açmışlar. Ve yaşadıkları bölgeler, o dönemde imparatorlukların en önemli ticaret merkezleri arasında sayılmıştır. Batı ve Kuzey Afrika arasındaki ticaret bağı, İslam'ın bu bölge nüfusu arasında yayılmasının büyük nedenlerinden biri olmuştur (Yakup, 2005).
3. Müslüman tüccarların kervanları Sahra çölünü Mısır ve Kuzey Afrika'dan batı Sudan ülkelerine geçerek iki ayrı ticaret yolu açmışlardır. Bunlardan biri; Kanem ülkesine sonra Batı Sudan ülkelerine ulaşan vahalara giden yolu, diğeri ise Mısır'dan Libya'ya, büyük bir ticaret merkezi olan ve Kuzey Afrika ile Çad Gölü arasındaki ticaret yollarının kesiştiği yer olan Agadez'e giden çöl yoludur. Bu tüccarlar sayesinde İslam, bölge sakinleri arasında yayılmaya başlamıştır. Ancak İslam'ın, bölgenin her tarafında yayılma dönemi ise El-Murabıtlar'ın Gana İmparatorluğunu ele geçirmesinden sonra (1076) olmuştur.
4. Bazı tarihçiler de İslam'ın, El-Murabıt aracılığıyla 460 H. / M 1076'da geldiğine inanmaktadırlar (el-Mahî, T.y).

En yaygın rivayete göre İslam, Nijer'in bazı kısımlarına - kuzeydoğu - Ukbe b. Nafi Al-Fihri'nin fethinden sonra çöl bölgelerine girmiştir. Aynı şekilde, eskiden bu bölgelerde ikamet eden Müslüman tüccarlar, ikamet süresinde o bölge sakinlerini İslam'a davet etmişler ve İslam'ın Nijer'in bölgelerinin içine girmesine sebep olmuşlardır. Ancak İslam'ın o bölgelere yayılması ise Gana İmparatorluğunun çöküşünden sonra olmuştur (el-İfrkî, 1983; Abdul-Latif Danreş, 1988). Daha sonra, İslam bölge halkının genel kabul

gördüğü en önemli din haline gelmiştir. İslam'ın yayılmasının ardından İslami bilimler de gelişme göstermiştir. M 19. yüzyıla gelindiğinde ise, Nijer'in çoğu bölgesi de dâhil olmak üzere Sokoto Hilafeti kurulduğunda, dinî bilimler gelişmiş ve Arap dili halk arasında yaygın bir hale gelmiştir (Yakup, 2005).

B. Nijer'de Dinî (Eğitimi) Yaygınlaştırmaya Hizmet Eden Merkezler

İslam'ın, Batı Afrika'ya özellikle de Kuzey Nijer'e girişinden yarım asır sonra, İslam, Nijer'in komşu bölgelerinde de yayılmaya başlamıştır. Bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılamak için dinî bilim merkezleri kurulmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, bilimsel dini merkezler Batı Afrika bölgelerine yayılmıştır. Gana İmparatorluğu'nun El-Murabit'in eline düşmesinden sonra, dini merkezler ortaya çıkmaya başlamış ve İslam devletlerinin ve imparatorluklarının her biri dini merkezler kurmuş, bu yolla yaygın din eğitimi faaliyetleri de yayılmıştır. Özellikle Sokoto Hilafeti'nin dirilişi ile XIX. yüzyıl da dini merkezler ve dinî faaliyetler daha da yaygınlaşmıştır. Nijer'in farklı bölgelerinden dinî eğitim alabilmek için, söz konusu bu merkezlere akın etmişlerdir. Krallar, şehzade ve padişahlar eğitim, şehir mimarisi ve cami inşası için farklı İslam ülkelerinden âlimler ve kitaplar getirtmişlerdir (el-Bâhûtî, 2009). Bu dinî merkezler batı ve doğudan din adamları ve öğrencileri bu merkezlere çekmeyi hedefliyorlardı. Kâğıt, kalem ve eğitim malzemeleri gibi malzemeler alınıyordu (Muhamed , 2017). Padişah ve krallar, din âlimi ve hukukçulara iyi davranıp onları onurlandırmaktaydı (el-İfrkî, 1983). O dönemde âlimler ve din adamları fethedilen ülkelerde veli, kadı, yargıç ve devlet işleri gibi idari işlere atanırdı (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006). Nijer bölgesinde ve diğer bölgelerde önemli dini ilim merkezleri oluşmuştur. Bunlar arasında en önemlileri; Nijer içinde Say, Kiota, Zinder ve Agadez şehirleridir. Nijer'i çevreleyen bölgelerde ise Timbuktu, Gao, Cenne, Valâta, Sokoto, Borno ve Zarya¹² şehirlerdir.

1. Dinî İlim Merkezleri ve Faaliyetleri

Sömürge döneminde (1919-1958) ve öncesinde Nijer'in içindeki ve dışındaki şehirlerde ünlü dini ilim merkezleri mevcuttu. Bu merkezlerde çeşitli dini faaliyetler yapılmaktaydı. Hem âlimler hem de öğrenciler çeşitli bölgelerden bu merkezlere eğitim-

¹² Şunu da belirtmek gerekir ki, o dönemde bildiğimiz bugünkü ülke adları yoktu, ülke isimleri yerine bölgesel isimler vardı. Bölgeler büyük olduğu için sömürge eline düştüğünde rahatça kontrol edebilmek için bölmeye başlamışlar ve her bölünen bölgeye bir isim koymuşlardır. Bölgelerin isimleri de bugün bildiğimiz ülke isimlerine dönüşmüştür. Bkz. (Triaud , 1995).

öğretim amacıyla geliyorlardı. Bu merkezler, İslam'ın ve dini ilimlerin korunması ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştı.

Nijer'in en ünlü dini ilim merkezleri Say, Zinder, Aadez ve Kiota Şehirleridir.

1.1. Say Şehri¹³

Say şehri, Min tarafından, XIX yy. da kurulmuştur. Kuruluş tarihi net olmamakla birlikte, Rivayetlerde 1812, 1815 veya 1860'da kurulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Say şehri, Batı Afrika'nın en önemli ilmi, dini ve kültürel merkezlerinden biridir. Şehrin dini alandaki, şöhreti Gaya'dan Gao ve Nijer Nehri boyunca yayılmıştır.

Şeyh Ebu Bekir Haşim'in (Nijer'deki Ticanî tarikatının Şeyhi) öğrendiği Windebagou Merkezi de dâhil olmak üzere birkaç dini ilim merkezini içermektedir. Fransız sömürgeciliği, 1895 yılında Say şehrine girerek oradaki tüm dinî ilim merkezlerini yok etmiş ve bunun neticesinde şehirdeki birçok ilim adamı ve öğrenci şehirden ayrılmıştır. 1897'de Say şehri, Fransız sömürgeciliğinin askeri merkezlerinden biri haline gelmiştir. Sömürge yetkilileri bu dini ilim merkezlerinin yerine, Nijer'de 12 Aralık 1957 tarih ve 23-57 sayılı Karar uyarınca 1957 yılında ilk örgün eğitim modelindeki okulu (Franco-Arabe) kurmuştur (Malam Musa, 2017). Say şehrinde; Nijer'deki dini konumundan dolayı 1986'da ilk İslam Üniversitesi (Nijer İslam Üniversitesi) kurulmuştur (Yakup, 2005).

Say şehrinde ve diğer bölgelerde düzenlenen dini ilim faaliyetleri genellikle iki türdür:

- a. Kalıcı ve kesintisiz olan faaliyetler: Bunlar, âlimlerin evlerinde gerçekleşen faaliyetlerdir.
- b. Mevsimlik olan faaliyetler: Kuru mevsimde sıradan insanlar (erkek ve kız çocukları) için camilerde yapılan faaliyetlerdir. Yağmur mevsiminde ise erkekler tarlalara gider ve kadınlara ders verilirdi (İdrissa , 2006).

Say ve diğer şehirlerde Kur'an-ı Kerim ve din ilimlerini öğrenme-öğretme sistemi genellikle günde üç defa yapılırdı, bunlar: 1.Şafaktan sonra güneşin doğmasına kadar 2.

¹³ Say, Nijer Nehri üzerinde, Tillaberi'nin 160 km güneydoğusunda ve ülkenin başkenti Niamey'in 50 km güneydoğusunda yer alır (wikipedia, 2021).

Öğlen arası 3. Akşam namazından sonra yaklaşık gece 10'a kadar sürmektedir (Yakup, 2005). Bu taksim, genel olarak Batı Afrika'da dinî İlim merkezlerinde en yaygın olan Kur'an kursu saatleridir.

1.2. Zinder Şehri¹⁴

Nijer devletinin ilk başkentidir. 1926 yılından itibaren de başkent Niamey olmuştur. Zinder şehri, XIX. yüzyılın başında kurulmuş ve Sultan Süleyman Tanimoun döneminde 1809'da Damagaram Sultanlığının başkentliğini yapmıştır. Eskiden Borno memleketine bağlı olan bu şehir, sonraki zamanlarda Borno'dan ayrılmıştır. Tanimoun Paki Gato (1884-1851) kendi döneminde şeriatı uygulamak, İslam'ı yaymak ve dini eğitim çalışmaları yapmak için çok çaba göstermiştir. 1856 yılında şehir için büyük bir cami inşa ederek ülkede yaygınlaşan İslami olmayan geleneklerle savaşılmaya başlamış ve zamanla şehir, dini eğitim, Arap dili ve İslam'ın yayılması için önemli bir dinî merkez haline gelmiştir. Sadece şehirdeki Kuran okullarının sayısı yaklaşık 50'ye ulaşmıştır. İstatistiklere göre, Zinder şehri sömürgecilerin eline düştükten sonra, bölgede, "185 okul ve 3.600 öğrenci olmak üzere ailelere mahsus okullar bulunmuştur" (Yakup, 2005, s. 94-96). O dönemin âlimleri genellikle, çocuklarını ve öğrencilerini Sokoto, Zarya Timbuktu gibi dini Eğitim Merkezlerine göndermişlerdir.

1.3. Agadez Şehri¹⁵

Agadez şehri, 1353 yılında dini bir ilim merkezi haline gelmiştir. XVI. yüzyılın sonunda namaz ve eğitim için yaklaşık 50 cami mevcuttur. Âlimleri ve öğrencileri kucaklayan önemli bir dini merkezdir. Kötü yönetimden ve güvensizlikten dolayı ilim faaliyetleri zayıflamış, XIX. yüzyılın başlarında güven ve istikrarın yeniden temin edilmesiyle değişik bölgelerden bilgi edinmek için âlim ve öğrenciler bu şehre gelmiştir. Bu şehre gelenlerden biri de Şeyh Usman Dan Fodio ve kardeşi Abdullah Dan Fodio'dur (Yakup, 2005).

¹⁴ Zinder kasabası Nijer'in başkenti Niamey'e yaklaşık 900 km uzaklıktadır. Başkentin Niamey'e devredildiği 1926 yılına kadar Nijer'in ilk başkentiydi (wikipedia, 2021).

¹⁵ Agadis, Niamey'in 900 kilometre kuzeydoğusunda, Ayir bölgesinin güneyinde, Ighazer ovasının ağzına doğru Çirozerin "Tchirozérine" bölümünde yer almaktadır (wikipedia, 2021).

1.4. Kiota Şehri¹⁶

Nijer'deki merkezler arasında en yeni dini eğitim merkezlerinden biridir. Kiota şehri, Zam-Halı-Koade adlı Zarma kabilesinin lideri tarafından XVI. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. 1951'de Şeyh Ebu Bekir Haşim'in (1912-2004 Nijer'de ticaniyye tarikat lideri) Kiota'ya yerleşmesiyle ünlenmiştir. Zarma ile Fulani kabilesi arasında dini ilimleri yayan kişi Şeyh Ali'dir. Şeyh Ali, XVII. yüzyılın sonunda Hacc'dan döndükten (44 yıl Birni Gaori'de ikamet etmiştir) sonra ülkesinde –Masina bölgesinde (Mali) oğlu Sabo ile dini ilimleri öğretmeye ve İslam'ı yaymaya devam etmiştir (Yakup, 2005; Tayibu, 2019). Günümüze kadar, Batı Afrika'nın her yerinden öğrencileri, özellikle ticaniyye takipçileri dini ilimler ve ticâni tarikatını öğrenmek için o şehre gitmektedirler. Bu merkez, yaygın din eğitimi edinmek ve İslami ilimleri yaymak konusunda önemli rol oynamaya devam etmektedir.

C. Nijer'de Hristiyanlığın Tarihi ve Faaliyetleri

Nijer Cumhuriyetinde, 1900-1987 de sömürgecilerin eline geçene kadar Hristiyanlık bilinmiyordu. 1924'te Hristiyanlığın Nijer topraklarına girmesiyle halkın Hristiyanlaşma süreci 1924 yılında başlamıştır (Maikorema , 2009b). Fransa, ülkedeki "bazı" âlimlerin ve sultanların savaşlarını ve hareketlerini kontrol ettikten sonra, ilk Katolik misyon komitesi kurmuş ve 1942'de misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştırmak için, bir idari misyonerlik merkezi kurulmuştur (Mounkaila , Ty). Sömürgecilerin ve misyonerlerin Nijerlileri Hristiyanlaştırma planlarının başarısız olmasının nedeni, sömürgeciliğin başlamasından önce Nijer'in İslamlaşması olmuştur. Sömürgeciler, maddi nedenlerden dolayı din değiştiren birkaç kişi dışında, Nijer halkını Hristiyanlaştırmada başarısız olduklarını gördüklerinde, hedeflerine ulaşmak için yeni bir plan ve strateji geliştirmişlerdir. 1967'de başkentte ilk Katolik Kilisesi, ardından XX. yüzyılın yetmişli yıllarında Protestan Kilisesi kurulmuştur. Nijer'in bağımsızlığı sonrasında, misyonerlik merkezlerinin kurulması ile ülkede Hristiyanlığın ve faaliyetlerinin yayılması giderek artmıştır. Nijer'in bağımsızlığından sonra laik sistemin ve kişi özgürlüğünü koruyan inanç özgürlüğü gibi kanunların uygulanmasının ardından, Nijer ülkesinde Hristiyanlık ve Misyonerlik başta olmak üzere tüm dinlere açık ve güven içinde faaliyetlerini yapma serbestisi sağlanmıştır. Bununla birlikte misyonerler, dini faaliyetlerini rahat bir şekilde

¹⁶ Kiota, Niamey'in 130 kilometre güneydoğusunda bulunan Doso Boboye'de (Doso Bölgesi) yer almaktadır (wikipedia, 2021).

yerine getirmede zorluklar ve engellerle karşılaşmışlardır. Örneğin, Zinder şehri, Maradi ve diğerleri gibi bazı bölge sakinlerinin ölüm ve dayak tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarından dolayı dini faaliyetlerini rahat bir şekilde gerçekleştirememişlerdir. Tüm bunlar bölge halkının, Hristiyanlık ve misyonerlere karşı nefretlerini göstermek için yapılan şeylerdir (İsvişçre, 2017). Misyonerler de karşılaştıkları sıkıntılara karşı yeni metot ve projeler uygulamaya başlamışlardır. Okul, hastane, yurt ve sağlık merkezleri inşa etmişlerdir. Birçok Nijerli entelektüel ve yöneticinin mezun olduğu okullar arasında: Zongo köyünde bulunan erkek ve kadınlara yönelik misyoner okulları “Ecole Missionnaire des Garçons / Filles”, “Kanada Okulu”, “Collège Mariama”, “Goudel Misyoner Okulu”, “Bani-Fondu Misyoner Okulu”, “La Cours de La Fontaine et Cours Voltaire” vb. sayılabilir. Bu okulların çoğu XX. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış ve günümüze kadar çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Misyoner okulları genel olarak pedagojik eğitim sisteminden dolayı, Batı Afrika'da ve özel olarak Nijer'de en iyi eğitim veren kurumlar olarak kabul edilmektedir. Bu okulların çoğu, hükümet tarafından yasaklandığı için, eğitim sırasında öğrenciler arasında herhangi bir dini faaliyet gerçekleştirmediğini belirtmek gerekir. Misyonerler, Maradi kentindeki sağlık merkezi gibi okullar ve sağlık merkezleri, kız çocuklarını eğitmek ve kişisel gelişim projeleri gibi birçok proje ve faaliyet yaparak Nijer'in gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte, Hristiyanlar, ülkenin kalkınma sektöründe katkıda bulunmalarına rağmen; azınlık bir din olarak kabul edilmektedir.

1. Nijer'de Misyonerlik Faaliyetleri

Bir misyoner, Hristiyanlığa inanan bir kişidir ve dini inancını aynı dini inançlara sahip olmayan biriyle paylaşır. Her bir misyoner, insanları Hristiyanlık dinine davet etmek (evanjelize etmek) için vaazlarda bulunur. Ancak, misyonerlik sadece vaaz vermekle sınırlı olmayıp, sosyal ve insani faaliyetleri de kapsar. Misyonerler kendilerini, peygamberlerin yoldaşı olarak görürler, böylece Tanrı onları, tıpkı bazı insanları doktor ve rahip olarak seçtiği gibi, peygamberlerin yoldaşı olarak da seçmiştir. Misyonerlerin ilk faaliyetleri, Avrupalı kâşifler ve sömürgecilerle XVI. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasında olmuştur. O dönemde hedefleri, dilbilimsel ve etnografik bilginlerden bilgi toplamaktı. Nereye gitseler insanlar onları iyi karşılardı, ancak sömürgecilerle ilişkileri keşfedildiğinde nefret edilip gittikleri yerlerden kovulmaya başladılar (Salametî, 2018; Faruk & Halidî, 1953).

Eğitime, yeni nesil misyonerler yetiştirmenin en uygun aracı olduğu için, çok önem vermişlerdir. Onlara göre eğitim, Avrupa medeniyetinin temel bir bileşeni olarak görülmekteydi. Çünkü onlara göre Hristiyanlık, Avrupa medeniyetinin ayrılamaz bir parçasıdır (Chartier , 2016). Yani, kim Hristiyan olmak istiyorsa Avrupalılaşması gerekir; çünkü o dönemde Avrupa medeniyetinin kalbi Hristiyanlık idi (Some, 2001-2002). Misyonerler, eğitimin Hristiyan dinini Batı medeniyetine yaymanın tek yolu olduğunu düşünmekteydiler. Çoğu Batı Afrika ülkesinin (zellikle Nijer, Mali gibi sahil ülkeler) misyoner okulları, sekülerleşen sistem ile birlikte, öğrencileri evanjelize etmeye zorlamışlardır. Bu nedenle çalışmaları ve dini faaliyetleri daha sonra sosyal ve insani projelere yönelmiştir. Misyonerlerin, sosyal ve insani faaliyetlerini kanıtlamak için sunduğu argümanlar ne olursa olsun, amacı her şeyden önce Hristiyanlığı dolaylı ya da dolaysız olarak yaymaktır. Yerleştikleri yerde, yerli halkın gelenek ve örflerine saygı duymakta ve günlük yaşamlarının faaliyetlerini beraber gerçekleştirmektedirler (Tanrı'nın emirleriyle çelişen şeyler hariç); böylece hem insanların kalbini kazanmakta hem de birçok dilde akıcı konuşabilmektedirler. Ancak, insanlar sömürgecilerle ilişkilerini keşfettiklerinde ve işgal edilmeyen alanların işgaline katkıda bulduklarının farkına varlıklarında (halklarının dilini, yerlerini ve günlük yaşamlarını bildiklerinden dolayı), aralarındaki iyi ilişkiler düşmanlığa dönüşmüştür (De Benoist , 2000). Bu nedenle, hali hazırda Müslüman olan toplumu dinlerinden döndürme noktasında pek de başarılı olamamışlardır. Bu durum da, İslam'ın, sömürgecilerin yerleşmesinden önce özellikle Nijer bölgelerinde ve genel olarak da Batı Afrika'da mevcut ve yaygın olduğunun bir başka kanıtıdır.

II. BÖLÜM:

NİJER'DE DİN İŞLERİ ORGANİZASYON SİSTEMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Bu bölümde, sömürge döneminden günümüze kadar Nijer'de din işlerinin organizasyon sistemi, faaliyetleri ve felsefesi; Nijer'deki İslami hareketlerin (Tasavvuf ve Selefilik) ve benzeri dini derneklerin (Nijer İslam Derneği ve AMEN-AMEN Hıristiyan Derneği) amaçları ve felsefeleri incelenmiştir.

A. Sömürge Döneminde Din İşlerinin Organizasyonu

XVIII. yüzyılın sonunda, Nijer Nehri'nin seyrini keşfetmek için bazı Avrupalı organizasyonlar, özellikle Nijer toprakları olmak üzere Afrika'ya gelmeye başlamıştır. Onlara göre, Afrika'yı medeniyetten geri kalmışlıktan kurtarmanın tek yolu olarak görülen Hristiyanlık ve Hristiyanlığın ve batı medeniyetinin buralara yayılmasıydı (Tourte, 1905). O dönemlerde Batı kültürü ve medeniyeti ileri idi. Bu nedenle Batılılaşmayan insanlar gerici olarak görülmekteydiler. Bu, Avrupalıların Afrika'yı tarif ederken, kendi kültürlerini ve medeniyetlerini taşımadığı için adaletli davranmamalarının nedenlerinden biridir (Johan, 1984)- Oysa Afrika'ya geldiklerinde İslam medeniyeti bulmuşlardır-. Âlimler, ülkenin komşu bölgelerinden bilgi edinmek için göç ederlerdi ve öğrenecekleri dini bilgileri tamamladıktan sonra, zeki olan öğrencilerden dini bilgilerini artırmak için başka bir âlime gönderirlerdi. Bu âlimlerin önemli bir özelliği vardı, bir âlim sadece Kur'an-ı Kerim'de uzman olabilir, diğer Âlim tefsirde uzman olabilir vb. bir öğrenci şeyhinin derslerini tamamlamışsa, şeyhi onu bilgi edinmek için diğer âlime gönderir. Bu nedenle, o dönemde hem Âlimler hem de öğrenciler sık sık bölgeler arasında gidip geliyorlardı, bu durum da İslam dini faaliyetlerinin yayılmasında ve Nijer ülkesinde dini İlim merkezlerinin kurulmasında büyük rol oynamıştır. Sultanlar, Padişahlar, âlimler, imamlar ve vaizler vardı, aynı zamanda memlekette din işlerini yürütenler de onlardı. Sultan veya padişah âlim değilse, bu görevi âlimlere ve din adamlarına bırakmakla mükellefti. Batı Afrika bölgelerinin âlim ve din adamlarını birleştiren ve ilişkilerini güçlendiren İslam'dı, bu nedenle dini yazılar toplamak ve sömürgecilere karşı askeri hamleler başlatmak onlar için kolay olmuştur. Bu direniş sadece topraklarının savunulması için değil, aynı zamanda onların bir parçası haline gelen dini kimliklerinin, kültürlerinin ve medeniyetlerinin bir savunmasıdır. Onlara göre bu direniş cihatla eş anlamlıdır. Çünkü sömürgecilerin emellerinin yalnızca topraklarının sahip olduğu kaynak

zenginliği değil, başka hedefleri olduğu konusunda emindirler. Onlara göre sömürgecilerin en temel hedefleri şunlardır:

1. Batı kültürünü ve medeniyetini genişletmek;
2. İşlam'ın ve medeniyetinin silinmesi (Yakup, el-Lugat'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hdir Va't-Tal'ti'l-Müstekbal, 2009) .
3. Hıştıyanlığı yaymak;
4. Zayıflkeleri köleleştirme arzusu (Ali Bari & Kureydiye, 2015).
5. Kaynakların kendi menfaatleri doğrultusunda kullanılması (Loh, 2009).

Nijer halkının şiddetli direnişine rağmen, Fransızlar, Nijer bölgesinin çoğunu kontrol etmeyi başarmışlar ve 1916'da Nijer'in tamamı kontrol altına alınmıştır. Böylece sömürgeciler, dini ilim merkezlerinin çoğunu kapatarak, bazı alimleri sürgüne göndererek, bazılarınıldrerek ve din işlerinin yönetimini ele geirereklimlerin etkisini azaltmaya başlamıştır. Geçmişte bu din işlerini, çocukların eğitimini, evlilik, yargı ve diğer dini konular ve dini faaliyetleri ynetenlerlimlerdi. Sömürgeciliğin ortaya çıkmasıyla birlikte, alimlerin rolü imamlık, evlilik ve boşanma gibi alanlarla sınırlı kalmış, eğitim ve suçlarla ilgili alanlar, sömürge yetkililerinin emrine geçmiştir (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006).

1. Sömürgecilerin Dini Faaliyetlere Yönelik Planı

Sömürgecilerin tek endişesi İşlam'dı, bu nedenle dini ilim merkezleri ve faaliyetleri gibi İşlam ile bağlantılı olan her şeyi durdurmayı planlamışlardı (Sumana, 2022).ülkede yaptıkları faaliyetler de bunu göstermekteydi.örneğin dini eğitim veren kurumların çoğu kapatıldı, din adamlarının çoğu sürgün edildi, din adamlarını itibarsızlaştırmaya çalıştılar ve çoğu dini faaliyetin yapılmasına izin vermediler. Bazı kaynaklar, sömürge yönetimlerinin dini eğitim merkezlerine yönelik muamelesinin bölgelere göre farklılık gösterdiğini, ancak yine de amaçlarının aynı olduğunu belirtmektedir (Maiga , 2006; Havârî, 2015; Dureys & Mak, 2017). Bu yönüyle en temel amaçları, batı kültür ve medeniyetine hizmet etmektir. Sömürge yetkilileri, hedeflerine ulaşmak için, aşağıdakiler de dâhil olmakzere çeşitli plan ve kararları uygulamışlardır. Aşağıdakiler bu kararlara birerrnektir:

1. Menfaatlerine boyun eğmeyen âlimleri tam olarak kontrol etmeye çalışmak, halk nezdinde önemli olanları büyüclük ile suçlamak, kendilerine tehdit oluşturanları ise ülke dışına sürgün etmek.
2. Alimlerin yetkilerinin kısıtlanması. Örneğin, bazı alimler, kırsal toplulukların yetkilileri olarak ülkenin işlerini yürütmeye katılmakta ve bu âlimler, İslam hukukundan çok etkilenen örf ve adet kanunlarına dayalı hükümler vermekteyken, sömürge sonrası cinayet gibi suçlar haricindeki bütün yetkiler sömürge yetkililerinin idaresine geçmiştir (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006).
3. Arap ülkelerinden dini kitapların ithalatına katı kısıtlamalar getirilmesi, hatta hacıların bile geri döndüklerinde yanlarında kitap getirmelerinin yasaklanması.
4. Posta yoluyla veya başka bir şekilde dini yayınlarda sansürün sıkılaştırılması.
5. Şeyh Ahmed Kebir ve Şeyh Hasan Süleyman ve Nijer yöresi halkının diğer şeyhlerinin kitaplarının engellenmesi.
6. Batı medeniyetine ve kültürüne hizmet edecek bir eğitim sistemi açılması (Yakup, el-Lugatü'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hâdir Va't-Talüâ'ti'l-Müstekbal, 2009). Bu okulların amacı, Kuran okullarında öğretmenlik yapabilecek ve Fransızların amacını "medenileştirme rolü" konusunda paylaşacak Müslüman elitleri eğitmektir. Bu sayede Müslüman yönetici sınıfa mensup çocukları bu kurumlara çekmek ve böylelikle seküler eğitimin din ile uyumlu olduğunu göstermek (Kavas , 2003).

Bu sansür, kontrol ve baskı, "sömürge barışı" (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006, s. 21) olarak biliniyordu. Sansür, İslam'ın yayılmasını engelleyememiş aksine İslam'ın yayılmasına yardımcı olmuştur. Çünkü sürgün edilen âlimlerin dini faaliyetlerine devam etmeleri İslam dininin ulaşmadığı ülkelere de İslam'ı yaymaları için adeta bir avantaj olmuştur (el-Bâhûtî, 2009). Bölge çocuklarının sömürge yetkililerinin idaresi tarafından kurulan yeni eğitim sistemine kaydolmayı reddetmelerinden sonra, bu politikanın başlangıçta İslam dini kültürüne sahip olanların menfaatine olmadığını anlamaktayız. Özellikle, sömürgecilerle çalışmayı reddeden âlimler, toplumdaki yeni düzene karşı olanlar marjinalleştirilmiş, sömürge otoritelerinin okullarına gidip onların dillerini öğrenenler ise ülkenin yeni aydınları olarak kabul edilmiştir. Bu marjinalleştirmeye ve küçümsemeye rağmen, gerek sosyal gerek politik alanda din adamlarının toplum üzerindeki etkisi bilindiğinden bazılarını para ve makam ile cezbetmeye çalışmışlar, onların planlarını engelleyebilecek olanları ise sürgün etmeyi tercih etmişlerdir.

B. Din Adamlarının Sömürge Yetkilileri ile İlişkisi

Nijer gibi bir ülkede ortak bir inancın varlığı, toplumun büyük çoğunluğunun aynı değerleri paylaşmasına sebep olurken, aynı zamanda bu inancın sürekliliğinin korunmasına yardımcı olur. Böyle bir sosyal inanç, bu dinin her zaman özgünlüğünün ve değerlerinin korunmasını sağlar ve toplumu koşullar nasıl olursa olsun ilk savunucusu ve yöneticisi yapar. Din adamları, dinin uygulanması ve değerlerinin benimsenmesi noktasında örnek olmuşlardır. Bu yüzden din adamlarına verilecek bir zarar ya da hakaret topluma hakaret etmek anlamına gelmektedir. Kim bu âlimleri kontrol edebiliyorsa toplumu kontrol etmiş olmaktadır. Bundan dolayı sömürgeciler geldiklerinde, yaptıkları ilk şey, din adamlarıyla savaşmak olmuştur, bütün bunları ülke işlerini kolaylıkla yönetebilmek için yapmışlardır. Politikaları yeni sisteme uymayan sömürge yetkililerinin tek endişesi İslam'dır, bu yüzden onu silmeye çalışmışlardır. Ancak sömürge yetkilileri, **bazı din adamlarının hamlelerine karşı güvende kalamamışlardır. Bu sebeple, daha önce yukarıda belirttiğimiz gibi ülke idare işlerini güven ve kolaylık ile yönetebilmek için bazı din adamlarını** memnun etmeye ve yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Böylece dinlerini ve egemenliklerini savunan sultanlar, âlimler ve padişahlar, yenilgilerinin ardından egemenliklerini kaybetmiştir. Sömürge yetkilileriyle anlaşmayı kabul edenler toplum ile sömürge yetkilileri arasında arabulucu olmuşlardır¹⁷. Sömürge yetkilileri yeni eğitim sistemini kabul ettirmeye zorladıklarından sert koşullar getirmişler böylece dini eğitim merkezlerinin sayısı azalmıştır ve sömürge yetkililerinin denetimi altına girmiştir (Yakup, 2005). Sömürge yetkilileri tarafından denetim altında kalan dini merkezler, Nijer halkının İslam kültürüne bağlılığının bir sonucudur (el-Mâmi, 2007). Daha sonra saf seküler eğitim sistemi oluşturarak öğrenci çekmenin kolay olmayacağını anlayınca, toplumu tatmin etmek ve onlarla arasında arabulucu olmak için dini eğitim ile bir araya getirmişlerdir (Djakite , 2015) . Ve İlk kez, sömürge yetkililerinin her iki eğitim sistemi (dini ve seküler eğitimi) bir araya getirmeleri 1957'de Say şehrinde olmuştur (Yakup, el-Lugatü'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hâdir Va't-Talüâ'ti'l-Müstekbal, 2009). Bu türdeki okulların açılmasının nedeni, sömürge otoritelerinin amaçlarını ve

¹⁷ Doso bölgesinde Şeyh Şueyp el-Zîrar, Damargarou'da doğan Şeyh Muhammed Koacen, hükümdarlığı sırasında Agadiz şehri gibi bazı şehirleri Fransız kuvvetlerinden kurtarmayı başarmıştı. Ailesini cihada teşvik etmiş ve 15 Ocak 1919 Libya'da bazı muhaliflerinin elinde şehit olmuştu. Nijer ülkesinin batısından Şeyh Osman b. Sâmi'u ise 1901'de şehit edilmiştir.

Öğretim ve eğitime odaklanan âlimler arasında şu isimler öne çıkmaktadır: Tillaberi bölgesinde Şeyh Yusuf b. Halil Sundar (kitaplarla dolu bir kütüphanesi vardır). Fransızlar "Tarihül-Fatâş" ve "As-Saadiyî" nin birer nüshasını bulmuşlar, bir kısmını basmak için Paris'e götürmüşlerdir. Bunların arasında Zinder şehrinde Şeyh Hasân b. Süleyman döneminde Şeyhi İslam makamdaydı (Yakup, el-Lugatü'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hâdir Va't-Talüâ'ti'l-Müstekbal, 2009; el-Mâmi, 2007).bu cümle anlaşılıyor

menfaatlerini engelleyebilecek iki şeyden korkmalarıdır. Bu iki şey ise şunlardır: Birincisi: İslami milliyetçilik ki bu, o dönemde sömürge yetkililerinin "İslamcılık" için kullandıkları isimdir (el-Mâmi, 2007, s. 84). İkincisi: Din adamlarının bağımsızlığı (Baars , 2000). Bu nedenle, menfaatlerine zarar vermemek, onlara karşı direnişte bulunmamak ve direnç hareketi kurma fikrinden kaçınmak için; iki eğitim sistemini birleştirme fikrini benimsemişlerdir. Sömürge yetkililerinin politikası gereği dini okulların tamamen seküler sistem ile birleştirilmesi şarttı; bunun nedeni, İslami sistemin yayılmasını engellemektir. . Hedeflerine ulaşmak için bu yeni eğitim sistemini önemli bir araç olarak görmüşlerdir. Çünkü ebeveynlerin çocuklarını seküler okullara veya iki sistemli eğitim veren (Franco-Arabe) okullara göndermeye ikna etmişlerdir.

Sorunları İslam'ın kendisi değil, İslami bir sistem olan "Şeriat"tır. Bunun kanıtı, Müslümanların inançlarını uygulamalarına engel olmamalarıdır. Ama İslam sistemi ise onlar için menfaatlerine bir engeldir; bu yüzden bazı "Tarikat" şeyhlerini ülkede gerçekleşen dini faaliyetler aracılığıyla (İslam sistemi) kontrol etmişlerdir. Bunun karşılığında sömürge yetkilileri, cami inşa etmek, âlimleri hacc'a göndermek, topraklarını genişletmek, makamlarını güçlendirmek gibi birçok fırsat sağlamıştır (Baars , 2000). Din adamlarının ekonomik olarak desteklenmesi gibi kendi anlayışlarına dayalı (İslam kavramına değil) dini faaliyetleri de desteklemişlerdir. Bu dini faaliyetleri destekleme sistemi, Avrupa'da "Konkordato" olarak bilinen ve daha sonra Protestanlara uygulanan "Katolik" din adamlarının otoritesini ortadan kaldırmak amacıyla yaptıklarına (durum aynı olmasa bile) benzer. Bu yeni sistem ile sömürge yetkilileri, dini faaliyetlere maddi destek vermek ve din adamlarını ekonomik olarak desteklemek, okul kurmak (Franco-Arabe), cami inşa etmek gibi icraatlar şeklinde yönetmişlerdir (Aydın M. , 2017; Oissila , 2013). Bu durum, yeni yönetim sisteminin "Laiklik" olarak ortaya çıkmasıyla devam etmiştir.

C. Bağımsızlık Süreci

Sömürge otoritelerinin idaresi, 1919'da Nijer topraklarını kontrol etmeyi başardıktan sonra, Nijer halkını yakından izleyebilmek kendi egemenliğini ve politikasını empoze edebilmek için, bazı yerlerde askeri merkezler kurmuştur. 23 Haziran 1900'de Zinder şehrinde ve 20.12.1900 tarihinde Batı Afrika bölgesinde "Haut-Senegal-" Nijer de bir askeri merkez kurmuş, daha sonra 09.07.1911'de Nijer askeri bölge haline gelmiştir. Ardından Nijer bu bloktan ayrıldı ve 03 Ekim 1922'de Fransız sömürgesi adına "AOF"

“Fransız Batı Afrika Konfederasyonu” kolonilerinden biri olmuştur. Nijer yukarıda bahsedilen birliğe katılmadan önce, sömürge yetkilileri tarafından, Nijer’in Fransızların elinden Afrikalılara devredilmesine karar verilmiştir. Ancak yine de sınırlı bir şekilde Fransa yönetmeye devam edecektir. Bu bağlamda Fransız Kolonileri Genel Valisi şöyle diyor: "Aslında, kimin ülkesinin cumhuriyet olacağına tek karar veren Fransa'dır" (Tourte, 1905, s. 6). Nijer, kuruluşundan 27 yıl sonra (1895-1922) Fransız Batı Afrika Birliği'ne katılmada geç kalmıştı, Bunun nedeni, Nijer'in 1857-1919 tarihleri arasında sömürgecilere karşı savaşıması ve direniş göstermesidir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, genel olarak Avrupa ve özelde Fransa, işgal ettiği ülkelere karşı olan liberal eğilimini kaybetmiş ve yeni bir sistemin özelliklerini düşünmeye başlamıştır. Fransızların düşüncesine göre Afrika halkları mutlak bağımsız gibi görünecek ancak arka planda Fransa egemenliği devam edecek bu şekilde Fransa'nın menfaati korumuş olacaktır (menfaatlerini savunacak olan kişi ülkenin başına getirecektir) (Usman , 2002). Çoğu Fransız kolonisi gibi, II. Dünya Savaşı'nın sonu, Fransız Batı Afrika kolonileri için gelişmenin başlangıç noktası olmuştur. Fransa Nijer'i denizaşırı ülkeler arasında kaydetmiştir ve daha sonra Fransız topluluğunun bir üyesi yapmıştır. Bunun ardından 18.12.1958'de cumhuriyet ilan edilmiştir ve Nijer 03 Ağustos 1960 tarihinde bağımsızlığını kazanmıştır (Mahamadou, 2003). Nijer Devleti, Fransa'nın Denizaşırı Ülkelerine ait bir cumhuriyet olarak ilan edilmeden ve bağımsızlığını kazanmadan önce, Fransa, her koloninin kendisiyle ilişkisini ve konumunu belirlemesini o ülkelere bırakmıştı. Bu fikri de General de Gaulle 1958'de iktidara geldikten sonra halka sunmuştur. Fransa ile ilişkilerin devam edip edilmemesi hususunda bir referandum yapılmıştır. Ancak bu referandum ile amaçlanan şeyin ne olduğu net değildi. Fransa bu referandum ile sömürdüğü ülkelerini gerçekten özgürleştirmeyi mi idda ediyordu? Yoksa kendisine karşı olan ve olmayanları tespit etmek için bir referandum mu gerçekleştiriyordu? Bu esnada, 28.09.1958 yılında Nijer'de iki büyük parti arasında bir referandum yapılmasına karar verilmişti (Mahamadou, 2003). Biri sömürge yetkililerine karşı milliyetçi olan (PPN- RDR) “Nijer İlerici Parti-Afrika Demokratik Toplama” (Fransızcası, Parti Progressiste Nigérien- Rassemblement Démocratique Africain) (Nicolas, 1981, s. 162), başında Nijer Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Diori Hamani'nin partisi, ikincisi ise, (MSA-sawaba) “Afrika Sosyaliste Hareketi-Sawaba” (Fransızcası, Mouvement Socialiste Africain-Sawaba) partisidir. Önce “HAYIR” oyu kullanacak olan PPN-RDR partisi Fransız makamlarına karşı politikasını değiştirerek Fransa'nın otoritesi altında kalmak anlamına gelen "EVET" oyuna geçmiştir

(Mahamadou, 2003). PPN-RDR partisinin oluşturduğu yapılardan biri:(Elhadj Alkaidi Toure için) Nijer Müslüman Birliği, Nijer'deki Eski Savaşçılar Derneği ve Batı Nijer bölgelerinin başkanları vb. hepsi PPN-RDR partisini desteklemişlerdir ve sonuç onun zaferi ile sona ermiştir. PPN-RDR'nin zaferi sonrasında Nijer, Fransız toplumundan biri olmuştur ve 18.12.1958'de cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu zaferden sonra, SAWABA partisinin tüm siyasi faaliyetleri yasaklanmıştır. PPN-RDR partisi tam özgürlükçülükten yararlandığı için 03.08.1960 yılında Nijer'in bağımsızlığını kazanıp iktidarda kalmasına neden olmuştur (Mahamadou, 2003).

D. Bağımsızlık Sonrası Din İşleri Organizasyonu (1960-1974)

PPN-RDR partisi, 1960 yılında seçim usulsüzlükleri ve Fransız makamlarının baskısı altında kalan bazı din adamları ve aşiret liderlerinin yardımıyla hem Nijer'in bağımsızlığını hem de seçimi kazanmayı başardıktan sonra (Mahamadou, 2003), tıpkı Fransız sömürge ülkelerinden biri olan Senegal'de olduğu gibi 1958'de gerçekleşen referandumda din adamları önemli bir rol oynamıştır¹⁸. Din adamları ve siyasetçiler arasındaki ilişki, Batı Afrika ülkelerinden Nijer, Senegal ve Mali gibi ülkelerde görülmektedir (Baars , 2000). Nijerli siyasi liderlerin çoğu Müslüman olmasına rağmen, laiklik sistemi (Nijer devletinin sekülerleşmesi) olan Fransız dini otoritelerinin politikasını sürdürmeyi tercih ettiler. Siyasi bir krizi çözmek için ihtiyaç duyduklarında din adamları ile aralarındaki ilişki kopmasın diye devlet, seküler sistem içinde bir dernek kurarak din işleri organizasyon kurumunu kurmuştur (Nicolas, 1981).

¹⁸ Senegal, sömürge yetkilileri ile aralarındaki büyük bir yarara sahip olan Antep fıstığı yetiştiriciliğinde ekonomik menfaatlerini ve desteklerini korumak amacıyla cemaatlerini Fransız toplumunda kalmaya ikna etmeyi başarmıştır. Din adamlarının (tarikat şeyhlerinden bazıları) sadık ve itaatkâr cemaatleri vardır, onları hem kendi topraklarında hem de işgal edilmiş yerlerde fıstık yetiştirmeye çağırmışlardır. Sömürge yetkilileri, din adamlarının nüfuzlarını bildikleri için ve cemaatlerinden faydalanmaları için iş birliği kurmuşlardır. Bu iş birliği karşılığında din adamlarının nüfuzunu gizli parayla, fıstık ve tarımdan elde edilen kazançlar ile maddi olarak güçlendirmişlerdir ve tarımda çalışan cemaatlerin ücretlerinden faydalanmışlardır. Çünkü tarımda çalışma neredeyse bedava gibidir, din adamları da cemaatlerine, "iş dinin bir parçasıdır" derler tıpkı Şeyh Amadou Bamba (1853-1923) gibi cemaatlerini çalışmaya teşvik etmişlerdir. Bu menfaatleri ve diğerleri, 1962'de Ahmadou Dia (1910-2009) (Konsey Başkanı) ile UPS Partisinin Başkanı ve Genel Sekreteri Léopold Sédar Senghor (1906-2001) arasında meydana gelen siyasi kriz nedeniyle Senegal siyasetinin seyrinde önemli bir rol oynamıştır. İki adam arasındaki çatışma kaçınılmaz olunca, her biri din adamlarının müdahalesini ve desteğini istemiştir. Léopold Senghor Hristiyan Katolik mezhebini, bu nedenle İslam'a mensup din adamlarından herhangi bir destek bulması beklenmiyordu, ancak sömürge siyasi projesini destekleyen biri idi, din adamları onun siyasetini desteklerse kazanacakları ekonomik destek büyük olacaktı. Amadou Dia, Müslüman olması ve İslami dayanışma çağrısı yapması ile din adamlarının bazılarının sempatisini almasına rağmen, çoğunluk Léopold Senghor'a desteklemişlerdir. Ardından Amadou Dia, darbe suçlaması ile tutuklanmıştır. İlk defa, din adamlarının menfaatleri tehlike olduğunda, ülkelerini kimin yöneteceğini seçmekte neredeyse hemfikir olmuşlardır (Baars , 2000).

Nijer'in bağımsızlığından sonra, yeni politikacılar, sömürge yetkililerinden ayrıldıktan sonra, ülkenin işlerini din adamlarının yardımı ve müdahalesi olmadan yürütebileceklerini düşünmüş olmalarına rağmen, iktidarda sömürge yetkililerden daha çok din adamlarına ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle iktidar partisi, din adamlarının toplum üzerindeki nüfuzunu bildiği için onlara yaklaşmayı ve onlarla birlikte ülke işlerini güvenlik ve barış içinde yönetmeyi gerekli görmüş; böylece seküler hükümet sistemi içinde bir din işleri organizasyonu kurma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu kurumun rolü ülkenin din işlerini yönetmek, siyasi ve sosyal bir kriz olduğunda arabulucu olmaktır. Bu amaçlarla kurulan ilk dini kurum "Nijer İslam Kültür Cemiyeti" dir. Derneğin üyeleri, çeşitli din adamlarından, aşiret ve bölge liderlerinden oluşmaktadır (Moulaye, 2006). Derneğin İslam kültür derneği olarak isimlendirilmesinin nedeni, sadece Kuran-ı Kerim, Peygamberin Sünneti ile sınırlı olmaması, aynı zamanda, şeriatın hükümleriyle çelişmeyen Nijer'in gelenek ve örflerini de içermesidir. Bu derneği, çoğu, geleneksel okullardan mezun olan insanlar yönetiyordu. Bu nedenle, bilgileri sınırlıydı, referansları Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'in sünneti ile örf, adet ve geleneklere dayandığı için ancak vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Üyelerinin çoğu, o zamanlar tek parti olan iktidardaki PPN-RDR'den oluşturmaktaydı (Moulaye, 2006).

1. Nijer İslam Kültür Cemiyeti'nin Temel Hedefleri ve Faaliyetleri

1. Mevcut dini yapılar arasında çeşitli eylemlerin koordinasyonu için uygun bir çerçeve oluşturmak
2. Nijer toplumunun İslami değerlere dayalı olarak yetişmesini sağlamak
3. Yardım kavramını İslami değerler temelinde geliştirmek ve Fas, Libya, Mısır gibi İslam ülkeleri arasındaki ilişkileri güçlendirmek.
4. Arap ülkeleri ile dini projelere yapılan harcamalar temelinde ilişkileri geliştirmek
5. Din Eğitiminde insan kaynakları sağlamak (DGC, 2019, s. 14-15).

Nijer İslam Kültür Cemiyeti, vaaz, İslami eğitim, dini hizmetler ve faaliyetler alanında yeni bir nesil yetiştirme konusunda, özellikle Arap ülkeleriyle ilişkilerde hedeflerinin çoğunu gerçekleştirmeyi başarmıştır. Cemiyetin temel kaygısı, devletin politikasını desteklemesine ve korumasına rağmen, yeni nesli eğitmektir. Bu arada, devlet tarafından yapılan ilk İslami okulu kurmuştur. Bu nedenle bu hedefe ulaşmak için bazı İslam ülkeleri ve İslami kurumlarla iletişime geçme fırsatını yakalamıştır. Nijer'in İslam

lkeleriyle olan ilişkisi ve tarihi konumu sayesinde Nijer İşlam Kültür Cemiyeti, Arap lkeleriyle iyi ilişkiler kurmayı ve dini faaliyetler geliştirmeyi, cami ve İşlami eēitim okulları inşa etmek gibi dini projeleri gerçekleştirebilmeyi başarmıştır (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006).

1960 yılında Nijer İşlam Kültür Derneēi, Agadis, Doso, Tillaberi, Zinder, Tava, Difa bölgeleri gibi ülkenin tüm bölgelerinde cami inşa etme planları hazırlamış, hkmetle müzakerelere girmiştir. Hac gibi dini faaliyetleri, vize ve seyahat biletleri-gidiş dönüş-gibi idari prosedürleri yerine getirmiştir. Siyasetten uzak gibi görünse de, zaman zaman siyasi bir kriz yaşandığında arabulucu olarak hareket etmiş ve bazen din adına sosyal krizlerin çözümüne müdahale etmiştir (Bodian , Idrissa , & Villaon , 2012). 1970'te Diori hükümeti onu Arap ülkelerine daha yakınladıştırmayı başarmış ve 1973'de İşrail ile diplomatik ilişkisinin kesilmesine yol açmıştır (Usman , 2002). Bunun nedeni, Muammer Kaddafi ile Filistin meselesi konusunda hem fikir olmalarıdır. Nijer Cumhurbaşkanı Diori ve Kaddafi'nin, Ortadoēu'da barışı yeniden tesis etmek için İşrail'in, işgal ettiēi tüm Arap topraklarını terketmesi gerektiēi görüşünü paylaşmaları (Decroen, 1971); iki ülke arasındaki ilişkilerin pekişmesine katkıda bulunmuş hem kültürel hem de savunma alanında anlaşmaları imzalanmasına yol açmıştır (Usman , 2002). Eskiden olduēu gibi, hükümeti güvenli bir biçimde yönetme ihtiyacından dolayı, bu dönemde (1960-1974) de hükümet din adamlarına yaklaşma ihtiyacı hissetmiştir. Bu durum, hükümetin kendisini halkın öfkesinden korumak, tüm ülkenin güvenlik ve barış içinde yönetilmesini kolaylaştırmak için iyi bir strateji olmuştur. Bununla birlikte, görevlilerinin mesuliyetsizliēi, vergi arttırımı, yetmişli yıllarda yaşanan uzun kuraklık nedeniyle, 1974 darbesiyle iktidarının sona ermesinden kurtulamamıştır. Tüm bu unsurlar PPN-RDR'nin partisinin 1974'te çöküşüne yol açmıştır (Nicolas, 1981).

E. 1974-1989'da Din İşler Organizasyonu

Yeni rejimin General Seyni Kountche liderliēindeki bir darbeyle ortaya çıkmasından sonra, ulusal birliēi yeniden inşa etmeye çalışmış (Nicolas, 1981). Bu nedenle General Seyni Kountche eski yapıların bazılarını korumanın daha iyi olacaēını dşnmştir. Bu yapıları tamamen deēiřtirmek yerine, politikasına ve yeni ortama uygun hale getirilmesi gerektiēini dşnmştir. Yeni sistemin öncüleri gibi seküler bir siyasi sistem üzerinde çalışmasına raēmen, ulusal birliēi yeniden inşa etmek olan hedeflerine ulaşmak için yeni bir örgütsel yapıyı deēerlendirmenin en iyisi olduēunu ve İşlam'ın,

çoğunluğun dini olduğunu düşünmüşlerdir (Moulaye, 2006). İslam, Nijer'de bugüne kadar vatandaşların birliği davasının temeli olmuştur. Bu nedenle, din adamlarının hükümet yönetimine katılımları kaçınılmaz olmuştur. Bu nedenle hükümetler, bazen politikalarını güçlendirmek için din adamlarını kullanmışlardır. Yeni rejim "Nijer İslam Kültür Cemiyeti'nin idari yapısının, projelerini gerçekleştirebilecek yetkin kişilerle yeniden düzenlenmesi ve bu derneğin yerine yeni bir dernek getirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Yeni rejimin iktidara gelmesinden beş (05) ay sonra, 5 Kasım 1974 tarih ve 034-64 sayılı kanuna göre "Nijer İslam Cemiyeti" adı altında yeni bir cemiyet kurulmuştur ve merkezi Niamey'de bulunmaktadır. Bu cemiyet Nijer'in sekiz bölgesini temsil eden ve "siyasi olmayan" bir cemiyettir. Temel faaliyetler olarak dini eğitim, vaaz, dini sosyal ve kültürel hizmetler gibi faaliyetleri gerçekleştirmek ve faaliyetleri günümüze kadar aynı felsefeyi taşımaktadır (MISPDACR, 2020).

1. Nijer İslam Cemiyeti'nin Teşkilat Yapısı, Siyasi ve Sosyal Alandaki Rolü, Faaliyet ve Hedefleri

Yeni yetkililer tarafından eski derneğin bünyesi değiştirilmiş, ancak dernek yapısında bölgesel ve yerel düzeyde pek değişiklik yapılmamıştır. Nijer İslam Cemiyeti'nde görev alan kişiler şunlardır:

1. Başkan: Elhadj İsmail, iki türlü bir eğitim görmüş bir adamdır, yani Say şehrinde yaygın dini eğitim ve Irak'ta Arapça ve İslam ilimlerde örgün din eğitim görmüştür.
2. Başkan Yardımcısı: Alpha Moussa, Agadis bölgesi yakınlarındaki Lagandawal şehrinde dini geleneksel eğitim ve Ezher'de örgün eğitim gören bir kişidir. Geleneksel dini eğitim gören bir aileden gelmektedir.
3. İkinci Başkan Yardımcısı: Elhadj Omar Mallé, El-Ezher Üniversitesinden mezun olmuştur.
4. Genel Sekreter: Kasim el-Beyhaki (Ö. 2004), Kahire ve Fransa'da eğitim görmüştür.
5. İslami İşler Danışmanı Yüksek Askeri Şura Başkanlığında Boubacar Bello, Kahire ve ardından Fransa'da eğitim görmüştür (MISPDACR, 2020).

Nijer İslam Cemiyeti'nin yeni yapısının üyelerinde Afrikalı Müslüman entelektüellerinin eğitim alma biçimi olan küttâb, geleneksel dini eğitim merkezleri,

ardından örgün okul eğitimini görmek mümkündür. Cemiyetin üyelerinin eğitim seviyesi devlet işlerinin yürütülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yeni rejim, devlet siyaset sistemini değiştirmeyi amaçlamadı, onu (laik) olduğu halde bıraktı. Devletin idari yapılarını düzenlemeye ve iş yerinde becerikli olan kişilere yer vermeye özen göstermiştir. Toplumun gereksinimlerini karşılamak ve yeni otoritelerin hedeflerine ulaşmak amacıyla eski cemiyet üyelerini ve yapısını değiştirmiştir. Bunun nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Eski cemiyetin yeni yetkililerin felsefesinin gerekliliklerini karşılayamaması.
2. Üyelerinin az eğitim alması nedeniyle toplumun gereksinimlerini karşılamadaki yetersizliği
3. Bazı aşiret liderleri ve bölgeleri gibi dini geçmişi olmayan kişilerle dinin sorumluluğunun paylaşılmak istenmemesi.
4. Bazı üyelerin din dışı eylem meselelerine karıştırılması.

Nijer hükümetinin kuruluşunun başlangıcında, Fransızca bilmeleri ve Fransız eğitimi almış olmalarından dolayı, hükümette çoğunlukla gayrimüslim Nijerli olmayan yabancılar yer almaktaydı. Görevlilerin çoğu Hristiyan ve Animist dinlere mensup olup zaman zaman bazı Müslüman yetkililer tarafından, bu şahısların İslami olmayan eylemlerine atıfta bulunmaktaydı (Nicolas, 1981). Bağımsızlığın iki asrı boyunca devlet merkezi ve kamusal sektör olan sendikalar "yarı-devlet" kurumları tarafından işgal edilmişti. O dönemde devletten destek alan dernekler, devletin gelişiminin ana direklerindedir. Din adamları, ilk hükümetin kurulduğu günlerden bu yana din eğitimi, cami inşası ve İslam ülkeleri ile ilişkileri pekiştirme gibi, devletin gelişmesinde ikincil bir rol oynayan faaliyetlerde bulunmuşlardır. General Seyni Kountche hükümeti altında, dini liderler ulusal birliği sağlamlaştırmada önemli bir rol oynadılar ancak devlet kontrolü tüm dini veya dini olmayan alanlarda belirgin bir biçimde hissedilmekteydi. (Bodian , Idrissa , & Villaon , 2012). Çünkü ülkenin bir diğer tarafı olan, kuzey Nijerya'da İslami bir devlet kurmaya çalışan bazı dini gruplar vardı, bu düşünce, devletin güvenliğini ve politikasını etkileyebileceği gibi Nijer topraklarında, özellikle doğuda takipçiler yaratabilmektedir. Ülkede din adına güvensizliği yaratmamak için yapılan dini faaliyetler devletin kontrolü altındadır (Nicolas, 1981). Daha önce de söylediğimiz gibi, din; vatandaşları bölen bir unsur olabileceği gibi vatandaşların birliğinin de bir unsuru olduğundan, yetkililerin müdahale etmesi ve ülkenin dini işlerini kendi başlarına yönetme sorumluluğunu almaları makul olmuştur. Özellikle vatandaşların güvenliği söz konusu olduğunda "General Seyni

Kountche döneminde din, onun kontrolü altında olmasına rağmen, din ile ilgili her konuda alınacak bir kararda, din adamlarına danışılmakta idi” (Bodian , Idrissa , & Villaon , 2012, s. 44). 1980'de yeni yetkililer, "ibadet işleri" ile ilgilenen İçişleri Bakanlığı'nın idaresi altındaki sorumluluklarını koordine ederek, din adamlarının, aşiret ve taşra liderlerinin sorumlulukları olan dini faaliyetleri düzenledi. Birinci bölüm cemiyetin, cami imamlarının, hâkimlerin ve din adamlarının çalışmalarından oluşmak üzere ikiye ayrıldı. Bu din adamlarının görevi aile sorunlarını çözmek ve vaaz vererek adaleti tesis etmektir. Bu bölüm, Niamey başkentinin dışındaki bölgelerle ilgilenmekte idi (Rahmane, 2018) ve her bölge kendi faaliyetini dini veya mezhepsel bağlılığına göre yönlendirmekteydi (Nicolas, 1981). Merkezi başkentte “Niamey'de” bulunan cemiyetin ikinci bölümü, Nijer'deki İslam Cemiyeti'nin ana merkezidir. Bu bölümün misyonu, Selefi-Vahhabilik “bidati ortadan kaldırmak ve Sünneti tesis etmek” felsefesine göre halk arasında bir reform yapmak ve dini faaliyetler tesis etmektir. İki bölüm birbirini güçlendirmekte, ilk bölüm yerel güvenliği ve yerel yetkilerini korumalarına imkân sağlamaya çalışmaktadır. İkinci bölüm ise birinci bölümü güçlendirmeyi ve İslam kültürünü geliştirmeyi hedeflemektedir (Rahmane, 2018). Bu cemiyeti kurmanın amacı, yeni hükümete ulusal birliği sağlamlaştırmada, ülke işlerinin barış ve güvenlik içinde yönetimini kolaylaştırmada yardımcı olmaktır. Nijer gibi ülkelerde laik bir sistem altında din adamlarının müdahaleleri olmaksızın barış ve güven içinde ülke işlerini yönetmek kolay değildir. Din adamlarının etkisi ve ülkede "ulusal birliği pekiştirmek” adına meydana gelen dini faaliyetler sayesinde hükümet, ülkeyi “din adına” ayrılığa yol açabilecek yıkıcı fikirlerden koruyabilmiştir.

İlk hükümet yıkılmadan önce, devletin temelini atmayı başardı ve ilk cumhurbaşkanı bir eğitimci olduğundan, politikasını daha çok eğitime, Nijer'in Batı eğitim ve medeniyetinden geride kaldığı gerçeğine odaklanmıştır. Bu yönüyle Fransız ülkelerini eğitim alanında geliştirmek ve yakalamak için Diiori hükümeti üç eğitim alanına odaklanmıştır:

1. Laik okullar alanında düzenli gelişme; Nijer'e geleneksel "seküler" eğitim alanında bağımsızlık imkânı vermektir. Eski günlerde, Nijerli öğrenciler liseyi bitirdikten sonra, ünlü "Ecole William Ponty Du Dakar" okulunda (Senegal'de olduğu gibi) yükseköğrenimlerine devam etmek için yurtdışına gitmek zorunda kalıyorlardı.

2. Ulusal düzeyde deneyime sahip okullarda yerel dilde eğitimi sağlamak. Bunun nedeni, Başkan Diori'nin bir halkın gelişiminin her şeyden önce kendi dilinde eğitimle başladığına inanması ve Nijer'in Batı eğitimi karşısındaki gecikmesinin telafi edilmesinin ve gelişmiş ülkelerin yakalanmasının tek yolunun bu olduğuna inanmasıdır.
3. Dini eğitim sektörünün gelişimi, devletin eğitim ve ekonomik kalkınmasında bu alanın en önemli alan olduğunu gördüğü için daha çok onunla meşgul olmasına inanmıştır. Bunun nedeni: Nijer'in, sömürgeciliğin ortaya çıkmasından önce İslam kültürü eğitimi almış olan bir ülke oluşu ve okuryazarlık oranının yüksek olmasıdır. Öyleyse, Batı kültürünün bir eğitimi olmasa bile halkının eğitimde bir geçmişi varken neden yeni bir eğitim sistemi kurmakla uğraşması gereksin? Yapılacak olan tek şey çağın gereklerine daha fazla cevap verebilecek bir din eğitimi alanının geliştirilmesidir. Başkan Diori, politikasını; Libya, Fas ülkelerine ve Suudi Arabistan, Kuveyt ve diğerleri gibi Arap ülkelerine yönlendirmiş, finansman elde edilmesini sağlamıştır. Arap ülkeleriyle sağlam bir ilişki kurmalarını sağlamış, okullar ve camiler inşa etmiş, dini okul mezunlarının eğitimlerine devam etmeleri için burs imkânı sağlamıştır. 1973'te Suudi Arabistan Krallığı'na bir ziyareti esnasında Nijer'de bir İslam üniversitesi kurma fikri edinmiştir

1974'te iktidara gelen General Seyni Kountche Üniversitesi'ni kurma projesini ele almıştır¹⁹. Nijer İslam Cemiyeti ve devlet politikasında aktif oldukları için Nijer'de, 1982'de İslam Konferansı Örgütü'nün zirvesi organize edilmiş ve ülke için organize edilen zirve büyük bir diplomatik, ekonomik başarı olarak kabul edilmiştir. Nijer İslam Cemiyeti, İslam dinini şirkten ve hurafelerden arındırmak için, din istismarı yapanlara, dini kitapların dağıtılması ve Müslüman olmayanlar ile diğer dini ve sosyal sorunları

¹⁹ 03.24.1988 yılında Amman / Ürdün'de Teşkilat Genel Sekreterliği görevine eski Başbakan Hamid Algabit atanmış, örgütte dört yıl (1988-1995) görev yapmıştır. 1974'de Lahor / Pakistan'da bir İslam üniversitesi kurma kararı alınmıştır¹⁹. Konunun ciddiyetini gösterebilmek ve özen göstermek için, Sayın Başkan General Seyni Kountche, Say kentinde 900 hektar arazisini vererek projeye destek vermiştir. Bunun yanında 320 milyon FCFA¹⁹/550.720\$ vermiş¹⁹ ve Kasım 1986'da Nijer İslam Üniversitesi açılmıştır. Nijer İslam Üniversitesi'nin kurulmasının amacı, İslam'ın yayılması, Arap dilinin öğretilmesi, din bilgisinin zenginleştirilmesi, İslami kimliği ve İslam tarihini onaylamak; kültürel, sosyal ve ekonomik ilerlemeye katkıda bulunmak için bir İslami yayılma merkezi haline getirmektir. Bu nedenle, üniversite açıldığında ilk olarak Şeriat Fakültesi (Kitap ve Sünnet, Fıkıh ve Usul) ve İnsani Bilimler Fakültesi (Arap Dili ve Edebiyatı) olarak eğitime başlamıştır. Bugün üniversite ikiden fazla Fakülte içermektedir: Şeriat Fakültesi, Arap Dili ve İnsan Bilimleri Fakültesi, Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Bilim ve Teknoloji Fakültesi, Yüksek Öğretim ve Öğretmen Eğitimi Enstitüsü Üniversitesi olan çoğu İslam İşbirliği Teşkilatı üyesi yirmiden fazla devletin öğrencilerinden oluşmaktadır (Nijer Cumhuriyeti ve Türkiye dâhil olmak üzere 57 ülkeden oluşmaktadır).

gidermek için vaazlar yapmaktadır. Nadiren siyasi meselelerle uğraşmakta ve uğraşsa bile, hükümetin projelerini desteklemektedir. Nijer İslam Cemiyetinin faaliyetlerinin çoğu, Suudi Arabistan ve Libya gibi İslam ülkeleri tarafından finanse edilmektedir (Nicolas, 1981). Libya, Nijer'de 1970'lerde inşa edilen Niamey Ulu Camii gibi Franco-Arabe okullarının yanı sıra Mısır, Fas, Cezayir ve Tunus gibi Arap ülkeleri, cami gibi dini kurumlar inşa etmiştir. Özellikle İslami okulların geliştirilmesi, vaizlerin ve öğretmenlerin yetiştirilmesi alanında olmak üzere, ülke çapında dini kuruluşların kurulması ve geliştirilmesine büyük ölçüde katkı sağlamışlardır (Mounkaila , Ty).

O dönemdeki hükümet, dini şirkten ve hurafelerden arındırmak adına gücünü sağlamlaştırarak dini faaliyetleri kontrol edip idari bir din işlerinin yapısını oluşturmuştur. Böylece Nijer İslam Cemiyetine diğer dini kuruluşlar üzerinde otorite meşruiyeti sağlamıştır. Nijer İslam Cemiyeti, camiler inşa eder, din okulu mezunlarına burs verir ve dünya çapındaki İslami gösterilerde uluslararası temsilcisini gönderir ve ayrıca ulusal bayramlarda devletin güvenliği, kalkınması ve kuraklık olduğunda yağmur yağması için dua gibi dini faaliyetler düzenlerdi (Nicolas, 1981). Cumhurbaşkanı Kountche hükümeti, ulusal birliği inşa etmek ve siyasi partiler arasında doğrudan bir bağlantı kurmak için dini kullanıyordu. Cumhurbaşkanı Kountche hükümeti, Nijer İslam Cemiyetini desteklemektedir, bunun karşılığında Cemiyeti, ulusal birliği inşa etme adına meşruiyeti ve gücü yayılmaktadır (Touati , 2011).

Nijer İslam Cemiyeti kuruluşundan günümüze kadar dini, sosyal ve siyasi olmak üzere üç ana hedefe ulaşmaya çalışmıştır. Bu ana hedefleri o dönemdeki şartlara göre ayıracak olursak, aşağıdaki noktalara ayrılabilir:

1. Ulusal birliği pekiştirmek
2. Ülke içindeki siyasi, sosyal ve dini krizleri çözmek
3. İslam ülkeleri ile bağlantı kurarak ülkenin kalkınmasına katkıda bulunmak
4. Ülkenin tüm bölgelerinde din işlerinin organizasyonunu yürütmek
5. İslam bilgileri tüm bölgelere yaymak
6. Cami ve dini okullar inşa etmek ve denetlemek
7. Vaiz, din adamı ve imamları Mısır, Suudi Arabistan Krallığı gibi Arap ülkelerine gönderip burs vererek yetiştirmek.

Bu cemiyetin hedeflerinden bazıları bugün hala aktif durumdadır. Nijer İslam Cemiyetinin İslam'ı yayma ve vaaz faaliyetleri hususunda artık yalnız olmadığını

söylemek mümkündür. Özellikle 1990'da özgürlük ve demokrasi sisteminin uygulanmasından sonra, İslam'ı yayan diğer İslami kurumlar ve cemiyetler de bu tür dünü faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.

F. 1990'dan Günümüze Kadar Din İşleri Organizasyonu

1990 yılı demokrasi, ifade özgürlüğü yılıydı ve bu değişiklikler dinin devletten ayrılmasına ve bu karar ile ilgili yeni bir yasanın çıkarılmasına yol açmıştır. Otorite laik bir devlet haline gelmiştir. Demokratikleşme süreci yeni dini dernekler, kurumlar ve birçok siyasi partinin kurulmasına yol açmış ve Nijer Cumhuriyeti'nin yeni temelleri bu zamanlarda atılmıştır. Özellikle halkının bölünmesinden sonra siyasi meselelerden dolayı, 1991 yılında ulusal bir konferans düzenlenmiştir. Bu konferansın amacı, sadece devlet işlerine yoğunlaştığı görülen Fransa ile ilişkileri yeniden düzenlemek değil, aynı zamanda Nijer halkının barış, diyalog ve güvenlik içinde birleşmesini sağlamaktır. Reformun sadece siyasi hedefleri değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve din işleri organizasyonunda da hedefleri vardır (Sounaye, 2011).

1990'lı yıllar, farklı dini mezheplerin, özellikle de İslam'ın dini faaliyetlerinin yeniden doğduğu bir dönem olmuştur. Sömürge dönemi öncesinde ve sonrasında ülkede öncülük eden Sufi görüşü "Sânusiyye, Kâdiriyye, Hamaviyye ve Ticâniyye", 1990'ların başında egemenliklerini İslami hareketlerin yükselişiyle kaybetmeye başlamıştır. Nijer'in işgalinden sonra, Sufi faaliyetleri azalmaya başlamış, daha çok kendi kendini terbiye etmeye odaklanmışlar, siyaset meselelerine karışmamışlardır. Bununla birlikte Nijer'de, sosyal adalet ve Nijerlilerin kimliğine uymayan, hükümet projelerini eleştirmeye dayalı dini faaliyetler yürüten, Vahhabi Selefiligi "İzzala" da bulunmaktadır. Bunlar, faaliyetlerinin Kuran ve sünnet perspektifine dayandığını iddia etmektedir. Özel okul, cami, vaaz, hayır kurumları gibi faaliyetler yaparak fikirlerini yaymaktadır. Bazı faaliyetleri dindışıdır; hükümet sistemine karşı olduğundan hükümeti ara sıra ülke işlerini yürütme şekli konusunda eleştirmektedir. Vahhabi Selefiligi, nüfuzunu ülke çapında yaymayı başarmıştır. Bunun nedenleri, şu şekilde sıralanabilir:

1. Özellikle Suudi Arabistan Krallığı olmak üzere Arap ülkelerinden bir grup öğrencinin geri dönmüş olması.
2. 1970'lerde Suudi Arabistan'dan sınır dışı edilen bir grup Nijerli'nin geri dönmüş olması

3. Yetmişli yıllarda Nijerya'nın kuzeyinde Selefi-Vahhabi bir grubun kurulması ve bu grubun doğu Nijer'de temsilcilerinin var olması.
4. Seküler okulunda Vahhabi Selefi fikrini taşıyan bazı öğrencilerin varlığı, geleneksel dini eğitim kursu, vaaz gibi dini faaliyetleri yürüten bir cemiyet olan "ANASI"nın olması (Alio , 2009).

Bu unsurlar, doğrudan veya dolaylı olarak Nijer'de Selefi-Vahhabi ideolojisinin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Demokrasi yılı Nijer'in gerçeklerini ortaya çıkarmıştı, çünkü devletin siyasetinin ve din işlerinin yönetilme şeklinin hükümetin kontrolünde olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yıllar, ülkenin dini faaliyetlerini yürüten Nijer İslam Cemiyetine yönelik eleştirilerin başladığı bir dönemdir. Bu eleştirilerden en önemlileri şunlardır:

1. Nijerlilerin din ve kültür kimliğini korumaması
2. Devletin politikasını desteklediği için siyasi bir cemiyet olarak tanınması
3. Mezhepsel veya dinsel çoğulculuğu hesaba katmaması
4. Ülkenin çeşitli dini mezheplerini temsil etmemesidir.

Bu eleştiriler, Nijer İslam Cemiyetinin zayıflamasına ve ülke çapında çeşitli dini kurum ve cemiyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak Nijer İslam Cemiyeti'ne yöneltilen eleştirilere rağmen ülke çapındaki tüm Müslümanları, dini kurumları ve dernekleri temsil etmeye devam etmektedir. İçişleri Bakanlığı istatistiğine göre Nijer çarpında 105 İslam dini cemiyeti, 38 Hıristiyan cemiyeti bulunmaktadır (DGC, 2019). Doksanlardan önce dini faaliyetler zayıf olmasına rağmen, dini faaliyetlerin dirilişi doksanlı yılların başlarında, özellikle de demokratik sistem kurulduktan sonra askeri hükümetin düşmesiyle başlamıştır (Maikorema , 2009a). Demokrasi, İslami hareketlerin gelişmelerini takip ederek, onları ulusal bağlama uyarlayarak dini faaliyetlere bir anlam vermiştir.

Birçok ideoloji, ülkede özel dini okullar ve camiler gibi dini kurumlar aracılığıyla gerçekleşen dini faaliyetler yoluyla yayılmaya başlamıştır ve neredeyse devlet onları zorla kontrol etmektedir. Demokrasiden önceki dönemde, devlet merkezdedir. Ancak bugün ise cemaatler dini kurumları, bazı sivil toplum kurumlarını ellerinde tutuklarından bir otorite haline gelmiştir (Hassane , 2009). Bu diriliş sadece dini faaliyetlerde kalmayıp, aynı zamanda Nijer toplumunun arasında farklı dini ideolojileri yayma fırsatı vermişti, bazen İslam ideolojileri arasında, dinler arasında (Hıristiyanlık ve Müslümanlar) bazen

de bazı din adamlarının davranışları ya da hükümetin kendi suiistimalinden ülkede huzursuzluk ve sorunlara da yol açmaya neden olmuştur.

Nijer'de din işlerini yürütme felsefesini ve ideolojisini anlamak ve bu işleri organize eden kurumları inceleyebilmek için öncelikle din işlerini, ideolojilere, dinlere ve mezheplerine göre birkaç bölümde ele almamız gerekmektedir. Nijer'deki ülke genelinde gerçekleşen faaliyetler ve dini faaliyetler arasındaki farkın kaynağını, organize eden kişi veya müesseseleri, dini ideolojileri, mezhep ideolojilerini ve çeşitli dini gayeleri bilmeden, Nijer'deki Din İşleri Organizasyonunun nasıl yürütüldüğünün anlaşılması pek mümkün değildir. Nijer'de dinî işlerin yürütülmesi noktasında sahip olunan felsefe, dini ve müessese ideolojilerine göre birkaç bölüme ayrılmaktadır. Dini açıdan iki türde incelenebilir: Birincisi İslam ve ikincisi Hıristiyanlıktır. İslam dinî mezhep akımı açısından ise iki türdendir: İlki tasavvuf ve ikincisi Selefî-Vahabîlik'tir. Nijer'de İslam dini düzeyindeki din işleri organizasyon müessesesi, "AIN" cemiyeti tarafından temsil edilmektedir. "AMEEN-AMEEN" ise Hıristiyan dini düzeyinde temsil edilmektedir. Ülkedeki İslami akımlara gelince, dini kurumlar ve cemiyetler tarafından yürütülen dini faaliyetler vardır. Bu bölümde tüm akımların felsefesi (din işlerinin organizasyonu) ve yürütme şekli cemiyetlere göre ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Cemiyetlerin Doktrinlerine ve Hedeflerine Göre Sınıflandırılması

1990 "Demokrasi" yılı, çeşitli mezhepler için dernek ve kurumların ortaya çıktığı bir yıldır ve dini faaliyetler, tek bir bölgeyle sınırlı kalmadı. Cemiyetler, başkalarının haklarını, insanlar arasında çekişme sebebi olacak şekilde ihlal etmemek kaydıyla istedikleri yerde dini faaliyetlerde bulunabilirdi. Her cemiyet, yirmi yıl öncesinin aksine doktrinini faaliyetleri aracılığıyla özgürce ortaya koyabilmekte ve o dönemde tek bir yaklaşım üzerinde faaliyetler yapılabilmekteydi. Hükümet, ülkede gerçekleşen tüm dini faaliyetleri kontrol ve finanse ederek yürütürdü. Bu vesile ile İslami hareketlerin gelişmelerini ve Nijer topraklarına giren yeni ideolojileri, özellikle de devletin güvenliğini bozma sebebi olabilecek ideolojileri kontrol ederdi. Önceki iki hükümet, dini cemiyetleri, ülkenin din işlerini yönetme sorumluluğunu tercih eden, destekleyen bir ideolojiye sahipti. Hükümetler genellikle kendi politikalarına uyan ve destekleyen din ideolojilerine yaklaşır. Nijer hükümeti de, Fransız sömürgecilerinin eskiden ülkenin işlerini yönetmek için yaptıkları gibi "menfaat" politikası izlemişti ve bu politika, adeta bir miras gibi bugün dahi devam etmektedir. Buna rağmen, 1990'ın başından günümüze,

dini mezhebine göre herhangi bir dernek kurma konusunda tam bir özgürlük vardır. Bununla birlikte Nijer'deki İslam Cemiyeti, dini aidiyetlerine bakılmaksızın Nijer Müslümanlarını temsil etmeye devam etmektedir.

Nijer'de cemiyet kurma süreci üç aşamada gerçekleşmektedir:

1. Dernekler, kaymakamlık veya belediye tarafından kurulur. Dernek kuruluş bildirimi, bağlı kuruluşların isim ve yaşlarını, "şubeleri varsa" merkez ve şubelerinin adını, örgüt üyelerinin adreslerini ve cep telefonu numaralarını içerir. Bunlar üç nüsha şeklinde: İçişleri Bakanlığına, "Mahkeme merkezinin yakınında" başsavcılığa ve alt işyeri arşivlerine veya belediyelere bir nüsha olarak gönderir.
2. İkinci aşama: İçişleri Bakanlığının dernek kararına ilişkin olarak ret veya izin vereceği kararlar ilgili aşamadır.
3. Dernek kuruluşunun, dernek kuruluşuna yetki veren kararın çıkarılmasını izleyen günler otuz gün içinde olduğundan resmi olarak gazetelerde ilan edilmeden önce, dernek içerisinde herhangi bir değişiklik durumunda bunu bildirmesi gerekmektedir (Niger, 1984, s. 2-3). Bundan sonra tüm ülkelerde kolaylıkla faaliyetlerini yürütebilir.

Niamey şehirleri dışında, hükümet tarafından yasa dışı dini faaliyetler yasaklanmasına rağmen resmi olmayan bir şekilde faaliyet gösteren cemiyetler vardır. Bu kurallara, uymayanlara "bir aydan bir yıla kadar hapis cezası veya 10 bin Fcfa'dan 200 bin Fcfa'ya (18,53dolardan 370,60dolara) kadar para cezası verilmektedir" (Niger, 1984, s. 5). Bazen süresiz tasyasal statü elde etmek isteyen bazı dini kurumlar, İçişleri Bakanlığı yasal statülerinde değişiklik yapmadan önce İbadet İşleri İdaresi denetimine tabi tutulmaktadır (US AN, 2016).

Bu çerçevede hizmet yürüten dini cemaatlerin sayısı, dini ve felsefi doktrinlerine göre birkaç türe ayrılabilir (UNDP, t.y).

1.1. Tarikatler

Tarikatler, genel olarak dini faaliyetlerinde Ahmed Bamba (M. 1556- Ö. 1627)'nın dini yazılarından oluşan "Neylü'l-İbtihâc Bitat'rîzi Ad-Dîbâc" eserini kullanmakla beraber İslam'ın yayılması için Batı Afrika ve genel olarak Sahra bölgelerinde dini eğitim

faaliyetleri yürütmektedir. Aynı zamanda bu tarikatlar Fransız sömürgecilerine karşı cihat faaliyetlerinde etkili bir role sahiptir (el-Bâhûtî, 2009). Tasavvuf, özellikle XIX. yüzyıl ve ondan önceki sömürge döneminde İslam'ın yayılmasında ve savunulmasında etkili rol oynayan en önemli İslam hareketlerinden biridir (el-Bâhûtî, 2009). Sokoto Devletinin MS 1903'te İngilizlerin eline geçmesinden önce, bu devletin kurucusu Şeyh Usman b. Fodio, 1804'te Afrika kıtasının batısında Nijer'e kadar uzanan İslami reform hareketleri yapmıştır. Bu Devlet, batı Nijer'den doğuda Borno (Nijerya) sınırlarına ve güneyde Kamerun'un kuzeyindeki Adamava'ya ve Sahra Çölü'nün doğusuna kadar uzanmaktadır (Yakup, 2005). Osman b. Fodio, devletin kurulmasından önce kendisi bir öğretmen, eğitimci ve vaiz olduğundan, İslami eğitilmiş bir neslin oluşumunda büyük rol oynamıştır ve devletini kurduktan sonra öğretmenlik yapmaya devam etmiştir. Osman b. Fodio, devletinde çocuk ve yaşlılar için birçok geleneksel dini okul yapmıştır. Sayılarının tam olarak kaç olduğunu bilmek zordur, çünkü çoğu geleneksel dini okullar herhangi bir sisteme bağlı değildir. Osman b. Fodio 1817'de vefat etmiştir (Yakup, 2005). Sufizm, Kuzey Afrika'ya İslam'ın getirilmesiyle birlikte Kuzey Afrika (Fas ve Cezayir) üzerinden Afrika'ya sızmıştır ve onunla birlikte Maliki mezhebini, Kuzey Afrika'nın geleneklerini ve kültürünü Batı Afrika'ya getirmiştir. Afrika krallarının, daha önceki konularda bahsettiğimiz gibi; dini öğretmek, yaymak ve cami inşa etmek gibi dini faaliyetlerde katkıda bulunabilecek olan şeyleri hac ibadetlerini bitirdikten sonra dönerken kuzey Afrikalı önemli Âlimleri ve bazı kitapları yanlarında getirmektedirler. Örneğin Askiya Muhammed (Songay İmparatoru) Hacdan dönerken XVI. ve XVII. yüzyıllarda Gao, Cene ve Timbuktu şehrine Mahmut Kaat (1548-1593) ve as-Suyûtî (1445-1505) gibi birçok Âlimi getirmiştir. Kuzey ve Batı Afrika arasında var olan ticari ilişkiler, Batı Afrika'ya Sufi tarikatının girmesine neden olmuştur. Sufi tarikatının âlimleri ikamet ettikleri Batı Afrika bölgelerinde doktrinlerini vaaz ve eğitim yoluyla yaymakta, ayrıca dini ilimler konusunda fıkıh, hadis, mantık ve diğerleri gibi çeşitli disiplinlerdeki önde gelen Kuzey Afrika'daki âlimlere daha fazla bilgi edinmek için öğrenciler göndermektedirler.

Hac mevsimlerinin de, tasavvufun yayılmasında etkili bir rolü vardır; çünkü Hac döneminde âlimler arasında bilgi mübadelesi fıkıh, hadis, mantık gibi çeşitli disiplinlerdeki âlimleri tanımak için iyi bir fırsat sunmaktadır. Örneğin, Macd el-Hâfîzî Hac dönüşünde 1789'da Ahmed at-Ticânî ile karşılaşmış ve Ticânî tarikatını benimsemiştir (Maikorema, 2012).

1.2. Nijer'de Tasavvufun Aksamları

Bu kısımda, M XX. ve XXI. yüzyıl İslami hareketlerin Nijer'de, özellikle Sanusiyye, Kâdiriyye ve Ticaniyye gibi Sahra-altı Afrika'da yayılması ele alınmaktadır (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006)

1.2.1. as-Sanusiiye

Libya kralı Muhammed as-Sanûsî İdris'in torunu Muhammed b. Ali as-Sânusî "1787-1859" tarafından Mekke'de 1837 yılında kurulan tarikatlardan biridir. Trablus'ta ortaya çıktığı ve 1951-1969 yılları arasında bağımsız bir devlet olduğu ve 1816 yılına kadar Fransız kolonileri üzerindeki etkisini genişlettiği söylenmektedir. Sanusiyye tarikatına dayalı dinî ıslahat hareketleri gerçekleştirdiler ve 1900 yılının başında Fransızlara, İngilizlere ve İtalyanlara karşı seferler ve hareketler oluşturdular (Triaud , 1995). Sanusiyye, Ayir, Damagaro gibi Nijer'in bölgelerine yayılmadan önce, Kuzey Afrika'da Fas'ta gelişmiştir ve 1899'da Damagaram şehri üzerinden (Kano) Nijerya'ya yayılmıştır.

Tuareglerin M. XX. yüzyılın başında gerçekleştirdikleri göç sırasında Çad'a yerleşmişlerdir ve bazıları Sudan'daki Dafur ve Kardofan'a gelmişlerdir. Göçmenler arasında Sultan Kaosen de vardı (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006). Kaosen, daha çok sömürgeciliğe karşı cihadı ile ünlüdür, ama alim tarafı insanlar arasında bilinmemektedir. O, direnişin lideri olmadan önce bir âlimdi, Damergou'da doğdu ve büyüdü, sonra kuzey Çad'a gitmişti ve güney Libya'da dinî bilgi edinmek için Şeyh Ahmed as-Sânusî, Kuzey Çad'daki Fransızların ilerlemesine karşı çıkmak için onu komutan olarak atanmıştır. Kaosen, birkaç savaşta Fransız kuvvetlerini yenmeyi başarmıştır. 1905'te Fransız işgali altındaki Agadez şehrine kadar devam etmiş (Yakup, el-Lugatü'l-Arabiye Beyne'l-Mazî ve'l-Hâdir Va't-Talûâ'ti'l-Müstekbal, 2009) ve onu Fransızların ellerinden kurtarabilmiştir (el-Mâmi, 2007). Sultan Muhammed Kaosen 01 Mayıs 1919 tarihinde Libya'nın Marzuk kentinde bazı muhalifler tarafından öldürülmüştü ve ölümü özellikle Ayır bölgesinde ve genel olarak Nijer'in geri kalan bölgelerinde sömürge direnişinin sonu olarak kabul edilmektedir (Usman , 2002). Sânuşiyye tarikatı Batı Afrika'nın Nijer, Nijerya ve Çad gibi bölgelerinde İslam'ın yayılmasına, Müslümanların birliğini Sânuşiyye bayrağı altında pekiştirmesine katkıda bulunmuştur ve bu alanlarda dini yeniden tesis etmek için dini reform hareketleri gerçekleştirmiştir.

Bugün bile Kuzey Nijer'de bu tarikatın takipçilerine rastlamak mümkündür. 1917'de Agadiz kentinde başlayan protesto ve direniş hareketlerinden sonra, Fransız sömürgeciler 1919'da bu hareketleri kontrol etmeyi başarmıştır. Sömürge otoriteleri, Sanusiyye tarikatını bastırılmışlar, zamanla bu tarikat, o zamanlar sömürge yönetimine yakın olan tek İslami hareket olarak kabul edilen, din ve ülke işlerini yönetmekle ilgilenen Ticâniyye'ye dönüşmüştür. Tıpkı Ahmed Bamba'nın tarikatında (el-Murîdiyye) olduğu gibi sömürgeci yetkililer ile -hayatının sonunda- iş birliği yapmıştır (Baars , 2000).

1.2.2. Kâdiriyye

Al-Kâdiriyye, Sünni Sufi tarikatlarından biridir ve Kâdiriyye Şeyh Abdul Kadir el-Ceylânî'ye (H.471-H.561) atfedilmektedir. Takipçileri Irak, Mısır ve Afrika ülkelerine yayılmaktadır, aşağıdakiler dâhil birkaç şubesi vardır: el-Kunti tarikatı Sudan, Batı Afrika ve Fas gibi ülkelerde bulunmaktadır. Batı Afrika ülkelerinde genel olarak Avrupa sömürgeciliği ve özelde Fransızlar karşısında mücadeleleri vardır. Kadiriyye tarikatı Batı Afrika'ya nüfuz eden en eski tarikatlardan biridir. H.10/M. 16. yüzyılın başında Faslı âlimler ve tüccarlar da dâhil olmak üzere Batı Afrika'daki takipçileri tarafından yayılmıştır.

Bazı Kadiri takipçileri, bu tarikatı Kunti kabilesine atfetmektedir. Yani Kantlı göçmenlerin dedesi Şeyh Muhammed el-Kunti'ye dayanmaktadırlar. Kuntinin Fas, Marakeş ve diğer bölgelerde (Sufilerin dini geleneksel okulu) zaviyesi vardır. Kunti, Cene ve Timbuktu'da (Mali) Kadiriyye tarikatını yaymanın en önemli öncüsü olmuştur. Ayrıca Batı Afrika'da Kadiriyye tarikatını ilk yayan kişi, bu tarikatın önde gelen isimlerinden Muhammed el-Magilî idi (el-Bâhûtî, 2009). Şeyh el-Maghili'nin yaptığı geziler (at-Tanbaktî, 2000; Yakup, 2009b), tarikatı yaymasına yardımcı oldu, H IX./M XV. yüzyılın sonlarında Kasina ve Kano (Nijerya) şehrini ziyaret etmiştir. Mısır, Kuzey Afrika ve Hicaz'daki Kadiriyye'nin mensupları, Batı Afrika'daki insanlara Kâdiriyye tarikatlarını aktarmada büyük rol oynamışlar ve Animist halklar arasında İslam'ın yayılmasında ve dinin bidatlerden arındırılmasında büyük etkide bulunmuşlardır (el-Bâhûtî, 2009). Bunu başarabilmek için Batı Afrika ülkelerinde Şeyh Usman b. Fodio ile kardeşi Abdullah'ın yaptığı gibi geleneksel dini eğitim verip dini faaliyetler yürütmektedirler ve bu âlimlerin yoldaşı Kuran-ı Kerim, tek amaçları ise Afrika ülkelerine tevhide yaymaktır (Abikin, 2014). Şeyh Osman b. Fodio'nun Sultan Gobi / Nijerya Bava ile yaşadığı şöyle bir hadisesi vardır: Şeyh Osman b. Fodio'nun takipçileri

çoğalmaya başladığında, sultan onu bir tehdit olarak görmeye başlamış ve onu diğer âlimlerle birlikte Kurban Bayramı'na davet etmiştir, ancak bu davetin amacı şeyhi öldürmektir. Şeyh Osman b. Fodio'yu öldürmenin zor olduğunu görünce onlara hediyeler vermişti, Şeyh Osman sultanın huzuruna çıkmıştı ve ona: "Benim ve cemaatimin paranıza ihtiyacımız yoktur demiş, dini konularda bir şeyler istemiştir. Sultan ona istediğini verdiğini söylemiş ve bu ülkede yapmak istediği her şeyi kabul etmiştir. Şeyh, sonrasında köyüne dönmüştür.

Sultan Bava ölüp yerine kardeşi Yakup geçtiğinde, selefleri gibi Şeyh'e karşı da bir komplo kurdu, ancak kısa süre sonra Yakup'da öldü. Oğlu Yunfa Nafata iktidarı ele geçirdi. Yunfa, Şeyh Osman'ın bir öğrencisi idi ve şeyh Osman dini faaliyetlerin korunmasına izin vereceğine söz vermişti. Ama sözünü yerine getirmemişti. Yunfa iktidara geldikten sonra Şeyh Osman ve takipçilerine gözdağı vermeye başlamıştı. Şeyh Osman'a cemaatinden ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerden ayrılmasını emredinceye kadar Şeyh Osman ile takipçilerini tehdit etmeye devam etmişti. Şeyh Osman ona "Cemaatimden ayrılmıyorum ama ülkenizi terk ediyorum ve Allah'ın ülkesi uçsuz bucaksızdır" dedi. Sonra şeyh Guber "Godo" şehrine göç etmiştir. Şeyhi sultanın memleketini terk etmesine rağmen, sultanın içi yine rahatlamamış, Şeyh Osman ve cemaatıyla, savaşarak ve mallarını yağmalayarak Şeyh Osman'ın takipçilerini taciz etmeye devam etmiştir. Böylece şeyh ve taraftarı, bir grup savaşçıyı Sultan Yunfa'ya ait köylere göndererek kendilerini savunmaya başlamışlardır. Bu eylem, cihadın başlangıcı ve 1804'te İslam devletinin kuruluşu olmuştur. M 1812'de, Havsa'nın tüm bölgeleri ve diğer bölgeler Şeyh Osman b. Fodio'ya tabi olmuştur. Şeyh Osman b. Fodio ülkesini iki kısma ayırmıştır: İlk kısmı: Devletin doğu kısmı ve başkenti Sokoto olan bölgedir. Burayı oğlu Muhammed Bello'nun kontrolüne verilmiştir. Devletin ikinci kısmı, başkenti Gundo şehri olan bölgedir. Burası da kardeşi Abdullah b. Fodio'nun kontrolüne verilmiştir. Sonra şeyh kendini Seyfava şehrinde ibadet ve öğretmeye adanmıştı. Şeyh Osman, 1817'de vefat etmiş²⁰ ve Sokoto şehrine defnedilmiştir.

Batıda Nijer'den batıya, doğuda Borno sınırlarına ve güneyde Kamerun'un kuzeyinde Adamava'ya ve kuzeyde Sahra Çölü'nün doğu kısmına kadar uzanan bir devlet bırakmıştır (Yakup, 2005). Kadiriye tarikatı, İslam'ın ve dini öğretilerin Batı Afrika halkları arasında dini faaliyetler yaparak yayılmasında rol oynadı. Aynı zamanda zaviyeler kurma, cami inşa etme gibi dini faaliyetlerle bidatleri ortadan kaldırmaya ve

²⁰ Şeyh Usman b. Fodio, MS 1754'te Gobir topraklarındaki Marata köyünde doğmuştur (Yakup, 2019).

İslam'a zarar veren geleneklerden kurtulmasına katkıda bulunmuştur. Kur'an-ı Kerim okulları, dini törenler, dini kitaplar yazma; Cene şehri, Timbuktu, Fas ve diğer İslam şehirleri gibi komşu şehirlere eğitim için öğrenci göndermesine katkıda bulunmuştur (el-Bâhûtî, 2009). XIX. yüzyılda Sokoto devletinin dirilişi sayesinde, Kadiriye tarikatı özellikle Osman b. Fodio'nun reform hareketine başlamasının ardından Kadiriye tarikatı Batı Afrika'da Senegal'den Nijer Nehri'nin ağzına kadar yayılmıştır. Batı Afrika'da İslam'ın ve dini ilimlerin gelişmesi ve her türlü dini faaliyetin yapılması konusunda bir refah olmuştur (Yakup, 2019).

Kadriyye'nin En Önemli Şeyhleri arasında:

- 1- Şeyh Osman b. Fodio,
- 2- Şeyh Muhtar El-Kunti: İslam'ı ve Kadiriye tarikatını yaymak için Meyhana/ Nijer ve Moritanya bölgesinde birçok dini okul kurmuştur. Eşi Ayşe Hanım, öğrencilere yemek dağıtmak gibi dini hizmetlere katkıda bulunmuştur. Şeyh el-Kunti de vaaz gibi dini faaliyetler yapmakla beraber Fas ve Nijer gibi komşu bölgelere seferler yapmaktadır.
- 3- Şeyh el-Mugîlî: Kano ve diğer Nijerya şehirlerini ziyaret ederek 20 yıl boyunca insanları eğitmek için oraya yerleşmiştir ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Sadece öğretmenlik ile kalmayıp, aynı zamanda Sultan Muhammed Remfa'nın hem siyasi danışmanlığını hem de kadılığını yapmıştır (el-Bâhûtî, 2009).

1.2.3. Ticaniyye

Ticâni tarikatı 1781-1782 arasında Cezayir'de Şeyh Ahmed At-Ticânî (1737/Ö.1815) tarafından kurulmuştur. Bu tarikatın yayılmasında 1831'de ölen Şeyh el-Hâfiz b. Habîbulah el-Alavî aş-Şinkintî etkili olmuştur. 1789 yılında Hacdan dönüş sırasında Şeyh Ahmed at-Ticânî ile karşılaşmıştır (Maikorema, 2012) ve onu Batı Afrika'da Ticaniyye Tarikatını yayması için görevlendirmiştir. Şeyh el-Hâfizi'nin Ticânîliler arasında meşhur silsilesi vardır ve Batı Afrika'daki şeyhlerin çoğu ondan Ticaniyye tarikatını öğrenmiştir. 12 Şubat 1864 ölen Şeyh el-Hac Omar el-Fûtî, Batı Afrika'da bu tarikatın yayılmasına katkıda bulunmuştur ve bu tarikat bilgisini 1851'de ölen Şeyh Maulûd Fal el-Yakûbî aş-Şinkitî'den öğrenmiştir (Muhamed, 2018). Aynı şekilde Şeyh Ahmed at-Ticani'nin öğrencilerinden biri olan Muhammed el-Gâli'den, Hac dönüşü sırasında onunla karşılaşır Ticâni tarikatını almıştır (Maikorema, 2012). Yine

Şeyh Ahmed el-Ticani'nin öğrencisi "Cavahirü'l-Ma'ânî" nin sahibi Şeyh Ali Harâzim'den de almıştır. el-Hac Ömer el-Futî, zaviyeler ve geleneksel dinî okullar kurmuştur. İslam'ın yayılması ve Ticaniyye tarikatının yayılması için dini faaliyetler yürütmüştür, dini değerlerin korunması amacıyla Fransız sömürgeciliğine direnmiştir (el-İlorî, 2014).

Ticaniyye tarikatının XIX. ve XX. yüzyıllar arasında Nijer'e girişi iki yolla gerçekleşmiştir: İlki: Güney-Batı “nehir’in bölgeleri” tarafında, El-Hac Ömer'in torunu Ahmed Seku aracılığıyla; İkincisi: doğu tarafında "N'gigmi'deki Zinder şehrinde", Malam Borkoma (Borno'lu/ Nijerya) ve Malam Pakî aracılığıyla gerçekleşmiştir (Maikorema, 2012). Bunların en ünlüsü ve Nijer'deki Ticaniyye Şeyhi olarak kabul edilen, 1914 yılında Nijer'in bugüne kadar en önemli dini ilim merkezlerinden olan Kiota köyünde doğan Şeyh Ebu Bekir Haşim'dir. 1951'de Kiota şehrine yerleştikten sonra ünlenen Şeyh Ebu Bekir, köyünün âlimlerine öğrencilik yapmıştır. Daha sonra 17 yaşında dinî ilimleri edinme amacıyla köyünden ayrılarak Nijerya'nın kuzeyindeki Gando ve Zârya'daki âlimlerden de dinî eğitimi almıştır, ardından Mekke'ye yolculuğuna devam etmiştir. Hacc'dan döndükten sonra, 27 Temmuz 1975'te ticaniyye tarikatının en önde gelen ve en önemli (Muhamed, 2018) üyesi Şeyh İbrahim Nias'ın yanına gitmiş ve yaklaşık beş ay yanında kalmıştır. Sonrasında Nias'ın kızı Ümmü'l-Heyir ile evlenmiştir (Yakup, 2005). Ümmü'l-Heyir, erkek ve kız çocuklarının Kur'an-ı Kerim'i öğretmek gibi bilginin yayılmasına yönelik dini hizmet ve faaliyetlerde aktif bir role sahiptir.

Ticâni tarikatı, özellikle Nijer'de, genel olarak Batı Afrika'da ve özellikle de ticaniyye takipçileri arasında dini faaliyetlerin kurulmasında büyük bir role sahiptir. Ticâni tarikatının takipçilerin sayısı, Şeyh İbrahim Nias'ın 1937'de Nijer'i ziyaretinden ve 1966'da Kano/ Nijerya şehrini ziyaret etmesinden sonra daha da artmıştır (Bava, 2018). Gerek bu iki ülkenin ve Batı Afrika'nın İslam tarihindeki konumu ve gerekse Batı Afrika ülkeleri arasındaki en önemli dini ilim merkezleri olan Zarya, Kano, Borno “Nijerya”, Agadiz, Say ve Kiota “Nijer” gibi merkezlerin konumları, bu ziyaretlerle ticaniyye tarikatının Batı Afrika'da yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu şeyhler sayesinde, Batı Afrika'da yaygınlaşan ticaniyye tarikatı, diğer Sufi tarikatlarının, özellikle de nesli tükenmek üzere olan Sânuşiyye ve Kâdiriyye tarikatının silinmesine yol açmıştır. Sanusiyye tarikatının Agadiz bölgesinde az sayıda takipçisi kalmıştır (Maikorema, 2012).

1.2.4. Hamaviyye Tarikatı

Tasavvuf tarikatlarından biri olup, Ticâni tarikatının dallarından biridir. Ana tarikatı olan ticaniyye ile rekabet etmiş ve zikir gibi bir takım uygulamalarına düzenlemeler getirmiştir. 01 Ekim 1943 yılında ölen Moritanyalı Şeyh Ahmed Hamâ'holah b. Omar at-Teyşîti tarafından kurulmuştur. Ölümünden önce kısa sürede Batı Afrika, Mali, Nijer, Fildişi Sahili ve iki Ginya'in büyük bölgelerine İslam'ı yaymayı başarmıştır. Fransa'da "Paris" sürgününde vefat etmiştir. Ondan önce, birkaç Afrika ülkesine sürgüne gönderilmiştir. Bu da tarikatının Batı Afrika'nın birçok ülkesine yayılmasına katkıda bulunmuştur (Muhamed, 2018). Hamavî tarikatı Burkina Faso'nun Diiori kentinde ikamet eden Şeyh Ali Sadu'ya bağlıydı Hamavî tarikatı, 1947'nin başında Niamey (Nijer) bölgelerinden biri olan Karegou şehrinde Şeyh Ali Goti'nin önderliğinde yayılmıştır. Başlangıçta ulusal bir parti olan PPN-RDR partisi ile bir bağı olması sebebiyle, sömürge yetkililerinin siyasi suçlamalarına maruz kalmış ve dini faaliyetleri durdurulmuştur; bu nedenle pek gelişme gösterememiştir (Maikorema, 2012). Hamavî tarikatı sadece dini boyutları olan bir tarikat değil, aynı zamanda İslami sistemi kontrol etmeye çalışan sömürgecilik politikasına da karşı duran bir tarikatır. Bu tarikat Nijer tarihindeki en önemli tarikatlar arasındadır ve birçok Batı Afrika bölgesinde dini faaliyetlerin ve hizmetlerin yürütülmesine katkıda bulunmuştur.

1.3. Halkın Tarikatleri Benimseme Nedenleri

Tarikat, bireyleri ve grupları içeren manevi bir bağıdır (Abîkin, 2014), kalbi ve ruhu arındırmaya çalışmaktadır (Loh H. , 2018). Sufiler, zikirlerin gerekliliği ile tanınan ve bu dünyanın ziynetinden sakınan kullardır. İslam'ı yaymak, Batı ve Kuzey Afrika'da İslam devletleri kurmak için somut çabaları vardır. İbadet, içinde yaşadıkları ruhu ve topluluğu ıslah etmenin bir yolu olarak kullanılır. Bu ibadet ve zikirleriyle ruhu Allah dışındaki herşeyden arındırırlar. Bu eğilim Kâdiriyye, Sânuşiyye, Hamaviyye ve ticaniyye gibi tarikatlerde görülmekle birlikte bugün bazı Sufilerin, zikir, Kur'an-ı Kerim okumak Hz. Peygamber (s.a.v) 'e dua ve "nefsini arındırmak" gibi olan birincil amaçlarından uzaklaştıkları görülmektedir (el-İlorî, 2014). Bununla birlikte Afrika toplumunun çoğunluğunun tarikatları benimsedikleri görülmektedir. Bunun nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1- *“Zikrin duaya cevap üzerinde büyük etkisi olduğuna ve velilerin bu önemlerini zikir yaparak kazandıklarına inanmaları.*

- 2- *Sufiler, çok ibadet ederler ve Yüce Allah'a yaklaşmanın en iyi yolunun nafîle ibadet olduğunu düşünürler.*
- 3- *İnsanların yaşlılıklarından dolayı din ilimlerini öğrenmeleri zorlaştığından; çokça zikir yapmaları ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) dua etmek gibi daha kolay olanı aramışlar ve bunu da tarikatlerde bulmuşlardır”* (Abîkin, 2014, s. 29-30).
- 4- Şeyh İbrahim Nias ve kerameti (Senegal'den), Şeyh Ebu Bekir Haşim (Nijer'den) ve diğer Sufi şeyhlerinin etkisi.

Her ne kadar, Vahhâbî Selefi tarikatı tarafından Şeyh Ahmed Bamba gibi bazıları Sufi şeyhlerine bir takım suçlamalar yapılsa da, bu, insanların tarikatlere gönül vermesini ve İslam'ın Batı Afrika'da yayılışını pek etkilememiş gözükmektedir. Örneğin yapılan suçlamalardan bazıları şu şekildedir: *"Bu şeyhler sömürge yetkililerinin ajanlarıydı, ayrıca, aşağılanmış halklarının bir devrime önderlik etmesini ve ona isyan etmesini önlemek için, sömürge yetkilileri ile komplo kurarak kendilerini de işe aldirdılar"* (N'cay, 2015, s. 7)²¹.

1.4. Selefi-Vahhabilik

Selefilik-Vahhabilik, dini kurumlar alanında projesini gerçekleştirmek, finansman talep etmek ve İslam ülkeleri arasındaki ilişkileri pekiştirmek amacıyla, genel olarak Arap ülkeleri ve özel olarak Suudi Arabistan ile ilişkileri birbirine bağlayan ilk Başkan Diiori Hamani ile dönemin (1958-1974) başından itibaren Nijer'e nüfuz etmeye başlamıştır. Bu ilişkinin nedeni, Suudi Arabistan'ın "Nijer'in" Batı Afrika'da İslam'ın yayılmasında büyük rol oynayan tarihi ülkelerden biri olduğuna inanmasıyla birlikte diğer İslam ülkeleri ile dostane ve kardeşçe bir ilişki içinde olması, diğer Müslüman ülkelerle dini ve diplomatik olarak ilişkilerini güçlendirmesidir. Bu durum, Nijer'in uluslararası İslami konferanslara katılmasını ve en büyük İslami organizasyonu olan İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olmasını sağlamıştır.

Bu politika ile Nijer, başta Suudi Arabistan, Libya ve diğerleri olmak üzere Arap ülkelerinin gönlünü kazanmayı başarmıştır. Ayrıca, Franco-Arabe okulları gibi dini kurumların inşası için finansman, geleneksel okullardan mezun olan öğrenciler için burslar ve "Nijer İslam Kültür Cemiyeti" çatısı altında dini faaliyetler düzenlemiştir.

²¹ Bu suçlamalara rağmen dinî eğitim ve İslam'ın yayılması konusunda genel olarak Afrika tarihinde ayrıca özel olarak Batı Afrika tarihinde çabaları anılmaya devam etmektedir (el-İlorî, 2014).

Cumhurbaşkanı Kountche (1974-1986) de, önceki Cumhurbaşkanı Diori'nin politikasını devam ettirmiştir ve Franco-Arabe okulları gibi dini kurumların alanını geliştirmiştir. Ülke genelinde "Nijer İslam Cemiyeti" çatısı altında, hükümdarlığı döneminde dini kurumlar ve faaliyetler artmıştır. Suudi Arabistan Krallığı gibi Körfez ülkelerinden finansman almasına rağmen, Selefi-Vahhabilik yaklaşımı, aşağıdaki nedenlerle kuzey Nijerya'da olduğu gibi ülkeye hâkim olamamıştır:

- 1- Nijer'de yaklaşık yirmi yıl da, (Başkan Diori ve Kountche dönemi), ülkenin her yerinde tasavvuf hâkim olmuştur.
- 2- O dönemde Nijer devleti açısından, dini projelere finansmanlık eden Libya gibi başka ülkelerin varlığı onu körfez ülkelerinin etkisinden korumuştur. O dönemde Nijer, Sufilik ile Selefi-Vahhabilik yaklaşımları arasında bir anlamda arabuluculuk yapmıştır.

Selefi-Vahhabilik 1980'de "Maradi bölgesinde" doğu Nijer'de takipçilere sahip olmadan önce, amacı bidatleri ortadan kaldırmak ve sünneti kurmak olan Vahhabilik, Kuzey Nijerya'daki reformist hareket Şeyh Ebu Bekir Goumi (1924-1992) ile birlikte gelişmiştir. Bu proje, Şeyh Usman b. Fodio'nun MS 19. yüzyılın başlarında üstlendiği reform hareketinden uyarlanmış ve bir İslam devleti olan "Sokoto Devleti" nin kurulmasıyla sona ermiştir. Muhammed b. Abdul Wahab'ın Arap Yarımadası'nda 1703-1792 yılları içinde gerçekleştirdiği reform hareketinin ve 1980'de meydana gelen İran devrimi, Şeyh Goumi ve diğerlerine Batı Afrika'da yeni bir dini ve siyasi faaliyet kurmaları için ilham vermiştir. Şeyh Ebu Bekir Goumi'nin reform hareketi, bazı Sufi şeyhlerinin özellikle kuzey Nijerya ve doğu Nijer gibi komşu bölgelerde yürüttüğü hurafe ve bidatleri olan, şeyhleri kutsamak ve kabirlerini tavaf etmek gibi Selefi yaklaşımın kabul etmediği diğer eylemleri hedef almıştır (Sanî, 2016). Bu reform hareketi aynı zamanda Nijerya'da haram "Boko" olarak görülen ve Nijerya toplumunu yok etmeyi amaçlayan "seküler" hükümet sistemini hedeflemektedir. Selefi-Vahhabilik yaklaşımına göre İngiliz sömürgesi, bu laiklik sistemini sadece kuzey Nijerya'daki İslam'la bağlantısı olan her şeyi yok etmesi için getirmiştir. Kısa bir süre içinde Şeyh Goumi, nüfuzu ve konuşmalarının toplum üzerindeki etkisi ile Kuzey Nijerya'da Başbakan Ahmed Bello (1954-1966) gibi üst düzey kişiler ile ilişkilerinden dolayı Selefi fikrini buralarda yaymayı başarmıştır. Şeyh Goumi, projesini gerçekleştirmek için Suudi Arabistan Krallığı'ndan destek aldıktan sonra 1978'de "Bidatleri kaldırmak ve Sünneti Kurmak" adlı bir cemiyet kurmuştur. Cami ve dini okullar gibi dini kurumlar inşa etmiştir. Vaizler

yetiştirerek kurumlar ve şeriat bilimlerinde seçkin öğrenciler mezun etmiştir. "Kaduna" gibi meşhur bir radyo istasyonunda vaaz vermek gibi dini faaliyetler düzenlemiştir (Touati , 2011). Nijer Selefi-Vahhabilik akımının Nijerya içinde ve dışında yayılmasına katkıda bulunan mezun öğrenciler ve vaizlerdir. Şeyh Goumi'nin öğrencilerinden Chaibou Ladan, 1890'da Selefi-Vahhabiliği Nijer'e (Maradi bölgesi) getiren kişi olarak kabul edilmektedir (Rahmane, 2018). Bu hareket, Nijerya ve Nijer'in vaizleri ve tüccarları sayesinde doğu Nijer'de (Maradi) yayılmıştır. 1990 yılında Nijer Devletinde demokrasinin ilan edilmesinden sonra, "Selefi-Vahhabi" reform hareketinin sahipleri 1993 yılında "İslami Din" adı altında ilk cemiyetini kurmuşlardır. Sonrasında cami ve medrese gibi dini kurumlar inşa etmek için ülke dışından destek aramaya başlamışlardır. "Dinî İslam Cemiyeti", dini kurumlar inşa etmek ve Selefi-Vahhabilik yaklaşımını yaymak amacıyla, Nijerya'daki Selefi-Vahhabilik sayesinde, Suudi Arabistan gibi Arap ülkelerinden projelerini gerçekleştirmek için finansal destek sağlamıştır. Böylece bu hareket, Nijer halkı arasında yayılmaya başlamış, özellikle Suudi Arabistan Krallığı'ndan mezun öğrencilerin dönüşünden sonra Nijerli Sufi ve Sufi olmayan topluluklar arasında kabul görmüştür. Bu Selefi-Vahhabilik yaklaşımı, bugüne kadar Nijer'deki İslami hareketler içerisinde etkili ve en aktif olanlarından biridir (Touati , 2011). Bunun nedeni, sadece dini bir hareket değil, hükümet sistemini tanımlamaya, Nijer toplumunda reform yapmaya, halk arasında adaleti ve çoğunluğu Müslüman nüfusa sahip bir ülke olduğu için şeriatı tesis etmeye çağırان siyasi bir hareket olmasıdır (Rahmane, 2018).

1.4.1. Nijer'de Selefilik Türleri

1990'lı yıllarda, Nijer toplumu arasında Selefi-Vahhabilik yaklaşımı yayılmaya başladığında, bu yaklaşımın temel unsuru olan "bidatleri ortadan kaldırmak ve sünneti yerleştirmek" fikri devam etmiştir. Bu Selefi-Vahhabiliğin takipçileri arasında ülkenin her yerinde şöhret kazananlar; siyasi, ekonomik ve sosyal nitelikte dini faaliyetler tesis ederek hükümete ve siyasi sisteme meydan okumuşlardır. Şöhret kazanmayan ve nüfuz sahibi olmayanlar ise, Selefi-Vahhabilik yaklaşımı reform hareketini kendi çevrelerinde yaymaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Nijer'de Selefi-Vahhabilik iki kısma ayrılabilir: Birinci kısım siyasi perspektif ile Selefilik; bu perspektif ile herhangi bir siyasi ideoloji gibi ideolojilerini devretmeye, ülkeyi kontrol etmeye, kendi felsefesini yaymaya, toplumu kültürel, ekonomik ve siyasi olarak dönüştürmesini kolaylaştıracak şekilde kontrol altına almaya çalışmaktadır. Bu tür Selefilik aynı zamanda "milli Selefilik" olarak da bilinir; ülkenin tüm dini, kültürel, ekonomik ve politik konularını kapsayan çağrısını

duyurmaktadır. İkinci kısım Selefilik; yalnızca dini faaliyetler ve hitaplar ile sınırlı, selefilerin yaklaşımıyla çelişen dini hurafeleri ve bidatleri kınayan dini bir bakış açısına sahiptir. Örneğin tevhit meselesi, Peygamber'e nasıl dua edileceği, Müslüman erkeğin ve kadının kıyafet normları vb. gibi konuları ele almaktadır. Her iki selefi vahhabi anlayışı da, özellikle Fransız ve Arap okulları, İslami okullar, camiler gibi dini kurumların inşası ve ülke çapında dini faaliyetler ile hizmetlerin kurulması alanlarında gelişmeye çalışmıştır. Bu iki Selefilik türü, 1990'larda ülkede demokrasinin ilan edilmesinden sonra ve Nijerya'nın kuzeyinde başlayan reform hareketinin etkisiyle Nijer'de gelişmiştir. Ancak bu akım Nijer'de, insanlara ve diğer dinler ile dini mezheplere yönelik şiddet ve baskı kurmamıştır (Holder , 2012). Bu olayı daha iyi anlayabilmek için Nijer'deki dini cemiyetlerin ve İslami sivil toplumun ideolojilerini ve hedeflerini bilmek gerekmektedir.

2. Nijer İslam Cemiyeti (AIN)

Ülkede dini işlerin yönetimi ile ilgilenen ilk derneklerden biridir. İslam Kültür Cemiyeti (AIN) adı altında ilk hükümet tarafından kurulan bir dernektir. Daha sonra General Seyni Kountche liderliğinde yeni bir hükümetin kurulmasıyla adı "Nijer İslam Cemiyeti" olarak değiştirilmiştir. Bu cemiyetin kurulmasının amacı, Nijer Müslümanlarının dini işlerini yönetmek, ülkedeki hurafeler ile bidatlerden uzak durmak, gerçek dini faaliyetleri organize ve tesis etmek, siyasi ve sosyal krizleri çözmek ve ulusal halkı birbirine yakınlaştırmak ve Nijerli halkı birleştirmektir. Bu Cemiyet, hükümetin kontrolü altında olduğundan ona yöneltilen eleştirilerin çoğu da, 1990'larda hükümeti savunmak dışında varlığını göstermeyen bir dernek olması olmuştur. Bu durum derneğin, 1990'larda genel olarak Nijer toplumu ve özel olarak İslami sivil toplum arasındaki etkisinin azalmasına neden olmuştur. "Laik" yönetim sistemi felsefesine inanan, laikliği İslam'ın temellerine veya İslami sisteme aykırı görmeyen, Nijer topraklarındaki tüm İslami akımları eylemlerine bakılmaksızın Müslüman olarak gören bir dernektir. İslam dininin sağlıklı bir biçimde yayılması için, eğitimsel ve dini faaliyetlerde bulunmuş, çatışma ve şiddetten uzak durulmasını ve diğer inançlara saygı göstermeyi tavsiye etmiştir. Bu çabalarına rağmen yetersiz kalmıştır. Çünkü Nijer Müslümanları arasında, özellikle selefi-vehhabiler ile ticaniler arasında ve bazen Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında (nadir olsa bile) bazı çatışmalar ve anlaşmazlıklar olmaktadır. Özellikle ibadet ile ilgili bir yasa çıktığında bu gibi hadiseler yaşanmaktadır. "Charlie Hebdo" nun Hz. Peygamber (s.a.v) hakkında yaptığı aşağılayıcı karikatür nedeniyle Paris kentinde "Charlie Hebdo" gazetesinin bombalanması olayı ve 2015'te Cumhurbaşkanı Mahamadou

Issoufou döneminde, gazete binasının bombalanması olayı bunun örnekleridir. Bunun sonucunda çok sayıda insan öldü ve yaralandı. Bunun üzerine Fransa Cumhurbaşkanı tarafından ölenler anısına ve yaralılara destek için barış töreni düzenlenmiştir. Bu barış gösterisinde Nijer, Mali ve bir dizi Batı Afrika devlet başkanı, "Ben Charlie'yim" sloganı altında gösteriye katılmıştır. Radyo kanalı "RFI" nin bir pasajında Başkan Issoufou, ölü ve yaralılarla dayanışma, ifade özgürlüğü, şiddet ve aşırılığın kınanması için "Ben Charlie'yim" dedi. Bu geçişin ardından Niamey'deki büyük kilise "La Grande Cathédrale Centrale Des Eglises Catholiques Du Niger"²² gibi Niamey şehrindeki ve dışındaki kiliselerin yanmasına ve yağmalanmasına neden olmuştur. Nijer hükümeti, bu iğrenç eylemden sorumlu olanları kınamış ve kiliselerin uğradığı kayıpları tazmin etmiştir. Bu hadisenin ardından Nijer İslam Cemiyeti ve bazı İslami sivil toplulukları halkı sakinleştirmeye ve başkanın ne kastettiğini açıklamaya çalışmıştır. Nijer İslam Cemiyeti'ne yöneltilen eleştirilere ve halk üzerindeki etkisinin azalmasına rağmen insanlar, hala evlilik sorunlarını çözme, miras paylaşımı, aile sorunları, zekât ve diğer din hizmetleri gibi dinleriyle ilgili konularda bu kuruma başvurumaktadırlar (RFI, 2015).

3. AMEEN-AMEEN Cemiyeti

"AMEEN-AMEEN" cemiyeti 1995 yılında kurulmuştur, Evanjelik ve Katolik mezhebi gibi Nijer'deki tüm Hıristiyan akımları temsil eden bir dernek olduğu kabul edilir (DGC, 2019). Ancak bununla ilgili farklı görüşler de mevcuttur. Örneğin bir görüşe göre, Katoliklik hariç tüm Hıristiyan akımlarını temsil eden bir dernek olduğu söylenmektedir. Bu cemiyet, ulusal düzeyde Evanjelik akımı temsil eden bir dernek olmadığı için kurulmuştur. Başlangıçta Katoliklik, her mezhepten Hıristiyanlar adına konuşurdu; bu nedenle, bu cemiyet özellikle Evanjelik akımı ve genel olarak Hıristiyan akımlarının geri kalanını temsil etmek için kurulmuştur. Katoliklik, Nijer'e giren ilk Hıristiyan akımıdır. Aynı zamanda Niamey, Maradi ve Zinder gibi Nijer şehirleri ile bazı köylerde Hıristiyanlığı yayan da odur (DGC, 2019).

Bu cemiyetin kurulmasının temel nedeni, ülkede dini aşırılığın hızla gelişmesiydi. Bu derneğin felsefesi, çeşitli din ve mezhepler arasında barış içinde bir arada yaşama amacıyla dinler arası diyalog için farklı dinlerin liderleri ve dini akımlar arasındaki ilişkiyi pekiştirmektir. Bu cemiyetin kurulması, farklı din ve mezheplerin liderlerinin saflarını Mevlit, Noel gibi bayramlarda dinler üzerine seminerler düzenlemek gibi

²² Nijer Katolik Kiliselerinin Büyük Merkez Katedrali

faaliyetlerin yapılması yoluyla farklı dinler ve mezhepler arasında birçok fayda sağlamıştır. Farklı dinler ve mezhepler arasında birlikte çalışma ve dini faaliyetleri bir arada tutma fikri sosyal barış, barış içinde bir arada yaşama, başkalarına saygı duyma ve insanın özgürlüğü içindir. AMEEN-AMEEN Cemiyeti bu felsefeyi, tüm dini faaliyetlerinde kullanmıştır (DGC, 2019).

4. Tasavvuf

Batı Afrika'daki sufiler, genellikle İslam kültürünü savunan ve Batı Afrika toplumunun arasında yayan kişiler olarak kabul edilmektedirler. İslâm'ı, dinî eğitimi ve İslâm ilimlerini yaymak, İslâm'ı silmeye veya yayılmasını engellemeye çalışanlarla mücadele etmiştir. Sufiler, sömürge dönemlerinde yaşanan direnişler ile de mücadele etmiş ve halkı da bu konuda yönlendirmiştir (Bernussou, 2009). Sufiler, halkın ayaklanma hareketleri ve direniş üzerinde tam kontrole sahip olduktan sonra sömürge yetkilileri, ülke işlerinin idaresini kolaylaştırmak için bazı din adamlarıyla iş birliği yapmışlardır. O zamandan beri tasavvuf felsefesi cihadın anlamına, can, kılıç ve dille direnişin sadece ruhla cihat anlamına gelmesine neden olmuştur. Çünkü onlara göre, ruhun gücü yenilmez bir silahtır ve cihadın en üst seviyesidir (N'cay, 2015). Sufiler güçlü siyasi pozisyonlar oluşturmuş, İslam ülkeleri kurmuş ve sömürgeciliğe direnmişlerdir. Ancak sömürgeciliğin başlangıcından modern ulus devletinin doğuşuna kadar, Sufiler hem ulusal hem de özel olarak aralarında bencil gruplara dönüşmüş ve siyasete girmişlerdir. Ancak bu sefer İslami bir devlet kurmak veya İslam'ın öğretilerine ve sistemine karşı savaşanlara direnmek için değil daha ziyade yetkililere yaklaşmak, projelerini ve politikalarını desteklemek (Subhî , 2019) için bir araya gelmişlerdir. Bu zamandaki sufiler, özellikle Nijer'dekiler, felsefelerini kendilerini eğitmek, farklı dinler ve dini mezheplerle barış içinde bir arada yaşama üzerine kurmuşlardır. Bu unsurlar, dini aşırılıkla mücadelede ve Allah'ın rızasını elde etmek için Yüce Allah'a yaklaşımda önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir (Maikorema, 2012). Bu konuda Şeyh Ebu Bekir Haşim (Nijer'de Ticânî en meşhur lider) sosyal uyumdan ve dinler arası yaşamdan bahsettiğinde şöyle söylemiştir "...Anlaşma bir kişinin dini veya siyasi kanaatlerini korumasını engellemez, herkes herkesle bir arada yaşayabilir, Ticânî, Vahhabî, Hıristiyanlar bile bir arada yaşayabilir... Uyum ve barışla insanlar kendilerini çevreleyen kötülüklerin üstesinden gelebilmektedir" (Maikorema, 2012, s. 203).

5. Selefi-Vahhabilik

Çoğunluğu Medine el-Münevver İslam Üniversitesi'nden ve genel olarak Suudi Arabistan Krallığı üniversitelerinden mezun olan bir cemaattir. Suudi Arabistan kültürüne sahip olan bir cemaattir, aynı zamanda Batı Afrika'da 1980'lerden 1990'lara kadar yayılan bir yenilenme hareketidir. Esas görevi bidati ortadan kaldırmak ve Sünneti tesis etmektir; bu yüzden "İzzala"²³ adı verilmiştir. Dini, sosyal, siyasi ve eğitsel açıdan bir takım faaliyetleri bulunmaktadır. Dini yönü; insanları sünnete uymaya, Peygamber ve sahabelerinin yaşadığı gibi yaşamaya çağırarak pantolonu kısaltmak, sakal bırakmak, Müslüman kadını örtmek, Müslüman ya da Müslüman olmayan kişilere iyi davranmak ve iyi komşuluk yapmak gibi uygulamaları içerir. Sosyal açıdan bakıldığında insanlar arasında sosyal adalet ve eşitlik çağrısında bulunur. İslam'ın öğretisine aykırı gelenek ve göreneklere eleştirmektedir. Siyasi açıdan ise, Nijer toplumunun temsil ettiği İslam dininin ilk muhafazakârlarıdır. Günümüzde İslam dini Nijerlilerin gelenek ve örflerinden ayrı olmayan bir unsur haline gelmiştir. Nijer hükümeti ne zaman İslam dinine ilişkin bir yasa çıkarmak veya İslam dininin öğretilerine uygun olmayan bir proje uygulamak isterse, protesto yaparlar. Kadınlarla ilgili kanuna ve FIMA "Le Festival International de la Mode en Afrique"²⁴ defilesine olduğu gibi, uygulamaya geçmeden önce projeyi boykot ederler, bunun yanı sıra Nijer anayasasında Nijer Devletinin laik bir devlet olduğu da selefilerce kabul edilmez. Vatandaşların menfaatine olmayan her şeye ve Batı'dan gelenlere karşıdır. Onlara göre Nijer, Batı siyasi sistemleriyle uyumlu değildir; bunun nedeni, tarihsel bir geçmişe sahip olması ve nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olmasıdır. Bu nedenle Nijer halkı anayasasında laikliğin somutlaşmasını Nijer Müslümanlarının kimliğine yönelik bir hakaret ve saldırı olarak görmektedirler. Selefilik-Vahhabilik, ister dini, ister sosyal, politik veya kültürel olsun, Nijer vatandaşlarının menfaatlerini savunan bir ideolojidir, bu nedenle bazı araştırmacılar bunların siyasi Selefilik veya ulusal Selefilik olarak adlandırmaktadırlar. Özellikle Nijer'de ve Mali gibi bazı Batı Afrika ülkelerinde etkili ve aktif (dinî faaliyet konusunda) olan tek İslami harekettir ve hükümette bunlar üzerinde kontrol sahibi değildir.

²³ Araççada kaldırmak demektir.

²⁴ Afrika'daki Uluslararası Moda Festivali, Alphadi tarafından 1998 yılında Nijer'in Tiguiddit çölünde, Afrikalı tasarımcıların çalışmalarını sanat dünyasının temsilcilerine ve dünyanın dört bir yanından gazetecilere tanıtmak için kurulmuştur; böylece moda dünyasında hak ettikleri yeri almış olur. Bu festival deha detaylı bir bilgi için Bkz. (TV Monde Afrique, 2021).

III. BÖLÜM:

NİJER'DEKİ DİN İŞLERİ ORGANİZASYON FELSEFELERİ VE MÜESSESLERİ

Bu bölümde, Nijer'deki dini işleri yönetme sisteminin ve faaliyetlerinin, Nijer devletinin yasal ve pratik olarak laik bir devlet olarak din üzerindeki konumunu ve Nijer hükümeti içindeki dini kurumların nasıl olduğu ele alınmıştır. Sonra I, II ve III. Bölüm ile ilgili bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

A. Nijer Konseptinde Laiklik ve Din Statüsü

Nijer Devleti Anayasası, din ile devletin ayrılmasını ve çoğunluklarına bakılmaksızın dinler arasında eşitlik sağlamayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda başkalarının düşünceleri ve haklarına saygı göstererek vicdan, din ve ibadet hürriyetini sağlamakta; kamusal, sosyal barış, ulusal birlik, ülkeyi güvenlik ve kalkınma açısından aydınlanmış bir geleceğe doğru taşıyacak şekilde yönetmek için temel bir olgudur. Nijer devletinin laikleşmesi, dinler arasında eşitlik ve din hakkı ile ilgili yasalar, 25 Kasım 2010 Yedinci Cumhuriyet Anayasasında aşağıdaki hükümlerde yer almaktadır:

Madde 3: Nijer Cumhuriyeti, birleşik ve bölünmez, demokratik ve sosyal bir devlettir. Ana temelleri:

- Devlet halktan oluşur, halk içindir
- Din ve devletin ayrılması
- Sosyal adalet
- Ulusal dayanışma.

17. madde, aşağıdaki şekilde ifade edilen bireysel özgürlük haklarını içerir:

Herkes, başkalarının hakkını ihlal etmemek ve anayasal düzeni, hukuku ve güzel ahlaka aykırı olmamak kaydıyla kişiliğini fiziksel, entelektüel, kültürel, sanatsal ve dini boyutlarında geliştirme özgürlüğüne sahiptir.

30. maddeye gelince, ibadet özgürlüğünü sağlar ve şunu belirtir:

Herkesin düşünce, görüş, ifade, vicdan, din ve ibadet hakkı vardır. Devlet, ibadet etme ve inançlarını ifade etme özgürlüğünü güvence altına alır. Bu haklar kamu düzeni, sosyal barış ve milli birlik gözetilerek kullanılır.

9. madde ise, bir siyasi partinin ırk, bölge veya din temelinde kurulmaması gerektiğini belirtir ve şunu der: "İrk, bölge veya dine dayalı siyasi partiler yasaktır. Kanunla öngörülen cezalar altında etnik, bölgesel veya dini bir grubu teşvik etmek amacıyla parti kurulamaz" (RPN, 2010, s. 11, 16, 20).

Nijer Hükümeti, Nijer'in laik devletini ilan etmek için demokrasi çağını beklememiştir. Devletin laikleşmesi, dinin devletten ayrılmasını sağlayan 1987 Ulusal Şartında bulunmaktaydı (Sounaye, 2005). Bu laiklik, Nijerlilerin kimliği ve dini öğretilerle çok tutarsız olduğunu ve aynı zamanda İslam dinine düşman olduğunu düşünen birçok İslami sivil toplum için kabul edilebilir bir şey değildir. Çünkü onların anlayışına göre bu sistem dinin yararına olmadığı gibi ona hizmet etmek için de gelmemektedir. Bu nedenle, anayasadaki "laikliği" silmeye ve yerine Nijerlilerin kimliğine uyan bir şey koymaya çalışmışlardır. Ancak Batı kültürünün aydınları olan laiklik taraftarları ile bu karara karşı çıkanlar arasında uzun bir tartışmadan sonra, 1999'da ülkenin geçiş döneminin sonunda dördüncü cumhuriyet anayasası hazırlanırken İslam kültürü aydınları, Laiklik kelimesini; anlam bakımından çok uzak olmayan kelimesi ile değiştirmeyi kabul ederek bu karmaşayı sona erdirmiştir (Sounaye, 2005). Nijer'de siyasetçiler, özellikle seçim kampanyalarında oy almak için ve bir kriz olduğunda din adamlarından vazgeçmemektedirler. Politikacılar, Müslüman ve Hıristiyan bayramları gibi dini günlerde din adamlarını ziyaret etmektedirler. Güvenlerini kazanmak için din adamlarına Hac biletlerini kesmekte ve cami gibi diğer dini hizmet yapıları inşa etmektedirler. Bazen seçim kampanyalarında iktidara geldiklerinde dine dikkat edeceklerine ve kurumları geliştireceklerine söz vermektedirler. Nijer Hükümeti Noel gibi Hıristiyan bayramlarını ve Mevlit, Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı, Kadir Gecesi gibi Müslüman bayramlarını milli bayram olarak kabul etmektedir.

Genel olarak Batı Afrika'daki ve özellikle Nijer, Mali ve Senegal gibi Güney Sahra ülkelerindeki din adamları, nüfuzları ile bir rejim devirebilecek bir etkiye sahiptir, örneğin 2020 yılında Mali'deki gibi, bir din adamı bir rejim devirmiştir. Veya bir parti için ana seçimlerin gidişatını etkileme özelliğine sahiptir ve bunu Nijer, Mali ve

Senegal’de görmek mümkündür. Genel olarak ve özellikle Senegal için ülkede son söz din adamlarınıdır. Bunun için siyasetçilerin din adamlarından vazgeçmesi zordur. Bu din adamları, ülkenin kalkınmasında, güvenliğinde ve istikrarında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, herhangi bir ülkenin kalkınması, güvenliğine ve istikrarına bağlıdır. Bu din adamları, "abartmadan" ülkenin direğidir. Bu etkiden korkan Batı kültürünün aydınları, Laik sistemi uygulayarak din adamlarını siyaset yapmaktan dışlamayı planlamıştır; böylece ülke yönetimini ele geçirmeye çalışacaktır. İslami hareketlerin, özellikle Selefî-Vahhabiliğin gelişmesini ve dini faaliyetlerini, fikirleriyle Ülkenin kontrolünü ele geçirmeyip ileride "resmi" bir siyasi harekete dönüşmesini engellemek için; Nijer hükümeti, üç çelişkili önlem kullanmıştı. Bunlar; baskı, rüşvet ve müzakeredir (Hassane , 2009). Bu davranışlar, Nijer toplumunun gerçekliğinin ülkenin yönetim sistemine uygun olmamasından kaynaklanmaktadır ve bunun en önemli nedenleri şu şekilde açıklanabilir:

- 1- Batı Afrika'da Fransızca konuşan ülkelerin çoğunun politikaları Fransa'nın politikasından etkilemiştir. Çünkü bu ülkelerin çoğu hala siyasi ve ekonomik olarak Fransız devletinin etkisi altındadır. Ayrıca ekonomik olarak uluslararası müesseseler tarafından finanse edilmektedir.
- 2- Nijer Devleti, bazen memur masraflarının bir kısmını ödeyememekte, bu da zamanla ülkenin idare ve otoritesini kaybetmesine yol açmaktadır. Nijer Devleti bazı vatandaşlarının maaşlarını düzenli olarak ödeyemediği için, İslami sivil toplum sektörünü de yabancı kuruluş ve kurumların lehine terk ettiği gibi (Sanogo, 2016) sorumluluklarının bir kısmını uluslararası kuruluşlar lehine terk etmiştir (Sounaye, 2005).

Ülke genelinde gerçekleşen dini faaliyetlerin tam olarak kontrol edilmemesi ve aynı zamanda ülkedeki dini kurumlar üzerindeki kontrolün devlet elinde olmaması da bu nedenlerden biridir. Nijer’de din işlerini hükümet sistemi "laik sistem" altında yöneten iki şekil vardır. Birincisi: dini devletten ayıran laik bir devlet olurken, ikincisi ise din ile devlet arasında ayırım yapmayan bir devlet şekli vardır. 18.06.2019 tarihinde olduğu gibi, ülke çapında ibadetlerle ilgili bir karar alındığında, dini işlerin ve faaliyetlerinin nasıl yürütüleceğine dair Mecliste²⁵ bir karar alınmıştır. Bu yasanın amacı, Nijer’e ülkedeki dini uygulamaların ve faaliyetlerin tam ve etkili bir şekilde denetlenmesine izin veren

²⁵ Bu yasanın seçilmesine ve Milletvekili Meclisinde 125 oyla, buna karşı 32, çekimser 2 oy verildi (Kambou, 2019; Ben Ahmed, 2019b; Niamey Soir, 2019).

yasal bir çerçeve sağlamaktı. Bu yasa (dini ibadet organizasyonu) Nijer'deki Müslüman din adamları arasında tepkinin, öfkenin ve huzursuzluğun artmasına neden olmuştur. Müslüman din adamlarına göre "hükümetin dinini işleri düzenleme ve müdahale etme yetkisi yoktur" düşüncesidir (RFİ, 2019). Bunun da sebebi din adamlarının, hükümete güvenlerinin olmayışdır. Devleti İslam dininin gelişimine ve faaliyetlerine karşı olarak görmektedirler. Bu nedenle, dini işlerin organizasyonunu hükümet eline bırakma riskini almak istememektedirler (Hassane , 2009).

Hükümetler, başkanlarının tutumlarına göre dini anlamda farklı tavırlar almışlardır. Örneğin Başkan Diiori, Kountche ve Bare Maïnassara döneminde olduğu gibi bazen dini faaliyetleri garanti eden, işlerini yöneten, dini alanı parayla destekleyen, denetleyen ve geliştirilmesine yardımcı olan bir hükümet var olmuştur. Bazen de, dini siyasetle karıştırmayan, tamamen seküler bir hükümet varlığını gösterir. Bu durum Cumhurbaşkanı Mamadou Tandja döneminde (1993-2010) görülmüş, siyasi işlere müdahale eden din adamları hapse atılmış, din ve siyasetin her birinin ayrı yeri olduğu vurgulanmıştır (Hassane , 2009). Aslında Batı Afrika ülkeleri, Nijer, Mali, Senegal, Togo, Fildişi Sahili ve diğerleri gibi laik sistemi uygulayan ülkelerin çoğu, ayrıca Fransa ve diğer Avrupa'daki ülkeler gibi dini tamamen devlet işlerinden ayran bir laiklik uygulamaktadır. Bu ülkelerin siyasetlerinde, doğrudan ya da dolaylı olarak dini bir eğilim olduğu fark edilmektedir. Örneğin Fransa'da, "açıkça kabul etmese bile" siyasetine neredeyse egemen olan Hristiyanlık "Katolik" dini bir eğilim vardır. Batı Afrika'da -Güney Sahara- Nijer gibi, siyasetine egemen olan İslami bir eğilim vardır. Örneğin, yeni bir başkan seçildiğinde Kuran-ı Kerim üzerine yemin etmektedir.

Anayasadaki Nijer laiklik kavramı açıktır, ancak gerçekte anlaşılması zordur, çünkü Fransız politika rejiminden etkilenmektedir, aynı şekilde Nijer yaşamının gerçekliğini yansıtmadığı için Nijer toplumunu da yansıtmamaktadır. Laiklik her ülkenin demografik, siyasi ve tarihi temellerine göre uygulanan bir felsefe ve kavram olmasına rağmen (Ramberg, 2004) Nijer'in laikliği, Nijer toplumunu yansıtmadığı için; eğitim, politik, ekonomik, medeniyet bakımından ve kültürel alanlarda kalkınmayı ve gelişmeyi engellemektedir. Aynı zamanda din işlerinin nasıl yönetildiği ve organize edildiği konusunda huzursuzluklara ve sorunlara neden olmaktadır.

B. Nijer'de Dini Çatışmalar ve Gösteriler

Genellikle Nijer'de meydana gelen dini çatışmalar Hıristiyanlardan veya Hıristiyan sivil toplumundan değil, bazı İslami sivil toplumlardan kaynaklanmaktadır. Çıkan çatışmaların nedenleri en temelde şunlardır:

- 1- İslam dininin öğretilerine aykırı bir kanundan dolayı
- 2- Selefi-Vahhabi grubunun, seleflerinin yaklaşımına aykırı bulduğu bazı grup davranışları uğruna, eylemin reddedilmesi,
- 3- Bazen daha önce gördüğümüz gibi, devlet sorumlularının davranışları

Bunun yanı sıra, ülkede meydana gelen çatışmaların kaynağı, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle Hristiyan toplumundan ileri gelmemektedir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Hristiyanlık Nijer'de yenidir ve Nijer toplumuna yabancısıdır.
- 2- Nijer'deki Hristiyan topluluğu, nüfusunun çoğunluğu % 99'u Müslüman olan Nijer toplumunun % 2'sini oluşturmaktadır.
- 3- Nijer'deki Hristiyanların çoğu komşu ülkelerden gelmektedirler.
- 4- Hristiyan cemaati, genellikle ülke siyasetine karışmamaktadır.
- 5- Nijer'deki Hristiyanlık, İslami sivil toplum için bir tehdit oluşturmamaktadır. Örneğin, 1991 Ulusal Konferansı'nda, bir grup İslami sivil toplum, temsilcileri aracılığıyla, anayasada besmele yazarak ülkenin siyasi sistemini etkilemeye çalışmış (Maikorema , 2009b); ancak bu beklen etkiyi gösterememiş, Nijerli Hristiyanlar arasında bir sorunun oluşmasına yol açmamıştır.

Nijer'deki İslami sivil toplum kendisini Nijer'in Müslümanlarının koruyucusu olarak görmektedir. Bu nedenle Nijerlilerin kimliğini bozabilecek nitelikteki her şeyi savunma hakkına sahip olduğunu düşünmektedir. Onlara göre, hızlı teknolojik gelişmeler, küreselleşme, entelektüel istila gibi hususlar, Nijer'deki Müslümanların kimliği açısından bir tehdit olarak görünmektedir. Nijer'deki İslami sivil toplum Müslümanların dinini ve kimliğini korumayı kendi sorumlulukları olarak görmektedirler. Bunun nedeni, hükümetin kendisinin ihtiyaç duyması hali hariç, dine hizmet etmemesidir (Sounaye, 2011). Kimlik ve entelektüel istila sorunu sömürgeciliğe direnme nedenleri arasında da yer almakta ve bu direniş bugüne kadar devam etmektedir. Bu durum (bazı

dini grup) taleplerinin protestolara ve dini nitelikteki çatışmalara dönüşmesine neden olmaktadır.

Dini nitelikteki ilk gösteriler, bazı kızların "kısa elbise" giymesi nedeniyle 1990 yılında Zinder şehrinde görüldü ve ardından küçük dini gruplar tarafından bu karışıklığı protesto etmek için bir gösteri düzenlendi. Bu, İslam'ın öğretilerine aykırı olmanın yanı sıra Nijer kimliğine aykırı ve Müslüman kadınlara uygun değildi. O zamandan bu zamana dini nitelikteki protestolar ülke çapında çoğalmıştır.

2000 yılında, birkaç İslami cemiyet ve müessese moda şirketi FIMA'ya karşı Nijer'in başkenti Niamey'de bir gösteri düzenlenmiştir. Bu gösteri, Niamey, Maradi ve Zinder gibi diğer şehirlere yayıldığı için şiddetli olmuştur. Bu gösteri sırasında kiliseler, dükkânlar, genelevler ve diğerleri gibi birçok yapı yakılmıştır. Hükümet bu gösteriyi düzenleyenleri kınamak zorunda kalmış ve sonuç olarak bazı İslami dernekler kapatılmıştır. Bu gösteriler kendi liderlerinden bazılarının tutuklanmasına sebep olmuştur. Hükümet bu gösteriyi düzenleyenleri kınamıştı ve sonuç olarak bazı İslami toplumlar, cemiyetler kapatılmış bazı liderler tutuklanmıştır. 2012 yılında, özellikle Zinder şehrinde, "İslam'a Karşı" filminin yayınlanmasının ardından üç kilise yağmalanıp yakılmış ve Amerikan karşıtı sloganlar atılmıştır. Uluslararası düzeyde bazı gösteriler de yapılmıştır. 2002, 2009 ve ardından 2014 yıllarında Filistin davasını destekleyen bazı İslami dernekler, kuruluşlar ve İslami sivil toplum tarafından gösteriler düzenlenmiştir. Genellikle böyle gösteriler kapalı meydana, camilerde (vaaz ile) vb. yerlerde yapılmakta ve genellikle Batı ve İsrail'e ayırım gözetmeksizin nefret ile bitmektedir. Bunların yanı sıra 2015'teki Charlie Hebdo olayı da bunun örneklerinden biridir. Bu olay, Nijer'in büyük şehirlerinde de şiddete ve yağmalamaya neden olmuştur. Bu durum onlarca insanın öldürülmesi ile sona ermiştir. Bu olay İslam'dan uzak bir eylem olarak görülmüş ve bazı İslami sivil toplumlar ve İslam dininin liderleri tarafından kınanmıştır.

İslami akımlardan Selefi-Vahhabilik ile Sufizm "Ticani" arasında, ticanililerin şeyhi kutsamak mezarlarını tavaf etmek ve onlardan dua etmelerini istemek vb. gibi dini yaşantıları nedeniyle, iki grup arasında şiddetli çatışmalar yaşanmaktadır. Bazen namazın bitiminden sonra dua ve Fatihâ okunmasından dolayı dahi çatışmalar olmuştur. Bu tür çatışmalar, iki taraf arasında büyük maddi hasara neden olmuştur. 2005'te Tillaberi bölgesinde olduğu gibi, yerel yetkililerin ve siyasi liderlerin müdahalesine rağmen, Selefilere sınır dışı edilmesi ve eşlerine işkence edilmesiyle sona ermiştir (Bawa , Doka

, & Moulaye, 2006). Böyle olaylar bugün dahi dolaylı veya doğrudan devam etmektedir. Bazen bu dini gösteriler ve çatışmalar, "din adına" hükümet projelerine yönelik saldırılara da yol açmaktadır (Sounaye, 2011). Bu bağlamda hükümet, ibadet özgürlüğü, dini faaliyetlerin düzenlenmesi ve ülke genelinde güvenliğin, barışın istikrarının korunması sebebi ile gösteriler ve dini çatışmaların yapılmasının devletin güvenliğine tehdit oluşturmaması için ibadet ile ilgili bir yasa çıkarmıştır.

Daha önce de bahsedildiği gibi dini nitelikteki protestoların nedeni, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç şeyle açıklanabilir:

- 1- Batı laik sistemini özellikle Fransa'nın laik sistemi ve kültürünü daha çok yansıtması
- 2- Dini kurumlar sektöründe yüksek işsizlik, devletin dini kurumlardan mezun istihdam etmemesi nedeniyle bu sektörde işçi kaybetmesi.
- 3- Farklı mezheplerin din adamları ile politikacılar arasındaki iletişim eksikliği, her iki tarafı da tatmin eden bir siyasi sistemin oluşturulmasına yardımcı olmaması.
- 4- Devlet, ülkede gerçekleşen din faaliyetlerinin finansman sorumluluğunu bazı yabancı kurum ve kuruluşların lehine bırakmış olduğundan, yerel dini kurumların ve cemiyetlerin bazen faaliyetleri sırasında devletin değerlerini, politika sistemini ve anayasa kanunlarını dikkate almamasına neden olmaktadır.

C. Nijer'de İbadet Yasası

Dini aşırılık nedeniyle dini faaliyetleri sırasında ve bazı aşırılık yanlısı din adamları nedeniyle 2019'da ibadet yasası oylanmıştır. Bu yasa, daha önce de belirtildiği gibi, ibadet özgürlüğünü yerine getirmeyi ve ülkenin ulusal güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır. Ancak bazı din adamları ile milletvekilleri ve muhalefet partisinin söylemleri bu yasanın hükümetin dini faaliyetleri kontrol etmek ve engellemek istediği, batı tarafından finanse edilen bir yasa olduğu şeklindedir. Söz konusu bu muhalifler, hükümetin ibadet yasası metnini geçirme metodunu eleştirmişler hatta hükümetin "İslam dinini yok etmek istediğini" dahi belirtmişlerdir. Ancak buna rağmen, milletvekillerinin çoğunluğunca bu yasa onaylanmıştır. İçişleri ve Din İşleri Bakanı Sayın Muhammed Bazoum'un (şu anda Nijer'in yeni Cumhurbaşkanı) belirttiği gibi 105 İslam cemiyetinden sekizi (08) ibadet yasası ile ilgili projeyi desteklememiştir (Kambou, 2019). Aynı bakan, ibadet yasası ile ilgili olarak, "Bu, dini istismarların gelişmesiyle çoğalan dini faaliyet ve din uygulamaları

kontrol etme ilkelerinin tanımlanması meselesidir" (Ben Ahmed, 2019a) dedi. Bu kanunun uygulanmasının temel nedeni, genel olarak Batı Afrika'da, Nijer, Nijerya ve Mali'de özellikle din adına terör örgütü Boko "Haram", Akmi, Ansardine gibi aşırılık yanlısı örgüt²⁶ ve cemaatlerin geliştiğinin gözlemlenmiş olmasıdır.

Bu örgütlerin Nijer ile sınırları olduğundan, ülke için istikrarsızlık ve güvenlik tehdidi olarak görülmüş olması muhtemeldir. Bu nedenle İçişleri ile Din İşleri Bakanının bizzat belirttiği gibi, Nijer hükümetinin devlete ibadet ve dini faaliyetlerin uygulanmasıyla ilgili bir yasa sağlaması gerekli görülmüştür (XINHUANET, 2019). Bu nedenle Nijer'in kendi topraklarında gerçekleşen dini uygulamaları ve faaliyetleri denetleme araçlarını devletin kendisinin sağlaması gerekmektedir.

Bu yasa sekiz (08) bölüm içerir: Birinci Bölüm: Genel Hükümler

Madde 1: Bu yasa Nijer Cumhuriyeti'nde dinleri uygulama özgürlüğünü garanti etmeyi amaçlamaktadır.

Madde 2: Bu kanuna göre ibadet: Tanrılar için yapılan bir dinsel uygulama şeklindedir.

Madde 3: Devlet, tüm dini inançlara ve onların Dini mezheplerine saygı duyar ve korur.

İkinci Bölüm: İbadet özgürlüğünü kullanmak (sağlamak)

Madde 4: Bununla birlikte ibadet özgürlüğünü kullanmak; İbadet özgürlüğü, kamu düzenine, güzel ahlaka, toplumsal barışa ve milli birliğe saygı gösterilerek ve dini devletten ayırma ilkesi ile kullanılır.

Madde 5: Devlet, ibadet özgürlüğü, dinlerin barış içinde bir arada yaşaması ve dinler içinde ve arasında diyalogun geliştirilmesinin sorumluluğunu üstlenir.

Madde 6: Din öğretimi yürürlükteki mevzuata göre uygulanması şartıyla özgürdür.

²⁶ Bunlar Batı Afrika'daki gelişmesini etkileyen terör örgütleridir, bulunduğu ülkeler ise; Nijer, Nijerya, Mali, Burkina Faso, Tchad, Kamerun, bazen de Benin'de görünmektedir. Bu terör örgütlerinin tarih gelişimi için bkz. (Guien , 2017).

Üçüncü Bölüm: Özel Yerlerde İbadet Uygulaması

Madde 7: Bu yasanın hükümlerine göre, özel ibadet yerleri şunlardır: halka açık olmayan, dini cemaat mensuplarının münhasır ibadet uygulaması için tasarlanmış ve donatılmış kapalı yerlerdir” (AN, 2019).

Madde 8: Devlet, herhangi bir kişi veya gruba, herhangi bir özel yerde ibadet etme özgürlüğünü tanır ve garanti eder.

Madde 9: İbadetin her türlü ifadesi, kamu düzenine, barışa, sosyal sükûnete, ulusal birliğe, din özgürlüğüne ve güzel ahlaka saygı gösterilerek özel yerlerde uygulanmalıdır.

Madde 10: Özel ibadethanelerin inşası ve işletilmesi, Bakanlar Kurulu kararıyla öngörülen şartlara göre önceden izne tabidir. Bununla birlikte, devlet, finansman kaynaklarını kontrol etme hakkını saklı tutar.

Dördüncü Bölüm: Halka Açık Yerlerde İbadet Uygulaması

Madde 11: Bu yasanın amaçları doğrultusunda, halka açık ibadet yeri, halkın toplanmasına açık olan her uygun yer anlamına gelir.

Kamuya açık veya özel sözlü, sesli, görsel, fiziksel veya sanal iletişimin herhangi bir yolu, herhangi bir kamu veya özel kurum ve herhangi bir kamu veya özel eğitim veya öğretim çerçevesi, halka açık bir ibadet yeri olarak kabul edilir.

Madde 12: Halka açık yerlerde ibadet, Bakanlar Kurulunda çıkarılan bir kararname ile belirlenen şartlar altında ön izin sistemine tabidir.

Beşinci Bölüm: İbadet Teşkilatı

Madde 13: İç ilke ve kurallarına bağlı kalmak kaydıyla, her din, yasal olarak tanınmış temsilci organlardan oluşan bir Ulusal Konsey tarafından ulusal düzeyde temsil edilecektir.

Madde 14: Konsey, her din için danışma çerçevesidir ve bu din ile ilgili konularda devlet danışmanıdır.

Madde 15: Ulusal Meclis, Nijer Cumhuriyeti'ndeki dernekler sistemine ilişkin metinlere göre onaylanır.

Altıncı Bölüm: İbadet Uygulamasının Kontrolü

Madde 16: Ulusal Meclis, her dini ibadetten sorumlu bakanlığı denetimi altına alır.

Madde 17: Devlet, Bakanlar Kurulu'nun çıkardığı kararname ile eğitim kurumlarının kurulması ve yönetilmesi, her din için eğitim ve din hizmetlerinin faaliyete geçirilmesi koşullarını belirler.

Madde 18: Devlet, her Ulusal Konseyin ve bileşenlerinin, bölgesel ve uluslararası dini kurumlarla ilişkilerini Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan bir kararname ile öngörülen şartlara göre düzenlenmesini sağlar (AN, 2019).

Yedinci Bölüm: İdari Suç ve Cezalar

Madde 19: Bu Kanun hükümlerinin ve uygulama metinlerinin her türlü ihlali, duruma göre failin bu amaçla öngörülen cezai veya idari cezalara maruz kalmasına neden olur.

Sekizinci Bölüm: Son Hükümler

Madde 20: Bu Kanunun uygulanmasına ilişkin koşullar düzenli bir şekilde tanımlanmıştır.

Madde 21: Bu kanun Nijer Cumhuriyeti Resmi Gazetesinde yayımlanır ve devletin kanunlarından biri olarak uygulanır” (Le Sahel, 2019).

D. Devlet İçindeki Dini Kurumlar

1. İçişleri ve Din İşleri Bakanlığı

Devlet güvenliğinin istikrarı, dinler ve mezhepler arası diyalogun güçlendirilmesi ve toplumun dini konularda ihtiyaçlarının karşılanması, ülke işlerinin güvenlik ve emniyet açısından yönetilmesi için Din İşleri Bakanlığı Hükümete bağlı olarak

kurulmuştur. Bu bakanlık, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç isimle biliniyordu: 2000 yılında, Örf ve Din İşleri Dairesinden, Örf ve İbadet Takibi Dairesine dönüşmüştü, daha sonra 2007 yılında Din İşleri Başkanlığı olmuştur. Örf Dairesinin sorumluluğu İçişleri Bakanlığı'na verilmiştir. 2010 darbesinin ardından Din İşleri Başkanlığı iptal edilmişti ve Bakanlığın sorumluluğu İçişleri Bakanlığı'na verilmiştir. Son olarak ta Ocak 2019'da İbadet Genel İdaresi kurulmuştur (USAN, 2008). Günümüzde Nijer İslam Cemiyeti gibi dini kurumları İçişler ve Din İşleri Bakanlığının denetim altındadır.

1.1. Din İşleri Dairesi

2010 yılı başında Din İşleri Bakanlığı bünyesinde yeni bir daire kurulmuştur. Bu kurumun misyon ve görevleri şu şekilde belirtilmiştir:

- 1- *“Dini alanda stratejinin geliştirilmesi ve uygulanması*
- 2- *İbadet ve dinî öğrenim ile ilgili yönetmeliklerin geliştirilmesi ve uygulanmasının izlenmesi*
- 3- *Vaazların ve ibadethanelerin düzenlemesi ve denetlemesi*
- 4- *Dini nitelikteki dernekler ile sivil toplum kuruluşlarının tanınmasına ilişkin görüş oluşturmak ve faaliyetlerinin koordinasyonunu sağlaması*
- 5- *Dilencilikle ilgili uygulamalarla mücadele için bir stratejinin geliştirilmesi ile uygulanmasının izlenmesi ve kurumlar için bir rehber yayımlanması*
- 6- *Dini nitelikteki derneklerin geliştirilmesi*
- 7- *Her türlü dini hoşgörüsüzlük ve ayrımcılıkla mücadele etmesi*
- 8- *Dinler arası kalıcı diyalog için gerekli koşulları oluşturması*
- 9- *Kur'an-ı Kerim yarışması, dini törenler ve kültürel faaliyetlerin düzenlenmesi*
- 10- *Var olan problemler ile gelecekteki zorluklarla ilgili bölgesel ve uluslararası kuruluşlarla ilişkileri koordine etmesi”* (DGC, 2019, s. 21).

1.1.1. İbadet Genel Dairesinin Temel Amaç, Hedef ve Vizyonu

Bakanlar kurulu, 25 Ocak 2019'da ülke çapında ibadet ve dini faaliyetlerin düzenlenmesi hakkındaki kanunun yayınlanmasından önce, 08 Temmuz 2016'da İçişleri Bakanlığı, Kamu Güvenliği, Merkezileştirme, Örf ve Din İşleri Bakanlığı teşkilatına ilişkin, 2016-344/ PRN/MISPD/ACR sayılı Kararnameyi değiştiren ve tamamlayan bir kararname taslağını inceleyip onaylamıştır. Bu değişikliğin amacı, genel ibadet yönünde

din işleri için üç yön içeren bir eğilim oluşturarak yukarıda bahsedilen bakanlık dairesinin yapısını bağlamsal görevlerine uyarlamaktır:

- 1- İslami İşler Dairesi
- 2- Hristiyan dini işleri ve diğer inançlar Dairesi
- 3- İbadet yerleri Dairesi

Her dairenin kendi misyonu ve rolü vardır (DGC, 2019).

İbadet Kamu Dairesi'nin amacı, Nijer anayasasında öngörülen dini uygulama özgürlüğünün uygulanmasını ve dini faaliyetlerin tesis edilmesi talimatıyla dini alanda son yıllarda meydana gelen dini hareketlerin gelişimi ile değişimini takip etmektir. Bu bağlamda dairenin amacı devlet güvenliğinde istikrarsızlığa ve barış içinde bir arada yaşamaya engel olabilecek herhangi bir sapma ve aşırılığı önlemektir (DGC, 2019).

Genel İbadet Dairesinin özel amaçları şunlardır:

- İbadethaneler geliştirmek için bir plan tasarlamak ve uygulamak
- Dini mezhepler için eğitim alanı geliştirmek
- Yararlı, eğitici ve hoşgörülü vaazları teşvik etmek
- İbadethanelerin denetimini sağlamak
- Her çeşitli dini aşırılıkla mücadele etmek

İbadet Genel İdaresi, "herkesin ibadetlerini barış ve hoşgörüye dayalı sosyal uyum çerçevesinde özgürce uyguladığı Nijer'in birliğini" (DGC, 2019, s. 58-59) teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

1.1.2. İbadet Genel İdaresinin Kısımları ve Görevleri

İbadet Genel idaresinin sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- *“Kendi yetki alanına giren dairelerinin faaliyetlerini koordine etmek;*
- *Dini mezhepler ve faaliyetleriyle ilgili yasal ve düzenleyici metinlerin geliştirilmesini ve izlenmesini koordine etmek;*
- *İbadet işleri ile ilgili metinlerin uygulanmasının izlenmesini sağlamak;*

- *Çalışma programı geliştirmek, uygulamak ve bunlarla ilgili uygulama raporları hazırlamak;*
- *Dini konularla ilgili bölgesel ve uluslararası kurumlarla ilişkileri koordine etmektir.*

İbadet Genel İdaresinin yetkisi altında, İslami İşler Dairesinin görevi:

- *Kendilerini ilgilendiren faaliyetleri koordine etmesi, paylaşması*
- *İslam dini hakkındaki politika ve stratejilerin hazırlanması ve uygulanmasının sağlanması;*
- *İslam dinine ilişkin düzenlemelerin geliştirilmesi ve uygulanmasının izlenmesi*
- *Geleceğe yönelik tahminleri yürütme, denetleme ve kontrol edilmesi;*
- *İslami derneklerin ve sivil toplum karakter kuruluşlarının tanınmasına ilişkin görüşlerin formüle edilmesi;*
- *Dilencilikle mücadele stratejilerinin ve (din) ile ilgili uygulamaların geliştirilmesi ve izlenmesi;*
- *İslami sivil toplum kuruluşları ve dernekler için bir rehber geliştirmesi ve yayınlaması;*
- *Hoşgörüsüzlük, aşırılık ve her türlü dini ayrımcılıkla mücadele etmek için faaliyetlerin geliştirmesi;*
- *İnançlar arası diyalog için kalıcı koşullar yaratması*
- *Kur'an-ı Kerim okuma dersleri, festivaller ve kültürel faaliyetler düzenlemeye katılması;*
- *İslami konularla ilgilenen bölgesel ve uluslararası kurumlarla ortaklıklardan kaynaklanan faaliyetlerin uygulanmasına katılması ve geliştirilmesi*
- *Yıllık faaliyet raporunun oluşturulmasıdır” (DGC, 2019, s. 1- 2).*

1.1.2.1. Hristiyan İşleri ve Diğer İnançlar Dairesi

Bu dairenin görevleri şunlardır:

- *“Alanı ile ilgili faaliyetleri organize etmek ve uygulamak;*
- *Hristiyanlık ve diğer inançlar alanındaki politika ve stratejilerin hazırlanması ve uygulanmasını sağlamak;*

- *Hristiyan dini ve diğer inançlarla ilgili düzenlemelerin uygulanmasını geliştirmek ve izlemek;*
- *Hristiyanlık ve diğer inançlarla ilgili tahminleri organize etmek, denetlemek ve kontrol etmek;*
- *Nijer'de Hristiyanlık ve başkalarının inançları alanındaki stratejilerin uygulanmasını geliştirmek ve izlemek;*
- *Hristiyan karaktere ve diğer inançlara sahip sivil toplum kuruluşları ve derneklerden oluşan bir dizinin geliştirilmesine ve yayınlanmasına katılmak*
- *Her türlü dini hoşgörüsüzlük ve ayrımcılıkla mücadele etmek;*
- *Kalıcı bir dinler arası diyalog için koşulların oluşmasına katkıda bulunmak;*
- *Okulların, Hristiyan dini topluluklarının ve Hristiyanlık alanlarında çalışan sivil toplum kuruluşlarının ve diğer dindar kadınların irtifasını denetlemeye katılmak;*
- *Hristiyan sorunları ve diğer dindar kadınlarla ilgilenen bölgesel ve uluslararası kurumlarla ortaklıklardan kaynaklanan faaliyetlerin uygulanmasına katılmak ve geliştirmek;*
- *Yıllık faaliyet raporu oluşturmak” (DGC, 2019, s. 2-3) tır.*

1.1.2.2. İbadet Yerleri Yönetiminin Görevleri

İbadet Yerleri Yönetiminin görevleri şunlardır:

- “Alanıyla ilgili faaliyetleri koordine etmek ve paylaşmak;
- İbadet yerleri hakkında politika ve stratejiler hazırlamak ve uygulanmasını sağlamak;
- İbadet yerleri ve liderleriyle ilgili düzenlemeleri geliştirmek ve uygulanmasını izlemek;
- İbadet yerleri ile ilgili konularla ilgilenen bölgesel ve uluslararası kurumlarla ortaklıklardan kaynaklanan faaliyetlere katılım sağlamak ve geliştirmek;
- Yıllık faaliyet raporlarını oluşturmak” (DGC, 2019, s. 3) tır.

1.1.3. Genel İbadet Dairesinin Yapısı, İnanç ve İbadethane Daireleri

Genel İbadet Dairenin yapısı aşağıdakilerden oluşur:

- “Bir sekreter
- İslami İşler Dairesi
- Hristiyan işlerinin ve diğer inançların dairesi
- İbadethanelerin dairesi

İslami İşler Dairesinin yapısı şu bölümlerden oluşur:

- İslam toplumlarını Vaaz Bölümü
- Kur'an-ı Kerim ve İslami Bayramların Yarışma Bölümü
- Kuran-ı Kerim Öğretileri Bölümü.

Hristiyan İşlerini ve Diğer İnançları Yönetmenin yapısı, şunlar içerir:

- Bir Sekretarya
- Hristiyan İşleri Bölümü
- Diğer İnançlar Bölümü
- Hristiyan Öğretileri ve Diğer İnançlar Bölümü

İbadethanelerin Dairesi şunları içerir:

- Bir sekreter
- Camiler ve İmamlar Bölümü
- Kiliseler ve Kutsal Alanlar Bölümü
- Mezarlıklar bölümü” (DGC, 2019, s. 4).

2. Ulusal İslam Konseyi ve Rolü

Hükümet içinde bir İslami Ulusal Konsey kurma girişimi, 1998 yılında Başkan Barré Maïnassara hükümeti adı altında, darbe ile iktidara geldikten sonra din adamlarından ve İslami sivil toplumdan kendisiyle siyasi sınıf arasında arabulucu olmak için kendisine meşruiyet ve destek arayışına başlamıştır. Bu nedenle, ülkenin güven ve

barış ile yönetilmesini kolaylaştırmak; politikasını destekleyecek birini bulmak için hükümet içinde bir İslami Ulusal Konsey kurmuştur (Rahmane, 2018). Bu İslam Ulusal Konseyi, farklı mezheplerin ve yöneticilerin tüm liderlerini içermektedir. Bu vesileyle İslami bir cemiyet kurulmasından, faaliyet işleminden ve krizlerin çözümüne kadar İslam dini ve ülke içindeki dini organizasyon ve faaliyet gelişimi ile ilgili konuda kararlar almaktadır. Ancak, uygulama kararnamesi (Karar No. PRN / MID / 313-2003) 14 Kasım 2003 tarihinde kabul edilmiş, fakat 2006 yılında yürürlüğe girmiştir. Belki de kurulumundaki gecikmenin nedeni, ülkenin içinden geçtiği siyasi istikrarsızlıktır (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006; Maikorema, 2012). Bu konseyi kurmanın amacı, çeşitli mezhepler ve dini liderler arasındaki fikir birliğini uyumlu hale getirmek ve Nijer'deki dini hareketi yeniden canlandırmak için yararlı işbirliği oluşturmaktır.

İslam Konseyi'nin rolü şunları içerir:

- *“İslam ile ilgili konularda görüş bildirmek ve önerilerde bulunmak*
- *Dinler arası bir diyalog kurmak*
- *Barış, hoşgörü ve sosyal sakinlik kültürü için çalışmak*
- *Nijer'deki İslami faaliyetleri kontrol etmek*
- *Nijerli Müslümanların ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmaya katılımlarını sağlamak”* (DGC, 2019, s. 18).

İslami Konseyi'nin amaçlarına rağmen, tüm mezhepleri temsil eden bir yapıya sahip olamamıştır. Bunun nedeni, adayların dosya değerlendirmeleri şeffaf olmamıştır; çünkü çeşitli mezheplerin liderleri adayların dosyalarını incelemeye ve adayların seçilmesine katılmamışlardır. Diğer liderlerin bilgisi olmadan konsey yapısının üye listesinin açıklanması herkesi şaşırtmış, seçilenlerin çoğunun iktidar partisine yakın olmaları, bazı din liderlerinin hükümeti, dini yapıları kontrol etmeye çalışmakla suçlamasına neden olmuştur (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006). Herhangi bir dini yapıya üye olarak seçilecek adayların yerine getirmesi gereken koşullara ve şartlara uyulmaması; dini liderler ve çeşitli dini kurumlar arasında sorunlara ve huzursuzluğa neden olmaktadır. Bu nedenle dini yapıların Nijer'deki tüm farklı mezhep ve kurumları temsil etme gerçeğini kaybetmesine neden olmaktadır.

E. Değerlendirme

Nijer'de hükümet içinde dini yapılar vardır. Bununla birlikte, İslam sivil toplumunun çoğunun gözünde fazla bir etkiye sahip değildir, bunun aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç nedeni vardır. Bunlar:

- Nijer'de din, genel olarak nasıl devletin birliğini inşa etmek için kullanılıyorsa aynı zamanda din liderlerini ve Nijer toplumunu sabote etmek, çökertmek ve dağıtmak için de kullanılmaktadır. Hükümet, bazı din liderlerinin ve derneklerin yardımıyla din kurumlarını istediği gibi yönetmektedir. Araştırmacı Sounaye Abdoulaye bunu "karşılıklı yolsuzluk" olarak adlandırır. İslami sivil toplum otoriteyi tehdit edemeyeceği gibi, aynı zamanda otorite de İslami sivil topluma karşı hiçbir şey yapamamaktadır. Bu durum, Nijer'deki dini kurumların çeşitli mezheplerin ve dini kurumların temsilcisi rolüne gelmesini zorlaştırır. Örneğin; Anayasa Mahkemesinin iktidar partisinin kazandığını duyurmasının ardından, 21 Şubat 2021 ikinci tur için 27 Aralık 2020 yılı seçimlerinde son günlerde olanlar, hem muhalefet partisi hem de halkın "çoğunluğu" bu sonucu reddettikten sonra, Müslümanların benzer birliğin başkanını "Nijer İslam Cemiyeti" ve Hristiyan liderinin temsilcisi, insanları sakinleştirmek için, dua etmiş ve istikrar için dışarı çıkmışlardır. Bu olayda insanları öfkeliendiren şey şu soru olmuştur, insanlar Tillaberi, Tava ve Nijer gibi diğer şehirlerde gece gündüz insanları öldürürken en çok ihtiyaç duydukları zamanlarda bu cemiyet neredeydi? Ve sosyal adaletsizlik artarken bu cemiyetin, din liderleri neredeydi? Aynı olayı, yerel gazetelerin derneği ve aşiretlerin liderleri eleştirerek şöyle dedi: "... Otorite her kötü durum olduğunda, bu "din adamları" sosyal barışı koruma dersleri vermek için dışarı çıkıyorlar ama aynı otoritenin başarısızlıkları karşısında sağır ve kör kalıyorlar. İnsanlara karşı tüm güvenilirliklerini yitirdiklerini ve artık ahlaki otoriteler olarak görülmediklerini görmemiz şaşırtıcı değildir" (l'Enquêteur, 2021, s. 1-2). Le Monde gazetesi bu konuda şöyle diyor: "Bu kabile liderlerine ve din adamlarına Nijer toplumunun üzerindeki nüfuzlarını kaybetmeleri için ne oldu?. Pek çok analist, günümüzde din adamlarının ve geleneksel liderlerin yaptığı hatanın, çeşitli nedenlerle otoritelerini zayıflatmaya kendilerinin katkıda bulunduğu inanmaktadır. Adaylar arasında arabuluculuk yapmak ve Anayasa Mahkemesini davaya "tekrar" bakmaya çağırarak yerine, taraf olmuşlardır, muhalefet partisi adayını

“Mahamane Ousmane" ikna etmeye çalışırken, hakkından vazgeçme ve CENI Komitesi tarafından açıklanan sonuçlarının “barış içinde bir arada yaşama adına” gözden geçirilmesini talep etmemeyi istemişlerdir” (Le Monde, 2021, s. 3).

Devletin halkına yönelik politikasının sorumluluğunun almamasının iki nedeni vardır:

1- Batıyı ve Batılı uluslararası kurumları tatmin etme adına ve onlara laik sistemle tıpkı Batıda olduğunu göstermek için devlet kurumların içinde dini kurumlarının varlığına rağmen toplumun dini meselelerini ve işlerini umursamamak.

2- İslami sivil toplumu hala dinle tutarlı olduğuna ve ona hizmet etmeye hazır olduğuna ikna etmek için devlet kurumları içinde dini kurumlar inşa etmiş ve her yeni cumhurbaşkanı göreve başlarken Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmektedir (Hassane , 2009).

İslam sivil toplumunun muhalefet partisine ya da rejime yönelik tehdit kaynağına dönüşmemesi için devlet, din adamlarını laik sistemi kullanarak din adamlarını siyasi meselelerden ve devlet işlerinden uzak tutmuş ve İslami bir devlet kurma fikrinin ortaya çıkışını engellemek amacıyla tıpkı Nijer tarihinde olduğu gibi seküler sistem içinde dini kurumlar kurmuştur (Nicolas, 1981). Nijer'de din işlerini yönetme sorunlarının çözümü, sadece hükümet içinde dini yapılar ve kurumlar inşa etmek veya kurmak değil, din işlerinin tam sorumluluğunu (maddi ve manevi) hükümetin almasıdır. Bu sebeple İmam okulları ve vaiz okulları gibi eğitim kurumlarının kurulmasının önemszenmesi din alanında hizmet edecek öğrenciler yetiştirmesi gerekmektedir. Aynı şekilde, seküler okullar ve Franco-Arabe okullarının eğitim programına din dersinin dâhil edilmesi gerekmektedir.

Devlete bağlı ve devleti temsil eden dini kurum ve yapıların bütçesinden ve bu dini yapı veya kurumlardan söz etmedik; bunun nedeni, bu kurumların diğer bakanlıklar gibi bilinen, yıllık bütçeye sahip olmamasıdır. Bunun yerine, hükümetin kendisine tahsis ettiği "sübvansiyon" vardır (toplam 40 milyon Fcfa dolarda 73,640\$ denk gelmekte ve bunun yarısı Nijer İslam Cemiyetine ait ve geri kalanı diğer dini cemiyetlere aittir) ve hükümet bunu din faaliyetlerine destek olarak diğer resmi dernek ve kurumlarına da dağıtır. Din işleri için bütçe tahsis etmemek, hükümetlerin sömürge yetkililerinin yönetiminden miras aldıkları eski bir alışkanlıktır. Çünkü sömürge yetkilileri resmi faaliyetlerinin bütçesi

dışında çalışan din adamlarına "gizli fonlar" tahsis ederlerdi. Aynı şekilde, bu dini kurumlardaki personellerden de bahsetmedik. Çünkü dini yapıların veya kurumların üyeleri dışında çalışanların çoğu gayri resmi gönüllülerdir ve bunların çoğu "İslami" dini okullardan ve üniversitelerden mezun olmuş, işi olmayan ve günlük geçimlerini sağlamak için o kurumlarda çalışmakta olan kişilerdir. Söz gelimi: Nijer İslam Cemiyeti kurumu iki personelden oluşmaktadır. Birinci: Gönüller; miras, aile sorunları, boşanma gibi din hizmetlerinin ve çalışmalarının büyük çoğunluğunu bu gönüllüler yapmaktadırlar. İkinci: Resmi çalışanlar, yedi (7) kişiden oluşmakta:

- İki (2) sekreter
- Bir (1) hizmetli-işçi
- İki (2) sürücü
- Bir (1) güvenlik (MISPDACR, 2020, s. 4).

IV. BÖLÜM:

NİJER'DE DİNİ FAALİYETLER VE HİZMETLER

Bu kısımda, Nijer'de Müslüman (Ticani gibi Sufiler ve İzzala/Selefilik-Vahhabilik gibi Selefiler) ve Hıristiyanlar arasında var olan dini faaliyetlere temas edilerek incelenmiştir. Örneğin: Din eğitimi faaliyetleri (Makaranta/ geleneksel Kur'an kursu ve gelişmiş Kuran kursları) amaçları ve sorunları ele alınmıştır. Vaaz faaliyetleri, Ramazan ayındaki dini faaliyetler, camilerdeki din hizmet ve faaliyetlerin rolü, Hıristiyanların faaliyetleri ve etkinlikleri ile bunların ülkenin kalkınmasındaki rolü, Hac acenteleri için eğitim faaliyetleri ve Haccın nasıl organize edildiğine dair konular ele alınmış ve bölümün sonunda bir değerlendirme yapılmıştır.

A. Geleneksel Okul "Makaranta"

Batı Afrika ve özellikle Nijer'de İslam dininin yaşatılması için önemli unsurlardan biri olan Makaranta Okulları, aynı zamanda Fransız sömürgeciliğine karşı direniş için, kültürel ve medeni açıdan en önemli kurumlardan biri olarak kabul edilir. Fransız sömürgeciliği, ne Kuzey ne de Batı Afrika'da var olan geleneksel eğitim sisteminin yapısını değiştirememiştir. Geleneksel faaliyet, bu ülkelerin toplumları arasındaki dini rolünü günümüze kadar sürdürmüştür. Geleneksel okullar, medeniyet ve kültürel sömürge projelerini engellemiştir (Davud, 2016). Siyasi alanda, Fransız sömürgeciliği, "Fransız toplumuyla bütünleşme" projesi ile Afrikalı aydınların bir kısmını cezbetmeyi, onları kanunen Fransız olarak tanımayı ve onları hukuken Fransızlarla eşit saymayı başardı. Örneğin Cezayir'de, Cezayir toplumunu Fransız toplumuna entegre etme ve onları kültürel olarak tanıma çabaları vardı, ancak bu tanıma yasal anlamda değildi. Çünkü Fransa, din işlerini devlet işlerinden diğer sömürgelerinde ayırırken, Cezayir'de bunu uygulamamıştır. Bunun sebebi İslam dininin Fransa'nın işgalci projelerine son verebilecek, ülkeyi dini, kültürel ve medeni olarak projelendirebilecek kadar önemli olmasıdır. Bundan dolayı Fransa, din, eğitim, kültür ve medeniyet faaliyetlerini, Müslüman din âlimlerinin eline bırakmamıştır. Cezayirli din adamları laikliğe itiraz etmemiş, bunun yerine Cezayir Müslümanlarının kimliğini ortadan kaldıran, "Fransız toplumuyla bütünleşme yasası" gibi yasalarla savaşmışlardır. Çünkü kimlik sorunu ve onun yıkıcılığı çok daha önemlidir. Bu yüzden kültürlerini Batı medeniyetinden korumak için mücadele etmiş ve kültürel kurtuluşu ve medeniyeti her şeye tercih etmişlerdir (Ram'un, 2006).

Bu durum Moritanya İslam Cumhuriyeti'nin Fransız işgali altına girdiğinde yaşanan duruma benzemektedir. Fransızlar maddi ve manevi anlamda “kültürel ve medeni” bir savaş vermiş, Fransa sömürgelerinde öğretilmesi yasak olan tarih, coğrafya gibi dersleri (Barry, 2020) öğretmişlerdir. Nijer ve çevresine gelince durum farklılaşmıştır. Çünkü ebeveynler ve din adamları, geleneklerine uygun olmadığını düşündükleri için siyasi, kültürel ve medeni açılardan Sömürgeci Fransa'dan gelen her şeye karşı da kararlı bir duruş sergilemişlerdir.

Fransa ise, halkı yeni programı kabul etmeye ikna etmek için şehir ve köylerde yaşayan insanların ve devlet adamlarının çocukları için okullar kurmuştur. Daha sonra Fransızca ve Arapça olmak üzere iki programlı okullar açılmış, ancak o okullar Fransa'nın siyaset ve eğitim felsefelerini anlatan okullar olmuşlardır. Başka deyişle kendi menfaatlerine hizmet eden, kültürlerini yayan ve aynı zamanda İslam medeniyetine karşı savaşan okullar olmuşlardır. O dönemde Nijer'de ve komşu bölgelerde yaygın olan medeniyet, Fransızların radikal olarak tanımladıkları İslam medeniyetidir. Bundan dolayı da İslam'ın, yok edilmesi gereklidir. Bu sebeple dini ve seküler eğitim olmak üzere iki ayrı eğitim programı kurulmuştur. Ancak işgal döneminde kurdukları bu okullar görevlerini yerine getirememişlerdir. Bunun sebebi, okulların sekülerleşme felsefesi temelinde bir dini eğitim içeriyor olmasıdır. Nijer bölgesinde bu misyon için 1957'de Say şehrinde bir ilkokul kurulmuştur. Bu okulun amaçlarından biri Fransız kültür ve medeniyetini teşvik etmek ve Arap kültürünün İslam'ına karşı bir “Fransız İslamı”²⁷ oluşturmaktır. Fransa'nın Afrika politikası menfaatine hizmet etmeyen ve eğitim görevini yerine getiren geleneksel okullar, Fransa'nın yararına da faaliyetlerde bulunuyorlardı. Çünkü bu geleneksel okulların ayakta kalabilmeleri ve dinsel faaliyetlerini sürdürebilmeleri için halkı, Fransa'ya karşı kışkırtmamaları gerekmektedir. Aynı zamanda geleneksel okulların ayakta kalması; din adamlarının işgalin avantajlarını dile getirmelerine ve işgalcilerin iyiliklerinden bahsetmelerine dayanmaktadır (İdrissa A. , 2010). Makaranta yani “Geleneksel Kur'an okullarının” ortaya çıkışı, 1479 yılında Nijer yakınlarında oldu ve bu okulların Rönesans'ı, Abdul Karim Al-Mugîli'nin Ayir “Tigada” bölgesine gelişinden sonra Nijer çevresinde genç ve yaşlılar için Kur'an okullarının açılmasıyla gerçekleşmişti. XX. yüzyılda, yani Osman Dan Fodio İslam Devleti'nin kurulmasından sonra Nijer çevresinde daha da yayılmıştır (Maikorema , 2009a). Sömürge

²⁷ İslam şariatının dediğine göre değil, Fransa'nın medeniyetinin ve yasalarının dediklerine göre yönetmek anlamına gelmektedir.

politikası, bu okulların sadece eğitim faaliyetlerini değil, genel olarak bu milletlerin İslam kültür ve medeniyet mirasını da yok etmiştir.

Bağımsızlık ilan edildikten sonra, Fransız destekli idari makamlar az gelişmişlik ve yoksulluğun etkisiyle eğitim alanını ihmal etmişlerdir. “1956'da Nijerli çocukların %2'si ilkokula kaydoldu ve aynı yılın sonunda, ortaokula kayıtlı sadece 600 çocuk vardı ve bunlardan yalnızca dörtü lise sertifikasını alabilecek sınavı geçti” (İdrissa A. , 2010, s. 12). Başka bir deyişle, o yıllarda eğitim oranı, geleneksel okulların tüm eğitim sistemiyle Nijer'in çoğu bölgesinde, Kur'an kursundan başlayarak büyük dini ilim merkezlerine kadar sömürge öncesi döneme kıyasla çok azdır. O dönemde yaygın olan dini ilim merkezleri ise; Sankore'de Timbuktu İlim Merkezi, Dingiraye'de Dinguri Üniversitesi, Sokoto İlim Merkezi ve Cenne İlim Merkezi'dir (Nijer Nehri kıyısında). Bu merkezler sultanların, padişahların ve seçkin din adamlarının (Sultan Kanka Musa, Sultan Askia Muhammed, Şeyh Muhammed Kunti, Şeyh Elhaj Umar Tall, Şeyh Usman Dan Fodio gibi) gözetimi altındaydı (at-Tanbaktı, 2014). Bu okullar sömürge öncesi dönemde öyle gelişti ki Havsa ve Arapça gibi Arap harfleriyle yazılmış yerel dillerde okuma yazma bilmeyen bir çocuk zor bulunurdu. Nijerde genel anlamda dört eğitim türü bulunur. Bunlar: 1- Kamu eğitimi 2- Özel eğitim 3- Sosyal eğitim 4- Arap-Fransız eğitimidir. Bu geleneksel okullar, bunların içerisinde bugüne kadar Nijer bölgelerinde en etkili ve en yaygın olanlarıdır. Geleneksel okullar İçişleri Bakanlığının denetimindedir. Nijer toplumunda en yaygın ve etkili okullar arasında yer alan İslami ve geleneksel okullar, iki sistemli “Seküler ve Dini” eğitim ve öğretim vermediği, hükümetin ve kurumlarının değerlerini temsil etmediği için; Nijer hükümeti tarafından tanınmamaktadır.

1. Geleneksel Okulları “Makaranta”nın Nijer Toplumundaki Rolü

Geleneksel okulların Nijer toplumunu inşa etme ve dinî alanda aydınlatmada ve geliştirmede dini, ahlaki, sosyal ve kültürel olmak üzere farklı rolleri vardır. Dini açıdan en önemlisi:

- a- Kur'an-ı Kerim'i çokça okumaya ve kendi ana dillerinde anlamaya teşvik etmek. Örneğin, Niamey şehri gibi ülkenin güneyinde bulunan bir şehirde eğitim veriliyorsa eğitim dili ya Zarma ya da Havsa, ülkenin Maradi gibi doğusunda bulunan bir şehir ise eğitim dili Havsa'dır. Kısaca geleneksel okullarda eğitim dilinin belirlenmesi eğitimin bulunduğu yere göre yapılır. Nijer'de tanınan

lehçeler şunlardır: Havsa, Zarma, Gourmaçe, Tamaşek vb. Bu lehçeler aracılığıyla öğrenciler, Kur'an-ı Kerim'in manası üzerinde tefekkür eder ve ona göre hareket ederler.

- b- Allah'ın emir ve yasaklarına riyeti geliştirmek, öğrenenin dine aykırı ve toplumca kabul edilmeyen yasaklardan, örf ve adetlerden kendini sakındırmasına yardımcı olmaktır

Ahlaki açıdan en önemlileri :

- a- Öğrenenin davranışlarını düzelterek, yalan söyleme, aldatma, ihanet, ana-babaya itaatsizlik, komşuya zarar verme gibi dini ve sosyal açıdan kabul görmeyen davranışlardan uzaklaşmasına yardımcı olmak.
- b- Gülümseme, bağışlayıcılık, dürüstlük, zamanı değerlendirme ve bunun gibi övgüye değer davranışları yerleştirmektir.

Sosyal ve kültürel açıdan ise geleneksel okullar, öğrenciler arasında sevgiyi geliştirir ve aralarındaki kardeşlik bağını güçlendirir. Bunun nedeni, genç ya da yaşlı olsun, toplumun farklı gruplarını önemsemesidir. Özetle geleneksel okullar, en azından İslam'ın esaslarını bilen bir toplum inşa eder. Sömürge döneminden günümüze kadar bu geleneksel okullar, Nijer toplumunun dinini korumada önemli bir unsur olarak kabul edilir ve aynı zamanda herhangi bir etkiye veya ideolojik istilaya karşı aşılmaz bir unsurdur.

Dünyanın bugün tanık olduğu kültürel, medeni engeller ve entelektüel istilalar karşısında geleneksel okullar, toplumların içine zorla giren, onları kültürel veya medeni olarak bozan bu uluslararası salgınlarla mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. Bu salgınların Nijer toplumu arasında yayılmasını engellemek veya İslam'ı dine ve öğretilerine düşman olan fikirleri benimseyenlere karşı korumak düşünce ve duygu bakımından dengeli nesiller ortaya çıkarır; Bunun nedeni, "Fransızca-Arapça eğitim veren okulların dışında" devlet okullarının öğrencilere din dersleri vermemesidir. Bazı ebeveynlerin çocuklarının er ya da geç Hristiyanlığa geçeceği inancıyla, bazı ebeveynlerin yoksulluğu nedeniyle maddi olarak, bazılarının eğitimin bir kişinin hayatındaki değeri ve rolü konusundaki bilgi eksikliğinden ve bazı ebeveynlerin çocuk yaşta olması sebebiyle geleneksel okullar, "seküler" devlet okullarına kayıt olamayan çocuklar için ikinci bir sığınaktır. Sömürge döneminden günümüze kadar bu okullar, özelde Nijer ve genel olarak Kuzey ve Batı Afrika'da İslam kültür ve medeniyetini ve

Müslümanların kimliğini korumak için bir kalkan olmuştur ve halen İslam'ın öğretilerine aykırı saldırılara karşı fikren, kültürel ve medeni olarak karşı çıkmaktadır.

2. Geleneksel Okullarda (Makaranta)Eğitimin Amaçları ve Eğitim Sistemi

Makaranta okullarının en önemli hedefleri arasında şunlar yer almaktadır:

- 1- Allah'a kulluk, Peygamber Efendimizin (s.a.v.) sünnetine tâbi olmak ve onu sevmek.
- 2- Abdestin sünnetini ve farzlarını öğretmek gibi İslam'ın ilkelerini öğrencilerinin kalplerinde sağlamlaştırmak, İslam'ın ve imanın şartlarını öğretmek; helal, haram, şirk, zina, yetim parası yemek, içki içmek, ana-babaya karşı gelmek, yalan söylemek ve hıyanet gibi sakınılması gereken temel ilkeleri öğretmek.
- 3- Gülümsemek, dürüst olmak, zararı ortadan kaldırmak, komşu ve başkalarının haklarına saygı göstermek gibi ilkeler ile öğrencilerin kalplerine İslâm ahlakını ve âdetini yerleştirmek.
- 4- Kur'an-ı Kerim'i okuma, ezberleme ve ayetlerin manalarını bilip öğretmek
- 5- Arap harfleriyle okuma yazma öğretimi;
- 6- Hz. Peygamberimizin (s.a.v) biyografisini ve sahabelerinin hayatını öğretmek.
- 7- İslam dinine hizmet edecek kişiler yetiştirmek.

Bu okullarda, erkek öğretmenlere Zarma-Songay dilinde “Alfa” ve Havsa dilinde “Malam”, kadın öğretmenlere Songay-Zarma'da “Alfaga” ve Havsa dilinde ise, “Malama” isimleri verilir. Genellikle, bu öğretmenlerin herhangi bir makamdan aldıkları aylık belirli bir maaş yoktur. Maaşları farklı yerlerden karşılanmaktadır. Bazen öğrencilerin ebeveynleri, bir miktar tahsis eder. Bazen öğretmen, kayıt sırasındaki anlaşmaya göre, her öğrenciden her hafta belirli bir miktar ücret alır. Bazen halktan varlıklı biri, bir tüccar ya da politikacı öğretmenlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenir ve bu ihtiyacı temin eder. Çoğu öğretmen bağış ve hediyelerle geçimini sağlar. Ebeveynler çocuklarını erken yaşta, dört (4) ile beş (5) yaş arasında bu okullara göndermektedirler. Çocukları bu yaşta göndermelerinin nedeni; bu yaş aralığında çocuklara öğretmenin kolay olması ve ruhlarına Kur'an-ı Kerim'in faziletinin yerleşmesidir. Bu okullardaki öğrenci genellikle (eğer gençse) yanında tahtayı taşıyarak başlar. Öğretmen, öğrenci kendisi yazabilene kadar ilk başta onun için yazar. Bu okullarda, öğrenci Kur'an-ı Kerim'i üç kez bitirir. İlkine birinci dönüş, ikincisine ikinci dönüş denir. Üçüncü hatim yaptıktan sonra insanlar

bu sonucu kutlar ve diğer insanlar davet edilir (Ayub & Salu , 2018). Yetişkin erkekler için olduğu kadar yetişkin kızlar için de belirlenmiş geleneksel okullar vardır ayrıca karışık okullar da bulunmaktadır ancak bunlar sadece çocuklar içindir.

Eğer bir okulda öğrenci sayısı fazlaysa, öğrenciler birkaç gruba ayrılır, sabah saat 7'den öğlene kadar bir grup ve öğleden sonra ikindiye kadar (saat dört) bir grup gelir. Bu okullarda eğitim bir icazet ile sona erer, ardından mezun olan öğrenci bir okul açıp öğretmeninden öğrendiklerini okutabilir. Bazı gelişmiş geleneksel okullarda (öğretme araçları açısından), öğrenci bir sınava girer, başarılı olursa bir seviyeden diğerine geçer ve her kademede bir dini ders daha eklenir.

Geleneksel okullar Nijer'in şehir ve köylerine dağılmış durumdadır. Neredeyse her mahallede bulunur ve çoğu zaman bir caminin, bir mescidin veya bir dükkânın veya bir ağacın altında veya bir evin köşesinde. Bu okulların idarecileri, geleneksel veya örgün okulların mezunları veya işsiz durumda olan İslam üniversitelerinin mezunlarıdır. Bu Kur'an okullarının çok yaygın olması nedeniyle tam sayısını bilmek zordur. Ancak 1946'da ülkenin bağımsızlığından önce, sömürge yönetimi tarafından 288 okul, 11.599 öğrenci ve 31.234 öğretmen olarak geleneksel okulların sayısı belirlenmiştir. Bağımsızlıktan sonra, PAPEC yönetimi şu şehirlerdeki geleneksel okullar için yapılan sayımda: Difa, Tilaberi, Maradi ve Zinder illerindeki okulların sayısı 458.479 öğrenci ile 4.451 okul olarak belirlenmişti (DGAC, 2019). Bu istatistik verileri, Nijer gibi laik bir ülkede bu tür okulların çok olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Nijer halkının İslam dinine ve eğitim faaliyetlerine olan ilgisini de göstermektedir. Bu geleneksel okullar hala İslam dinini, kimliğini, medeniyetini, kültürünü korumakta ve dinî eğitim ilkelerini Nijer Müslümanlarının kalbinde pekiştirmek için gece gündüz çalışmaktadır.

3. Geleneksel Kur'an Okulları (Makaranta)nın Programı, Yöntemi ve Öğretim Araçları

Geleneksel okullarda Kur'an-ı Kerim ana derstir, yanında hadis, siyer, fıkıh ve zikir (dualar) gibi diğer dinî konular da bulunur. Geleneksel okullarda Kur'an programı, özellikle Nijer'deki ve genel olarak Batı Afrika ülkelerindeki okullarda aynıdır ve ülkenin sosyal veya politik durumu nasıl olursa olsun programı değişmez. Programın gidişatını genellikle öğrencilerin çabaları belirler. Örneğin, öğrencinin hafızasının gücü, programın ilerlemesi için önemli bir itici güçtür, diğer bir deyişle, yeterlilik ve beceri; öğrencileri

değerlendirmek için bir kriterdir. Örneğin, Dünya TV Kadınlar Kur'an Kursu Okulu gibi bazı geleneksel okullarda, öğrencilere örgün okullarda olduğu gibi sınav yapılı ve başarılı olursa, dini derslerden bir diğeri eklenerek akademik program genişletilir.

Pedagoji açısından ise, düz anlatım yöntemine dayanır. Geleneksel okullarda öğretmen sınıfta tam yetkiye sahiptir. Öğretmen, öğrenciler için referanstır, yani sınıfta bilginin sahibidir. Öğretmenlerin bilgileri tartışılmaz ve sözlerine itiraz edilmez, tek bilen odur. Öğretmenle (bilgileri hakkında) tartışmak edepsizliktir. Bu okullarda öğrenci pasiftir. Bu okullarda öğrenenin değeri genellikle ezberleyebilmesine ve ezberlediği dersleri hatırlamasına bağlıdır (Davud, 2016; Bilgin & Mualla, 1991).

Bu okullarda öğrencinin öğretim araçları bulunduğu ortamda bulabildiği sağlam bir tahta ve Kuran ayetlerini yazabileceği ince ağaçlardan yapılmış bir kalemdir. Bu araçlar gelişmemiş geleneksel okulların çoğunda kullanılmaktadır. Öğretmen eğitimin başlangıcında, öğrenci yazma öğrenene kadar yazılacakları öğrenciye kendisi yazar. Öğrenci bu tahta üzerinden derslerini ezberler ve çalışır. Bir aşamadan diğere her geçişten sonra eski dersi siler ardından yenisini yazar. Karatahta, kalem, kitap, defter ve sıralar gibi çağdaş araçları kullanan geleneksel okullar da bulunmaktadır. Ancak birçok okul hala tahta ve ağaçtan yapılmış kalem gibi eski araçları kullanmaktadır.

4. Geleneksel Okullarda "Makaranta" Okutulan En Ünlü Kitaplar

Özellikle Nijer'deki ve Batı Afrika ülkelerinin geri kalanındaki geleneksel okullarda öğretilen İslami bilimlere ait kitaplar birkaç bölüme ayrılabilir: Birinci kısmı: Fıkıh Kitapları. Bu derslerin amacı, dinî esasları, temel dinî ilimleri ve hukukî hükümleri, öğrencilerin zihninde pekiştirmektir. Bu alandaki en önemli kitaplar arasında şunlar yer almaktadır:

- 1- H. 983'te vefat eden İmam Ebi Zeyd Abdül Rahman bin Muhammed El-Ezher'in "Muhtasar el-Ezher'i" kitabı. Küçük bir kitaptır ama bilgi bakımından zengindir ve dinî alana yeni başlayan öğrenciler için uygundur. Taharet ve kısımları, namazın farzları ve şartları gibi ibadet konularını içeren bu kitap, unutkanlık "sücut sahvü" bölümü ile son bulmaktadır. Bu kitap çok faydalıdır ve çoğu Batı Afrikalı Müslüman abdest ve namazın hükümlerini bu kitaptan öğrenir.

- 2- İmam Abdul'ber el-Aşmâvî el-Rifâî'nin "el-Aşmâvî Metni", kitabı, "Ölüm tarihi ile ilgili kesin bilgi yoktur, ancak H. X. yüzyılın sonlarında vefat etmiş olması muhtemeldir."
- 3- H. 656'da vefat eden Ebu el-Hasan Ali bin halef aş-Şâzilî el-Maliki'nin "el-Mukaddime el-İziyye" kitabı. Miras konusu ile ilgili bir kitabdır, bu kitapta öğrenci, miras ilmini öğrenmeye başlar.

Yukarıda zikrettiğimiz fıkıh kitapları Maliki mezhebine dayanmaktadır. Bunun nedeni, Nijer Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere genel olarak Batı Afrika Müslümanlarının Maliki mezhebine mensup olmalarıdır.

İkinci kısım: Hadistir. Dersinin amacı, zayıf hadis ile sahih hadisi ayırabilmektir. Bu alandaki en önemli kitaplar arasında şunlar yer almaktadır:

- 1- H. 631'de vefat eden İmam Nevevî'nin "Kırk Hadis" kitabı.
- 2- "Riyâzu as-Sâlihîn", İmam Nevevî'nin kitabı.
- 3- H.852'de vefat eden İbnü'l-Hacer el-Askalânî'nin yazdığı "Bulûğul'Marâm"ın kitabı.
- 4- H. 256 yılında vefat eden Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari'nin "Sahih-i Buhari" kitabı.
- 5- H. 261 yılında vefat eden İmam Müslim bin el-Hacâc'ın Müslim "Sahihi Müslim" kitabı.

Üçüncü kısım: Siyerdir. Bu dersin amacı, Peygamber efendimizin sünnetine uymak için; Peygamberimiz (s.a.v) ve ashabının hayatlarını bilmektir. Bu alanda en çok kullanılan kitaplar arasında:

- 1- H. 218'de vefat eden Ebu Muhammed b. Abdülmelik b. Hişam b. Eyüp el-Cumayri'nin "İbnu Hişam" kitabı. Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatını anlatan bir kitaptır.

5. Geleneksel Okulların "Makaranta" Problemleri

Toplumda meydana gelen değişiklikler, ister örgün ister yaygın olsun, eğitim müfredatında da değişiklikleri getirmiştir. Okulların çağın gereklerine uyum sağlaması ve toplumun gereklerini kültürel, sosyal ve ekonomik olarak tüm yönleriyle

karşılayabilmesi gerekir; böylece eğitim insanın hayatına anlam kazandırır (Sam Boso , 2008). Kur'an kursu okulları, devlet ve toplum işleriyle ilgilenmedikleri gerekçesi ile ideolojik, ekonomik, pedagojik ve bilimsel olmak üzere birçok sorun ve eleştiriyle karşı karşıyadır. Bu eleştirilerin bir kısmı dini faaliyetleri durdurmayı amaçlamaktadır. Geleneksel okullara yöneltilen en belirgin eleştiriler ve sorunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Öğretilerinin ve içeriğinin bir kısmı devletin ve toplumun siyasi, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamakta yetersizdir.
- 2- Öğrencinin öğrendikleri ile günlük yaşadıkları arasında tutarsızlık mevcuttur.
- 3- Eğitimin ahirete çok odaklanarak, öğrenciye dünyadaki nasibini unutturması. Allah'ın Kuran'da "Dünyadan nasibini unutma"²⁸ buyurmasına rağmen onların sadece ahirete yönlendirip dünyaya kapalı olmaları geri kalmışlığa sebep olmuştur.
- 4- Bu okullar daha çok Kur'an-ı Kerim ve hadis gibi bazı dini konuları öğretmeye odaklanır ve öğrencinin içinde bulunduğu toplumun siyasi, tarihi, coğrafi ve diğer meselelerini anlamasına yardımcı olmaz.
- 5- Bu okullarda öğretim yöntemi anlatım tekniğine dayalıdır. Bu yöntem öğrencilerin düşünmesine ve problem çözmesine yardımcı olmaz.
- 6- Öğretim genellikle, düşünce veya eleştiriye değil ezbere odaklanır; bu da öğrencilerde düşünce durgunluğuna yol açar.
- 7- Öğretmenlerin pedagojik eğitim eksikliği bulunmaktadır.
- 8- Geleneksel okullar devlet tarafından tanınmamaktadır.
- 9- Bu okullarda öğretmenlere maaş tahsis edilmemesi, öğretmenin görevini, olması gerektiği gibi yerine getirmemesine yol açar.
- 10- Bu okulların mezunlarının mezun olduktan sonra yapacak bir işi olmaması, bazılarının geçimlerini sağlamak için büyücülük yapmasına, bazen de Boko Haram ve diğerleri gibi terör gruplarına katılmasına neden olmaktadır (Ayub & Salu , 2018).
- 11- Çağın zorluklarıyla yüzleşmekten acizdir.
- 12- Bu okullarda öğretim öğrencilerin geleceğini temin etmemektedir.
- 13- Dini liderler bu okulların idaresine ilgi göstermemektedirler.
- 14- Bu okulların işleyişinde Arap-Fransız Eğitimi Dairesi ile Yaygın Eğitim Dairesi arasında istişare eksikliği söz konusudur.

²⁸ Kasas Suresi 77. Ayet

15- Nijer'de üç temel eğitim okulu vardır. Bu okullar ilköğretim, harf okulu ve geleneksel Kur'an eğitimidir ve bu üç temel eğitim arasında geleneksel okullar ihmal edilmektedir (Maman Sani & Rabiou, 2009).

B. Geliştirilmiş Geleneksel Okulların Ortaya Çıkış Tarihi

"Fransız" laik eğitimi, Fransız sömürge ülkelerinin halklarını kaliteli bir İslam tarihi ve İslam kültürü öğretimi sağlayacağı konusunda ikna edemediğinden, eğitilmiş insan yüzdesini kabul edilebilir bir seviyeye çıkaramadı. İslam kültürüne uyum sağlamayan bu eğitim türü, Fransız sömürgeciliğinin olumsuz etkilerinden biridir. "Fransız" laik rejimi ve UNESCO ve diğer Batılı ülke örgütleri dünya çapında milyonlarca insan için temel eğitim unsurlarını sağlama ve cehaleti ortadan kaldırma konusunda yetersiz kalmışlardır. Yetersiz kalınan bu yerler arasında nüfusunun %49'unu 15 yaş altı gençlerin oluşturduğu Nijer de var. Toplumlarına entelektüel, kültürel ve ekonomik olarak katkı sağlamak ve her şeyden önce kendilerine güzel bir gelecek inşa etmek isteyen bu gençler temel eğitim unsurlarını almalarının önünde her türlü engelle karşılaşılıyor. Nijer ve diğer Afrika ülkelerindeki pek çok gencin, laik okullara kaydolmalarına Nijer sivil manî olan maddî ve manevî birçok engel bulunmaktadır. Onlara göre bu okullar:

- 1- Öğrencinin maneviyatına dikkat etmeyen okullardır.
- 2- Eğitimin değerinin iyi olmadığı okullardır.
- 3- Oradaki eğitim çalışma ortamına uygun değildir (DENF, 2016, s. 5).

Nijer hükümeti "çocuk" eğitiminden sorumlu olsa da, bazı ebeveynler çocuklarını Allah'ın onayını almak için geleneksel Kur'an kursu ve Franco-Arabe okullarına göndermeyi tercih ediyor. İslam tarihi geçmişi olan modern devletin eğitim sistemlerinde, eğitimin "dini-laik" şeklinde kutuplaştırılması yerine, ikili eğitimi temel almanın ve eğitimin çağın gereklerine uygun şekilde gerçekleştirilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir. Nijer hükümeti ve uluslararası kurum ve kuruluş ortakları, cehaleti ortadan kaldırmada başarısız olduğunu gözlemledikten sonra, okuryazarlık oranını artırmak amacıyla geleneksel okullar programını geliştirme yoluna başvurdu. Bunu yapmadan önce, Dünya Eğitim Örgütü ilk olarak geleneksel medreselerin toplumdaki rolünü kabul etti ve şunları söyledi: "Kur'an okulları herkes için eğitime verimli bir zemin sağlar. Uluslararası Kur'an okullarının eğitimin yaygınlaştırılmasında oynadığı değerli

role ilişkin bu gecikmiş rapor, UNESCO, USAID²⁹ ve UNICEF gibi uluslararası bağışçı kuruluşların, Kur'an okullarını çocukları eğitmek ve cehaletle mücadele etmek için önemli bir kaynak olarak görmelerine yol açmıştır” (Müşrif, 2019).

Nijer'in bağımsızlığından sonra, okula kayıt sayısı %3,6 ve okuma yazma oranı %1'di. Bu durum Nijer'in siyasi veya ekonomik kalkınma sektörünün tüm alanlarında geride kalmasına ve Nijer'in bölgedeki en düşük okuma yazma bilme oranına sahip olduğunun düşünülmesine yol açtı. 2012 nüfus sayımı sonuçlarına göre, okuma yazma bilmeyenlerin oranı %71,3'tür³⁰. Bu eğitim boşluğunu doldurmak ve öğrenci oranını arttırmak için Nijer hükümeti, Eğitim Bakanlığı aracılığıyla, gece gündüz Nijer toplumunu dini ve kültürel olarak geliştirmek için çabalayan geleneksel okulların çabalarını görmek zorunda kaldı. Bir araştırmaya göre, ülke genelinde 60.000 geleneksel dinî okul vardır. Bu sorunla karşı karşıya kalan Nijer hükümeti, “eğitim teklifini çeşitlendirmek ve okula devam etmeyen çocuklar ve okula kaydolmayan çocukları sosyal ve profesyonel hayata döndürmek” amacıyla örgün eğitim sisteminden daha geniş stratejiler uygulama girişiminde bulundu. Bunların yanı sıra genel olarak eğitimin statüsünü, geleneksel okullardaki öğrencilerin özellikle de eğitimsizlerin durumunu iyileştirmek ve okuryazar oranını yükseltmek amaçlandı. Bunu uygulamak için Nijer makamları, teknik ve mali ortakların desteğiyle üç program geliştirmiştir: Birinci: Geçiş sınıfları. İkinci: Alternatif eğitim merkezleri. Üçüncü: Kuran okullarının yenilenmesi (DENF, 2019). 1987'de, geleneksel "Kur'an" okul programını geliştirmenin ilk deneyimi, BRED/UNESCO³¹ tarafından finanse edilen Kur'an Yapıların Restorasyonu Projesi kapsamında Nijer'de başladı, ancak projenin takibi ve finansmanı yetersiz olduğundan dolayı bu çalışma devam etmedi. 1997 yılında, Okuryazarlık ve Yetişkin Eğitimi Müdürlüğü (DAFA), Arap harflerinin öğretimini okuryazarlık programına entegre etmek amacıyla Nijer, Niamey, Tava ve Agadez'in üç bölgesinde bu amaçla bir program geliştirdi ve program Niamey şehrinde meyve verdi, ancak mali sebepler ve yetkililerin ihmali nedeniyle proje durduruldu.

Geleneksel "Kur'an" okul programını geliştirmeye yönelik tüm girişimler, eğitim programı ve çalışmalar ACDI tarafından (Kanada) ve Uluslararası İşbirliği Merkezi CECI gözetimi ve rehberliği altında "Yaygın Eğitime Destek" projesi kapsamında tasarlandı ve uygulandığı 2003 yılına kadar başarılı olamadı. Proje, Agadis, Tilaberi ve Zinder bölgelerindeki Kuran okullarındaki çocukları hedefliyordu. Nijer, Niamey,

²⁹ ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı

³⁰ 2023 verilerine göre, okuma yazma bilmeyenlerin oranı %68,9'dur (Le Sahel, 2023).

³¹ UNESCO Afrika Eğitim Bölge Ofisi/Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür

Maradi, Doso, Tava ve Difa olmak üzere beş bölgede gerçekleştirilmesi beklenen yaygın eğitim geliştirme programı projesini Dünya İslam Bankası finanse etmiş, ek kaynak yetersizliği nedeniyle proje uygulanamamıştır (Maman Sani & Rabiou, 2009).

1. Geliştirilmiş Kur'an Kursu Politikası ve Eğitim Program Sistemi

Geleneksel okulları geliştirme politikası, genel olarak öğrencilerin ve yaygın eğitimin, özel olarak Kur'an okulların "Kur'an kursu" yaşam koşullarını iyileştirmeyi, cehalet oranını azaltmayı, eğitimi artırmayı, geleneksel okulların öğrencilerinde yaygınlaşan dilencilik ve tembellikle mücadele etmeyi amaçlamaktadır.

Yaygın eğitim politikası aşağıdakilerle sınırlıdır:

- 1- Gençlerin erken yaşta ya da maddi veya manevi zor şartlar nedeniyle işsiz kaldıkları bölgelere yaygın eğitim merkezleri inşa etmek.
 - 2- Örgün eğitimle köprüler kurmak.
 - 3- Gençleri el emeği ile eğiterek mesleki eğitim merkezlerinde uzmanlaşmalarını sağlamak.
 - 4- Dini meseleleri bilmek ve maddi yönden kendine güvenmek (DENF, 2016).
- Yaygın eğitim politikasının Nijer'deki amacı ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimi için daha iyi insan kaynakları geliştirebilecek bir eğitim sistemi inşa etmek (AN, 1998).

Geliştirilmiş geleneksel okul eğitim programı 10-14 yaş gençlere yöneliktir. Bu programda eğitim süresi üç yıldır. Nijer'de yaygın eğitim, iki ayrı yaş grubunu hedefleyen Eğitim Yasası ile sağlandı: 1. 15 yaş ve üstü yetişkinler ve 2. Okula gitmeyen veya okula kayıtlı olmayan ve yaşları 9-14 olan gençler. Bu okullarda eğitim, AJAMI adı verilen Arap harflerinin veya Latin harflerinin eğitimi yoluyla ulusal dile odaklanmaktadır.

Bu programın genel amacı, "daha iyi bir yaşam ve sürdürülebilir kalkınma için gerekli bilgi, beceri ve değerlerin kazanılmasını artırmak amacıyla eğitimin niteliksel ve niceliksel olarak iyileştirilmesine katkıda bulunmak" (DENF, 2016, s. 9) tır.

Geliştirilmiş geleneksel okulları programının özel amacı şunlardır:

- 1- Öğrenenlere faydalı "okuma, yazma ve aritmetik" becerileri kazandırmak.

- 2- Bu okullardaki genç öğrencilere Fransızca-Arapça genel eğitimde öğrenimlerine devam etme fırsatı sağlamak.
- 3- MEP/A/PLN/EC'nin bu okullardaki öğrenciler hakkında güvenilir veriler elde edilmesini sağlamak.

2. Programın Operasyonel Hedefleri

Programın Operasyonel hedefleri vardır:

- 1- İletişim sırasında öğrencilerin kullandıkları yetenekleri geliştirmek.
- 2- Öğrencilerin okuma, yazma ve aritmetik becerilerini, düşünme becerilerini ve günlük problemlerini çözmelerini sağlamak.
- 3- "Ulusal dil, Arapça ve Fransızca" olmak üzere üç dilde öğrenciler arasında çevre sağlığı yönetimi becerileri geliştirmek.
- 4- Öğrenciler arasında vatandaşlık ruhunu geliştirmek.
- 5- Yaratıcılık, takım çalışması ve öğrenenlerin kültürel değerlerine saygı ruhunu geliştirmek.
- 6- Eğitimliiler arasında barış, şiddet içermeyen ve dinler arasında barış içinde bir arada yaşama kültürü geliştirmek.

Geleneksel “Kur’an” okullarının geliştirilmesine yönelik programın amaçları, öğrenciyi dini, sosyal ve kültürel açıdan, maddi ve manevi olarak kendine güvenebilecek şekilde yetiştirmeyi; kişiliğine yakışır bir gelecek inşa etmeyi ve topluma faydalı olmayı hedefler.

3. Geliştirilmiş Geleneksel Okulları Programının Bölümü ve Hedefleri

Bu okullara dört bölüme ayrılmıştır:

- 1- Dil Bölümleri
- 2- Matematik, Fen, Teknoloji ve Çevre Bölümü
- 3- Sosyal Evren Dairesi
- 4- Kişisel Gelişim Bölümü

Her bölümün altında tablo1'de gösterilen dersler bulunmaktadır (DENF, 2016) .
Dil bölümlerinin amaçları şunlar amaçlamaktadır:

- 1- Alfabe sistemlerinin nasıl çalıştığını öğretmek
- 2- Çalışılan farklı metin türlerini yazma, okuma ve açıklama
- 3- Öğrencilerin iletişimde zengin ve çeşitli kelime ve ifadeler kullanmalarını sağlamak (DENF, 2016).

Matematik, fen, teknoloji ve çevre bölümünün amacı şunları amaçlamaktadır: Günlük yaşam için yararlı beceriler geliştirmek ve günlük yaşamda karşılaşılabilecek sorunları çözmek için uzunluk, hacim ve ağırlık ölçü birimlerine hâkim olmak.

Sosyal evren bölümünün hedefleri: Görevlerini yerine getirmesine ve medeni ve ahlaki haklarından yararlanmasına izin veren becerilerin geliştirilmesi yoluyla, çevresinde öğrenirken vatandaş bilincinin ortaya çıkması, ayrıca çatışmaları önlemek için öğrenciye sorumluluk duygusunu geliştirme fırsatı vermeyi amaçlamaktadır.

Kişisel gelişim bölümü şunları amaçlamaktadır: “Gevşeme, uyanıklık, yaratıcılık, takım çalışması, estetik ve kültürel değerlere saygıyı hedefleyen sanatsal ve kültürel beceriler geliştirmek (DENF, 2016, s. 77).

1.1. Geliştirilmiş Geleneksel Okullarının Genişletilmiş Program Saatlerinin Dağılımının Tablosu

Alan	Alt Programlar	Haftalık saat	Haftalık/alt programlar için % (hesaplanmış)	Sayı saat/hafta/alan	Hafta/alan başına % (olarak hesaplanmış)
Diller	Ulusal Diller	21 saat	7,30%	5 saat	18,10%
	Arapça	1,5 saat	5,40%		
	Fransızca	1,5saat	5,40%	4,5 saat	
Matematik, Bilimler, Teknoloji, Çevre	Matematik	4 saat	14,50%	4,5 saat	16,50%
	Bilimler, Teknolojiler, Çevreler	0,5saat	2%		
Sosyal Evren	Vatandaşlık eğitim	0,5saat	2%	0,5%	2%

Kişisel Gelişim	Kur'an	15saat	54%	17,5%	63,40%
	İslami Bilimler	1,5saat	5,40%		
	Sağlık Eğitimi	0,5saat	2%		
	Beden ve Spor Eğitimi	0,5saat	2%		
Toplam		27s. 30d	100%	27s. 30d.	100%

(DENF, 2016, s. 11).

Verilen tabloya baktığımızda, bu programda haftada en fazla işlenen konulardan birinin de Kuran olduğunu ve diğer derslere göre büyük paya sahip olduğunu görmekteyiz. Belki de bunun nedeni, öğrenene sadece dini açıdan yardımcı olan geleneksel okullar yerine, aileleri cezbetmek ve çocuklarını bu programa kaydolmaya teşvik etmektir; Çünkü Nijerli ailelere göre daha önce belirttiğimiz gibi Kuran'ı öğrenmek dini öğrenmek demektir ve onu öğrenmek insanın hayatında birinci önceliktir. Geliştirilmiş Kur'an kursu programına gelince, öğrencinin çeşitli yönleri geliştirmesine yardımcı olur ve entelektüel, politik, kültürel ve ekonomik olarak topluma entegre olmasına yardımcı olmaktadır.

C. Süflerin "Ticani" Din Faaliyetleri

Kiota, Nijer'deki Ticani sūfilerinin merkezidir. Kiota, Senegal'deki Tuba ve Kaolak şehri gibi Batı Afrika'nın ünlü şehirlerinden biridir. Politikacılar, öğrenciler, devlet memurları ve zengin tüccarlar orayı ziyaret etmektedir. İslam'ı yaymak, genç, yetişkin, erkek ve kız çocuklarına Kur'an-ı Kerim öğretmek, dini törenler gibi her türlü dini faaliyetlerle ilgilenmektedir. Bu faaliyetlerin amacı, Nijer devletinin ve toplumunun güvenliğini korumak, pekiştirmek ve ahlaki olarak inşa etmektir. Süflilerde dinî eğitim faaliyetlerinin çoğu, diğer dinî eğitim faaliyetleri gibi, geleneksel müfredatı takip etmeyi ve her şeyden önce, İslam'ın ilkelerini ve öğrencinin inancını yerleştirmeyi aynı zamanda korumayı amaçlamaktadır. Zamanın değişmesiyle birlikte, Ticani liderleri bu geleneksel okulların bazılarını örgün okullara (Arap-Fransız) dönüştürmek zorunda kaldı. Bunun sebebi, kendisinin de dediği gibi, "... Gelecekte, örgün okullarda eğitim almayan bir âlim, insanlara hitap etme durumuna gelemes." (Ticani, 2018, s. 35). Felsefeleri, uyarıdan çok hoşgörü ve vaaz etme üzerine kuruludur ve başkalarını önemsemek yerine kendilerini daha çok önemsiyorlardır (Ticani, 2018).

1. Zikirler

Bu zikirler, nefsi kötü huylardan arındırmayı, nefsi yalan, isyan, ahlâksızlık, küfür, dedikodu, elle veya dille başkalarına zarar verme gibi ahlaksız davranışlardan korumayı amaçlar. Ayrıca her şeyden önce kişinin imanını güçlendirmeyi ve nefsi, Allah'ın emirlerine uymaya ve yasaklarından kaçınmaya zorlamak olan itaat eylemleriyle zenginleştirmeyi amaçlar ve insanların haklarını ihlal etmeden başkalarıyla barış içinde yaşamaya hazırlar.

Ticani Süfilerde, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç zikir çeşitli vardır:

- a. **A'lüzum:** Bireysel bir zikirdir. Bu işlem sırasında kişi yüz defa: "La İleha İllallah", "Salat Fatih duası", "Estağfurullah" zikreder ve bu işlemi sabah ve ikinci namazlarından sonra günde iki defa yapar.
- b. **el-Vazife:** On bir (11) cemaatlerde, toplu bir zikirdir. O zikir esnasında, elli defa "Salatül-Fatih duası"³² ve "La ileha İllallah" yüz defa yüksek sesle söylenir. Ama on iki (12) cemaatlerde ise, bireysel bir zikirdir. O zikir esnasında "La İlahe İllallah" ve "Salatül-Fatih Duası" otuz defa okunur.

Ticaniler arasında 12 cemaatlerde olduğu gibi, on iki (12) defa "Salatül fatih duası" okunur ve diğer cemaatlerde ise –Hamalilerde gibi- on bir (11) defa "Salatül-Fatih Duası" okuyan da vardır. Ama genel olarak Süfli'lerde, "Cevheratül Kamel"³³ duası ramazan ayında iftardan önce –bir saat- okunur.

- c. **Cuma Sonrası Zikir:** O gün, akşam namazına kadar cemaatle birkaç defa "La'ilaha İlah'la" zikir eder. Eskiden insanlar geceleri "yatsı namazından sonra" bu faaliyeti eda ederlerdi. Sömürge yetkilileri gece saatinde insanların toplandığını görünce korktular ve kendilerine karşı bir plan yapıldığını düşündüler. O dönemden beri onlarda şüphe uyandırmamak ve yaptıklarının dinî

³² Okunuşu: "Allahümme Salli ve Sellim ve Barika lâ Seyyidina Muhammedini Fatih Lima Uğlika Vel Hatimi lima sebeka nasırlı hakkı bil hakkı vel hadi ilâ sıratıkel müstekıymi ve alâ alihi ve eshabihi hakka kadrihi ve miktarihil aziym".

³³ Okunuşu: "Allahümme sallı ve selim ala aynı rahmetir'rabâniyye, vel yakutetil'mütehakikatil hâitati bi merzil fuhumi vel meâni ve nuri ekvânil mütekevinetil âdemi. Sahibi hakkı rabbani, el-berki esta'i bi müzûnil erbahil mali'eti likuli mütearidim minel buhûri vel evâni. Ve nurikel'lami lezî melete bihi kevnkel hâita bi emkinetil mekani. Allahümme sallı ve selim ala aynı hakkı leti tetecella minha urûşül hakâ'ik. Aynı meârifil akvam, sıratika tamül askam. Allahümme sallı ve selim ala tal'atil hak bil hak, vel kenzil a'zam. İfadatike minke ileyke, ihâtatı nurül mutel'sem. Salla'lahu aleyhi ve ala âlihi salaten tuarifunâ biha iyyah".

bir faaliyetten başka bir şey olmadığını göstermek için bu dinî faaliyeti öğleden sonra eda etmeye karar verdiler (Maikorema, 2012).

2. Zaviye

Zaviye, Peygamber (s.a.v.) dönemindeki Suffa gibi, Kiota şehrine ve diğer Sufi yerlere giden ziyaretçilerin barındığı, dinî eğitim ve faaliyetlerin olduğu bir yerdir.

3. Aşure

Hicri takvimde Muharrem ayının onuncu günü, Allah'ın Peygamberi Musa'yı Firavun'dan kurtardığı gün ve bugün Hüseyin bin Ali'nin Kербela'da öldürülmesine de denk gelir; bu nedenle Şiiler bugünü hüzün ve ağlama günü olarak görürler. Sünnilere göre oruç günüdür, çünkü Hz. Peygamber (s.a.v) orucu emretti ve bir önceki yılın günahlarına kefarete olacağını bildirdi. Bugün, tüm mutasavvıflar için zikir, Kur'an-ı Kerim'in okunması ve vaaz yoluyla eda edilir.

3.1. Mevlidi Nebevi

Mevlit, genel olarak tasavvuf tarikatlarında ve özel olarak Ticani'de en aktif dini faaliyetlerden biri olarak kabul edilir. Peygamber'in doğum günü, Rebiyülevvel ayının on ikinci günüdür. Bu münasebetle, Mali, Nijerya, Togo, Moritanya, Fas, Cezayir ve diğer ülkeler gibi çevre ülkelerden Kiota şehrine her sınıf insan, tasavvuf tarikatlarının şeyhleri, politikacı liderler, zengin tüccarlar, kadınlar, gençler, iş adamları ve yüksek rütbeli insanlar gelmektedir. Mevlit günü, Nijer'deki en önemli dinî faaliyetlerden biri olarak kabul edilir ve ertesi gün 97-20 Haziran 1997 sayılı karar uyarınca Nijer topraklarında -devlet sektöründe- resmi tatildir. Hükümet, bu münasebetle genellikle Devlet Başkanı, Başbakan, Parlamento Başkanı, Müslüman ülkelerin diplomatik ve konsolosluk birlikleri ve devletin diğer Müslümanlarının katıldığı bir program düzenler (MAEC, 2021).

Çalışma Bakanlığı ve Nijer İslam Cemiyeti tarafından her zamanki gibi Kurban Bayramı ve Ramazan Bayramı gibi her dinî münasebet “Tele Sahel” kanal gibi hükümet kanallarında duyuru yapar ve ülkenin yerel gazetelerinde yayınlanır. Genellikle Niamey Ulu Camii gibi devlet himayesi altındaki camilerde hükümet ve mutasavvıf sivil toplum tarafından dini faaliyetler düzenlenir. Bu dinî faaliyetin düzenlenmesine maddi olarak da

katkıda bulunan devletin bazı liderleri de vardır. Mevlit gecesinde devletin güvenliği ve birliği için, Hz. Peygamber'i yüceltmek ve övmek için şiirler okunarak, vaaz verilir, Kur'an-ı Kerim okunur ve zikir çekerek dua edilirdi. Covid-19 pandemi ile birlikte küresel bağlamda sosyal mesafeye uyararak ve maske takarak Mevlidi Nebevi kutlandı ve kurallara, Covid-19'un ortaya çıkmasından bu yana gerçekleşen tüm dinî faaliyetlerde de saygı duyulmuştur.

D. Vaaz “Wa'azi Kassa”

Vaaz, Nijer'deki en aktif dini faaliyetlerden biridir ve Nijer'in en uzak köy ve şehirlerinde İslam'ın tanıtımına ve yayılmasına doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunan faaliyetlerden biri olarak kabul edilir. Bu faaliyet, Nijer Müslümanlarının dini bilgilerini ve dinde övülen ahlaki unsurları gözden geçirmelerine ve İslam dini hakkında bilmedikleri emir ve yasakları öğrenmelerine yardımcı olur. Aynı zamanda Sünni veya Sufi Müslüman sivil toplum tarafından düzenlenen etkinliklerden biridir; Ancak bu faaliyeti en çok yapan grup Ehli Sünnetin “Selefi-Vahabi” grubudur. Bunun nedeni, onlara göre Nijer'deki Müslümanlar arasında sapkınlık, hurafe ve din istismarının yayılmasıdır. Bu sebeple Nijer şehir ve köylerinin merkezlerinde halka açık yerlerde vaaz vermenin bu yanlışlıkların silinmesine veya düzeltilmesine katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Vaaz konusu, komşunun hakları, Müslümanın kılık kıyafeti, gayrimüslimlere ve diğerlerine nasıl davranılacağı gibi dini, doktrin ve sosyal konular, ülkeyi ve kaynaklarını yönetmek, devlet kademelerinde rüşvetin yayılması, sosyal adalet ve diğer konuları kapsar. Bu faaliyet, 1990'larda ortaya çıkmaya başlayan Selefiler ve onlar arasında bir eleştiri konusudur. Ehli Sünnet grubu, hakiki İslam'ı yaymak, sapkınlığı ortadan kaldırmak ve Sünneti tesis etmek için iki yöntem benimsemiştir: Biri davet, diğeri ise dinî eğitim. Bu sebeple Nijer'in şehir ve köylerinde birçok yerde dini okullar ve geleneksel okullar açtılar. Yetmişli yıllarda bu okullar ortaya çıktığında, tamamen dinî okul oldukları için gayri resmi okullardı. İslam'ı, Selefi Sâlih'in hayat tarzında öğretmeyi ve vaizler yetiştirmeyi amaçlayan bu okullar Nijerliler arasında büyük şöhret kazandı. Bunun nedeni, toplumun uzun zamandır devlet okullarında dinî derslerin milli eğitim programına alınmasını talep etmesi, toplumun dini konulardaki ihtiyaçlarını karşılıyor olmasıdır. Bu okullar daha sonra devlet okullarına “Franco-Arabe” dönüştürülmüştür (İdrissa A. , 2010). Bu okullar devlet okullarının sistem ve programını takip eder ve hükümet programı dışında ekstra dinî dersler öğretir. Sünni gruplara vaaz vermek gibi çeşitli dinî faaliyetlerde bulunur ve en ünlü ve en yaygın vaazlardan biri Wa'azi Kassa

vaazıdır. Bu vaaz birçok insanı bir araya getirir ve genellikle halka açık yerlerde düzenlenir. Yılda bir defa düzenlenir ve Gana, Nijerya, Togo ve Benin gibi çeşitli Batı Afrika ülkelerinden bir dizi yerel bilim insanı organizasyona katılır ve bu vaaz genellikle her iki dilde, Havsa ve Zarma'da yapılır (Agence De Presse Nigérienne, 2020). Bu dinî faaliyet, Ehl'i Sünnet Cemiyeti üyeleri, bazı zengin tüccarlar tarafından tamamen yerel olarak finanse edilmekte, yasalarca yetkilendirmiş diğer herhangi bir finansör bulunmamaktadır (Ehli Sünnet Vel'Cemaat , 2016).

1900-1991 yılına kadar ülke genelinde gerçekleştirilen tüm dini faaliyetlerini Nijer İslam Cemiyeti kontrol ediyordu. Örneğin vaaz vermek gibi herhangi bir dini faaliyete başlamadan önce Nijer İslam Cemiyeti'nden izin alınır ve cemiyet ilk olarak konuyu inceler ve eğer vaaz konusu devletin değerlerine ve insanların alışkın oldukları şeylere uygun değilse izin verilmezdi. Bugün ise hiçbir derneğin bir dini faaliyette bulunmak için “eskiden olduğu gibi” izne ihtiyacı yoktur. Her dernek, ibadet hukukuna uygun olmak kaydıyla, kamuya açık veya özel yerlerde dilediği yerde vaaz verebilir, yeter ki halkı hükümete ve onun organlarına karşı kışkırtmasın (Meunier , 2002). Bu nedenle devlet, tüm vaaz faaliyetlerini, camileri ve diğer dini kurum ve faaliyetleri denetler (Expresse, 2016).

E. Camilerde Dinî Faaliyetler

Cami, beş vakit namazın kılındığı, yalnız Cenaba Hakk'a ibadet edilen yerdir. İslam'ın ilk zamanlarında camiler, Kur'an ve felsefe gibi çeşitli dini öğretilerin, nakil ve akıl bilimlerin yapıldığı ilk dini eğitim okulları ve büyük dinî merkezlerdi. Nijer'deki caminin ana rolü olan "namaz" dışında, evlilik, nikâh, mevlit, vaaz, Kur'an-ı Kerim kursu, İslami bilimler öğretimi gibi namaz dışında dini faaliyetleri ve hizmetleri vardır ve bazen de evi olmayan yabancılar için bir sığınaktır. Zengin tüccarlar, bazı siyasi adamlar, sıradan insanlar, uluslararası dernekler camilerin inşasına katkıda bulunur. Nijer'deki camiler İslami sivil toplumun gözetimi ve yönetimi altındadır ve imam, müezzin ve camilerde çalışanlar inşaatı finanse edenler tarafından atanmaktadır. Bu camilere, onları inşa edenin felsefesi ve ideolojisi hâkimdir. Devlete bağlı camiler de bulunmakla birlikte, İslami sivil toplumun camilerine göre sayıları oldukça azdır. Başkent “Niamey'de” hükümetin gözetimi ve yönetimi altındaki camiler iki tanedir. Birincisi: Büyük Pazar Camii ve ikincisi ise Muammer Kaddafi Camii ve diğer Nijer şehir merkezlerindeki camiler (DGAC, 2019). Bir araştırma istatistiğine göre Nijer'in başkenti Niamey ve diğer

şehirlerde 218 cami bulunmaktadır (Bawa , Doka , & Moulaye, 2006). Devlet eliyle yaptırılan camilerin idaresinde devlet yönetimi ve denetimi altında az sayıda cami olduğundan dolayı hiç zorluk çekilmez ve az sorunla karşılaşılır. İslami sivil toplum tarafından inşa edilen camilere gelince, çoğunlukla yönetimlerinde farklı dinî ideolojiler bulunmakta para yönetimi sorunları ile karşılaşmaktadır.

Bütün bunlar, ilk hükümetin kurulduğu günden bu yana camiler için bir plan, sistem ve kanun eksikliğinden kaynaklanmaktadır, devlet bugün camileri denetlemekte zorlanmaktadır. Her caminin bir dini hareketle olan ilişkisine göre bir felsefesi vardır. Aynı şehirde namaz vakitleri bile camiden camiye farklılık göstermektedir. Örneğin filancanın mescidinde öğlen vakti 13.00'de iken, başka bir camide 14.00'tedir. Aynı şekilde Cuma hutbesinin konusu camiden camiye farklılık gösterir, bir camide hutbenin konusu "takva" ise, diğer camide "Salih amel" olabilir. Nijer'deki camiler, hükümet organlarından bağımsızdır ve faaliyetleri ve dini hizmetleri aracılığıyla bir İslam toplumu inşa etmede önemli bir rol oynamaktadırlar.

F. Ramazan Ayında Kur'an-ı Kerim'in Tefsiri

Ramazan ayı, Yüce Allah'ın Kitabını indirdiği Kur'an-ı Kerim ayıdır. Müslümanlar sık sık onu okurlar, anlamaya çalışırlar ve ayetleri üzerinde düşünürler. Ramazan ayı Nijer ve dünya Müslümanlarının, ayetler ezberledikleri, yalnız veya bir hoca ile Kur'an-ı Kerim okudukları bir aydır. Bu ay, Kur'an kursu veya örgün okullardan mezun olan erkek ve kadın hocaların gözetiminde kız ve erkek çocuklar için birçok geleneksel kurs açılır. Bu mübarek ayda özelde Nijerli, genelde Afrikalı kadınlar pek imkânları olmamasına rağmen Allah'ın Kitabını öğrenmeye giderler. Genellikle kadınlar için Kur'an okullarında öğretmen, öğrencileri sabah 08.00'den 11.00'e ve 11.30'dan 16.00'ya kadar iki gruba ayırır ve kendisine uygun grubu seçer. Kur'an-ı Kerim'in tefsiri genellikle Ramazan ayında teravih namazından sonra başlar. Çoğu cami tefsir dersleri için kapılarını açar ve insanlar bir caminin tefsir programı varsa caminin olduğu yere gider. Tefsir genellikle camilerde veya halka açık yerlerde yapılır, genç ve yaşlı her yaşta insan katılır. Ramazan ayında bu tür dini organizasyonlar, ses düzeneği kurmayı gerektirecek kadar insan kalabalığının olduğu İslami sivil toplum tarafından organize edilen faaliyetlerdir. Başka bir yerde hazırlanan Tefsir programını dinlemek için uzak mahalleye gidenler vardır; bunun nedeni müfessirin üslubundan ve dini ilimlerdeki bilgisinin genişliğinden kaynaklanmaktadır. Teravih namazı sonrası 21.00'de başlar ve en çok saat

22.00 ve 23.00 arasında biter. Tefsir genellikle halkın coğrafi konumuna göre Zarma veya Havsa dilinde yapılır. Fatıha suresinden başlar ve Nas suresine kadar biter. Bu yüzden çoğu cami tefsir programlarını bitirmez ve sonraki yıl kaldığı yerde Kur'an-ı Kerim'in tefsiri tamamlanıncaya kadar devam ederler.

Tefsir programının Ramazan ayında bitmemesinin sebepleri arasında şunlar yer alır:

1. Müfessir, peygamberlerin kıssaları üzerinde uzun durup odaklanır ve onların hayatlarından sabır ve meşakkat, Allah'a tevekkül ve yalnız O'na inanmak gibi dersler çıkarır.
2. Zina, yetim parası, faiz, yalan ve diğer hukuk hükümleri gibi hükümlerin ayetlerini anlamak için zaman ayırılır.

Bu dini faaliyet, DVD kasetler, CD'ler, telefonlar vb. elektronik cihazlar aracılığıyla baştan sona kaydedilir. Daha sonra bu kasetler, el-Nevevî'nin Niamey Ulu Camii'nin yanındaki dükkânı, pazarlarda "sokaklarda veya dükkânlarda" ve bazen Niamey gibi büyük şehir mahallelerinde, vaaz ve tefsir kasetleri ile tüm dini Faaliyetlerin satışı gerçekleştirilir. Bu kasetler 1 dolara satılmaktadır. Cep telefonlarına ve cihazlarına kaydedilen faaliyetler WhatsApp gibi gruplara gönderilir; hatta en uzak şehir ve köylere kadar yayılır ve herkesin evine girer. Hükümetin ayrıca Ramazan boyunca devlet kanallarında yayınladığı tefsir ve vaaz gibi dini faaliyetler vardır, ancak onların yaptığı, İslami sivil toplum tarafından yürütülen dini faaliyetlerin onda birine ulaşmamaktadır.

G. Teknoloji Destekli Dini Eğitim Faaliyetleri 34

Teknoloji sayesinde "dünya küçük bir köy oldu", uzak olan her şey yakın oldu. CD'ler, DVD'ler, sosyal ağlar, Whatsapp ve TV kanalları vb. gibi teknoloji araçları sayesinde dini faaliyetler Nijer'in en uzak şehir ve köylerinde yaygınlaştırılabilmektedir. Bu sayede ülke genelinde herhangi bir dinî faaliyet gerçekleştirilebilir. Özellikle CD'ler, DVD'ler ve Whatsapp gibi herkes tarafından kolay ulaşılabilen ve bilinen teknoloji, Nijer Müslümanlarının dinlerini öğrenmelerine ve İslam dini hakkındaki bazı yanlış anlamalarını düzeltmelerine yardımcı olur. İnsanların dinî derslere veya bazı dini faaliyetlere katılamadıkları durumda, uygulamalar üzerinden verilen dersleri veya

³⁴ Bu konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için Bkz. (Sounay, 2011).

vaazları izleyebilmeleri mümkün olur. Özel ve hükümet kanalları da din eğitiminin yayınlanmasına, yaygınlaştırılmasına ve dini vaaz ve konferansların kurulmasına katkıda bulunur. Özel kanallar herkese açık olup, vaaz veya dini faaliyette bulunmak ve belirli bir makamdan izin almak için herhangi bir şart aranmamaktadır. TV “Bonfery”, “Sunna TV” kanalı ve diğerleri gibi özel kanallarda gerçekleştirilen faaliyetler, bazı zengin Nijeryalı tüccarlar veya İslami sivil toplum üyeleri aracılığıyla finanse edilmektedir. Her İslami ve dini hareket, doktrin ve ideolojilerini yaymak için televizyon ve radyo kanallarından geçer. TV kanalları ve Nijer'deki İslami hareketler dilediğini davet etmekte özgürdür ve hükümetin politikasını eleştirmek gibi siyasi bir konu olmadıkça yayınlanmak istenen konuya müdahale edilmez.

Televizyon kanalları, dini veya mezhepsel fikir ve ideolojilerin yayılmasına katkıda bulunarak, kitleyi olumlu veya olumsuz şekilde etkilemektedir. Whatsapp ve benzeri uygulamalar, özellikle Covid-19 salgınının ortaya çıktığı -genellikle evlerde internet olmamasına rağmen- örgün ve yaygın okulların kapatıldığı dönemlerde büyük rol oynadı. Dinî faaliyetler durmadı, aksine Kur'an-ı Kerim ve harflerini öğretme grubu, vaaz grubu gibi eğitim grupları oluşturarak Whatsapp uygulaması aracılığıyla faaliyetlere devam edildi. Teknoloji ve araçları, doğrudan veya dolaylı olarak İslam dininin öğretilerinin yayılmasına CD'ler, DVD'ler, TV kanalları ve cep telefonlarına kayıt aracılığıyla Nijer'deki din işlerinde insanlara rehberlik etmeye katkıda bulunan faktörler arasındadır.

H. Hristiyan Dinî Faaliyetler

Hristiyanlığın varlığı 1924'te Nijer'e ve XIX yüzyılda Batı Afrika'ya kadar uzanır. Faaliyetlerinin çoğu eğitime odaklanmıştır. Batı Afrika bölgesindeki ilkokul 1857 Yılında Sanit-Louise'de (Senegal) kuruldu (Laouali Aboubacar, 2020). Bu okulun iki amacı vardı. Birincisi Afrikalı çocukları Batı medeniyeti ve kültürü hakkında eğitmek; Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi, Batı medeniyetini medeniyetin bölünmez bir unsuru olarak görmekteydi. İkincisi ise Afrikalı çocukların Hristiyanlaştırılması idi. Ardından bu çocuklar, Hristiyan dinini Batı Afrika'nın çoğuna İslam dininin hâkim olduğu bölgelerde yayacaktı. Bu amaca ulaşmak için Batı Afrika bölgelerinde birçok örgün okul inşa ettiler ve farklı disiplinlerde birçok öğrenci mezun ettiler ve bu öğrenciler ülkenin bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ülkenin ilk başkanları ve yetkilileri oldular. Laik sistemin ortaya çıkmasından sonra, özellikle eğitim alanında Hristiyanların faaliyetleri azaldı ve eğitim, Hristiyanların denetimi altındaydı ve bunun sayesinde Afrikalı

çocukların Hristiyanlaştırılması da gerçekleştiriliyordu. Laik sistemin uygulanmasından sonra eğitim ve denetimi devletin sorumluluğuna girdi. Eğitim ve programları devlet felsefesine ve toplumun ihtiyaçlarına göre oldu, bundan sonra devlet okullarında din öğretimi yasaklandı ve okullarda Hristiyan dinî eğitim faaliyetleri durduruldu ve bu faaliyetler, kiliseler gibi Hristiyanların dinî merkezleriyle sınırlı hale geldi.

2017 istatistiklerine göre Nijer topraklarında 691 kilise bulunmaktadır ve bu kiliseler ülkedeki ibadet kanunlarına uymaktadır. Ülkedeki en eski Hristiyan mezheplerinden biri olarak kabul edilen Katolik Kilisesi'nin iki piskoposu vardır. Birincisi Niamey şehir piskoposluğudur ve on tanesi Niamey şehrinde, yedisi Tilaberi şehrinde ve üçü Doso şehrinde olmak üzere 20 piskoposluğa sahiptir. İkincisi Maradi şehrinin piskoposudur ve yedi piskoposu vardır ve aşağıdaki şehirleri içerir: Agadis bölgesi ve Tava bölgesi için iki piskoposluk ve sekiz, Difa bölgesi için iki piskopos ve başka bir piskoposluk Zinder'de vardır. Nijer'de çok sayıda kilisenin açılması, bir kilisenin birçok şubeye sahip olabilmesi sebebiyledir. Yedi kişi tarafından bir kilise kurulur ve bir kilise inşa edebilecek veya fon alabilecek duruma gelene kadar üyelerinden biri evinde Mukaddes Kitabın öğretimini sürekli olarak çalışmak için bir grup oluşturur.

2015 "Charlie Hebdo" olayından sonra Hristiyanların dini faaliyetleri, özellikle Hristiyanlaştırma faaliyetleri azaldı. Bu olaydan sonra faaliyetlerini sosyal faaliyetlere odakladılar ve "barış içinde bir arada yaşama" sloganı altında farklı mezheplerin diğer dinlerinin liderleriyle Nijer toplumunun yaşamına hâkim olmaya başlayan dini aşırılığı tartışma amacıyla konferanslar, düzenlediler. 2015 olayından sonra, dini liderler ve devlet yetkilileri arasında, barış içinde bir arada yaşama ve dini aşırılığın nasıl azaltılacağı ve farklı dinler arasında sosyal dayanışma için çözümler aranması üzerine dini seminerler ve konferanslar çoğaldı. 2015 olayından sonra Hristiyanlar güvende hissetmemeye ve hayatlarının tehlikede olduğunu düşünmeye başladılar. Çünkü bu olayda çok sayıda Hristiyan öldürüldü, aşırılıkçı gençler tarafından malları yağmalandı ve kiliseleri yakıldı (bunu yapanlar devlet tarafından görmezlikten gelinmemiş, yapanlar cezalandırılmış ve yakılmış olan kiliseler yeniden inşa edilmiştir). Bu olaydan sonra büyük şehirlerde Hristiyanlaştırma faaliyetleri neredeyse durmuştur, ancak sosyal faaliyetler halen devam etmektedir. Özellikle World Vizyon Hastanesi gibi hastaneler inşa etmek ve Tibiri/Doso gibi Niamey dışındaki şehirlerde kız çocukları için barınak yapmak gibi sosyal hizmetler alanında Hristiyan faaliyetlerinin ülkenin sosyal olarak kalkınmasına ve ilerlemesine büyük katkısı vardır. Daha iyi bir yaşam inşa etmek için ticari faaliyetler, kırsal kalkınma

merkezleri, sanat ve zanaat merkezleri, el sağlığı merkezleri, misyoner okulları ve yetimhaneler inşa etmek için kredi yoluyla kadınları ekonomik olarak desteklemek ve Issa Korombe ve diğer devlet okulları gibi laboratuvar ekipmanı konusunda desteklemektedir (KTOTV, 2017). Hristiyanlığın da manevi faaliyetleri vardır, haftada iki kez kiliselerin içinde dinî faaliyetler yapılır. Dinî faaliyetler, kilise bakım ve yönetimi, papaz maaşları vb. kilise üyelerinin bağışları ile düzenlenmektedir. Geçmişte misyonerler Hristiyan dinî faaliyetlerini finanse ederken, “bazen yurtdışından destek alsalar da” günümüzde ise milli hale gelmiştir.

İ. Nijer'deki Hac Organizasyon Sistemi

Hac, İslam'ın beşinci esasıdır ve maddi imkânı olanlar tarafından yapılır. İmkânı olan her Müslümana farzdır, fakir bir Müslümana ve borç sıkıntısı çeken kişiye farz değildir. Hac ibadetleri, Zilhicce ayının sekizinci, yani hicri yılın on ikinci ayında başlar ve aynı ayın on üçüncü günü biter. Nijer'deki hac mevsiminden aylar önce, hac organizasyonundan sorumlu yetkililer kapılarını açmaya başlar; Hacıları karşılayan Hac ajansları Mekke'ye seyahat prosedürlerine başlarlar. COHO yönetiminde Nijer genelinde Hac organizasyonu gerçekleştirir. Geçmişte, yani sömürge döneminde Hac organizasyonu sömürge yetkililerinin idaresi altındaydı, hac seyahat belgelerini ve aş kartından pasaporta kadar tüm gereklilikleri onlar temin ederdi. Hacıların güvenliği ve aynı zamanda sömürge makamlarının egemenliği için hac faaliyetlerini izlediler; Zira Hac mevsimi, dünyanın dört bir yanından Müslümanların bir araya gelme ve her memlekette Müslümanların durumları hakkında bilgi alışverişinde bulunma, şartlarını tartışma, planlar yapma ve mazlum Müslümanları destekleme mevsimdir. Sömürge yetkilileri bu mevsimi kendi çıkarlarını tehdit eden bazı din adamlarını sürgün etmek için bir fırsat olarak kullandılar. Bu bağlamda, 1942'de sömürge yetkililerinden bazıları : “Bir grup insana İskenderiye'ye gitme hakkı tanınarak, bu dini hareket (hac) organizasyonuna izin verilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bunu yaparak, egemenliğimiz için endişe kaynağı olan bazı kişileri belirli bir süre veya sonsuza kadar ülkeden sürgün edebiliriz” (Kabayılı , 2014, s. 132) demiştir. Örneğin, salgın hastalıklar yayıldığında, sömürge yetkilileri Müslümanların hac yapmasını engelliyordu. Bunun nedeni hac mevsimi, insanların bir araya geldiği ve farklı yerlerden insanlarla tanıştığı bir mevsimdir, bu da bulaşıcı hastalıkların yayılmasını kolaylaştırır, bu salgın hastalıklar nedeniyle sömürge yetkilileri bazen Hacca gitmeyi engelliyor hastalığın ortadan kalkmasıyla Hacca gitmesine izin veriyordu. Sömürge yetkilileri için, hac dönemi, seyahat yollarının çokluğu ve gayri

resmi yolcuların fazlalığı nedeniyle haccı organize etmenin kontrolü en zor şeylerden biriydi. Sömürge yetkilileri egemenliğini korumak için Hacc'dan dönen hacılardan diğer İslam ülkelerinde neler olup bittiğini veya seyahatleri sırasında gördüklerini bir rapor halinde yazmalarını isterdi. Nijer'in bağımsızlığından sonra, Nijer'in ilk hükümeti İslami bir dernek olan İslam Kültür Cemiyetini kurdu; Nijer Müslümanlarının işleriyle her alanda ilgileniyordu. Daha sonra bu derneğin adı 1974'te devletin güvenliği için Nijer İslam Cemiyeti olarak değiştirildi ve İçişleri Bakanlığı'nın denetimine verildi.

1990-1991 yıllarından sonra Adetler ve Din İşleri Başkanlığı aracılığıyla İçişleri Bakanlığı 2010 yılına kadar hac organizasyonunu denetlemeye devam etti. Hükümet, Din İşleri Bakanlığı'nı³⁵ kurdu ve hac organizasyonu ve hac işlerinin yönetimi ona devredildi. 2010 darbesinden sonra Hac idaresi, COHO "Hac ve Umre Organizasyonu Ulusal Komisyonu" adı altında Hac organizasyonunu ve yönetimini denetleyen İçişleri Bakanlığı'na devredildi. 2013 yılında bu organ, 13 Şubat 2013 tarih ve 2013-050/PRN/PM sayılı Kararname ile Başbakanlığa bağlı olarak oluşturulmuştur. Bu organın görevi Hac ve Umre işlemlerini organize etmek ve Nijer'den Mekke'ye seyahat prosedürlerinin başlangıcından itibaren faaliyetlerini denetlemektir (DGAC, 2019). Bu dairenin kuruluş amacı Hac ve Umre acenteleri arasındaki piyasa rekabetlerinin (bilet fiyatları vb.) dengesizliğidir. Bu nedenle hükümet Hac ve Umre'yi organize eden acenteler ve tüm prosedürlerini izleyen bir daire kurmayı uygun görmüştür.

Araştırma verileri toplama sürecinde, Hac ve Umre'nin organizasyon işlemi gibi bazı şeyleri sorgulama fırsatı buldum. Nijer, Hac ve Umre Ajansı "İslam Sesi" yetkilisine Nijer genelinde haccın nasıl düzenlendiğini sordum. O, "Hac ve umre organizasyonu, önce hacı adayların isimlerinin tescili ve dosyalarının "doğum belgesi ve pasaport" oluşturulması ile "Masar" adı verilen merkezi bir "elektronik" birim aracılığıyla başlar, dedi. Aynı merkezi birim aracılığıyla Nijer'deki tüm acenteler hacıların pasaportlarını inceleyip gidiş-dönüş seyahat tarihini belirtir, ardından Hac ve Umre vizeleri için ödeme yaparlar, dedi. Daha sonra bu işlemde sonra acenteler aynı merkezi birim "Masar" üzerinden depozito öderler ve bu depozit Arafat, Mina, el-Müzdalifa ve hacıların kalacakları yerin ücretidir. Bu işlemde sonra acenteler hacıların için vize alırlar. Devletin hac organizasyonundaki rolü, yukarıda da belirttiğimiz gibi hac organizasyonu ve acenteler arasındaki fiyat farklılıklarını denetlemek ve izlemektir. Nijer Hükümeti, Suudi

³⁵ 2010 yılından önce bu Bakanlık kendisi (Din İşleri) Bakanlığıydı. Ancak günümüzde söz konusu Bakanlık İçişler Bakanlığına birleşerek tek bir Bakanlık oldu. Başka bir deyişle İçişler Bakanlığı İbadet Genel Dairesi ve Nijer İslam Konseyi ve Nijer İslam Cemiyeti gibi dini kurumları yönetip denetler.

Arabistan hükümeti ile Nijer'de bulunan Hac ve Umre acenteleri arasında arabuluculuk yapmaktadır. Acenteler tarafından verilebilecek tüm cezaların tahsil edilmesini Nijer Hükümeti garanti eder. Suudi hükümetin, acenteleri Nijer Hükümeti aracılığıyla cezalandırılır. Örneğin, hac ve umre ile ilgili düzenlemelere uyulmadığında, örneğin her bir acenteden istenen “hacı adayları” yolcu sayısına (yani her acenteye 200 kişi) dikkat etmeyen acenteler, Nijer hükümeti tarafından cezalandırılır. Nijer genelinde 175 Hac ve Umre acentesi bulunmaktadır ve bu sayı arasında hacıları kervan şeklinde gönderen yaklaşık 33 ila 36 acente vardır. Yani bir acentenin kervan oluşturup gönderebilmesi için acentesine en az 200 hacı kaydı yaptırmaması gerekir, bu sayı oluşmadığı durumda acenteler, başka bir acente ile ortaklık yapar; böylece hacıları Mekke'ye gönderebilmiş olurlar. Suudi Arabistan Nijer'e verilen kontenjanı her yıl için 17.500'olarak belirlemiştir". Nijer'de hacca gidebilmek için kişinin sıra beklemesine gerek yoktur. İsteddiği zaman gidebilir ve gidebilmesini sağlayan en önemli şey parasıdır. Başka bir deyiş ile eğer zenginse, istediği zaman hacca gidebilir.

Hacıların eğitim ve öğretimi genellikle hacıların kayıtlarının alındığı dönemde başlar. Bu dönemde hacı adaylarına, “Dalilü’Hâc Vel’Umre Va Za’iru Mescidi Rasûlul Salalahu Aleyhi Vasalam” kitabıyla, başından sonuna kadar hac ibadetleri öğretilir. Yeni hacı adaylarına hac ibadetlerini nasıl uygulayacaklarını öğreten, Hac ve Umre acenteleri arasında meşhur bir kitaptır. Hacı adaylarına her Cumartesi, Pazar ve Çarşamba olmak üzere iki hafta ders verilir ve Mekke'ye seyahat zamanı gelene kadar bu program takip edilir.

J. Değerlendirme

Nijer sivil toplumu ister İslami ister Hristiyan olsun, dini ve eğitimsel faaliyetler ve etkinlikler yoluyla dine hizmet etmede büyük bir role sahiptir. Her biri kendi doktrin/cemaat anlayışına göre topluluğuna hizmet eder. Dini faaliyetler ve etkinlikler İçişleri ve İbadet Bakanlığı kanunlarına göre yürütülür. Farklı dinlere mensup din adamları insanları farklı şekillerde dinlerine veya doktrinlerine davet etmektedir. Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat ve Tarikat'in İslami sivil toplum kuruluşları insanları akademik üslupla vaaz ederek veya bazen insanların duygularını harekete geçirecek şekilde faaliyetlerde bulunarak kendi doktrinine davet etmektedir. Her biri kendisinin doğru yolda olduğunu, diğerinin doğru yolda olmadığını ispat etmeye çalışarak insanları kendilerine çekmeyi amaçlarlar.

Bu çalışma esnasında, aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

1. Devletin, kişi veya derneklerin faaliyetleri ve etkinlikleri üzerinden takip ettikleri yıllık bir programı yoktur.
2. Aşiretçiliğin günümüze kadar Nijer toplumunda izleri vardır ve bunlara Nijer’de düzenlenen çeşitli dini dernekler ve faaliyetler delil olarak gösterilebilir.
3. Bütün İslami hareketlerin bir araya geldiği faaliyetler vardır ve bu geleneksel kuran eğitimidir. Bu, farklı ideolojilere rağmen hizmetin eğitim yapısı, işlevi ve sistemi aynıdır. Dolayısıyla bu sektör devletin güvenliğini ve milli birliğini sağlamak için geliştirilebilir.
4. Devlet, ciddi görevlilerin gözetiminde, ülke hizmetinde geçerli olan bir din ve eğitim hizmetleri programıyla, yaygın dernekler aracılığıyla kültürel ve sosyal olarak geliştirilebilir.
5. Geleneksel okulları geliştirme kararlılığı olmazsa, bu sektör her geliştirilmek istendiğinde, projenin gerçekleşmesinin önünde bir engel ortaya çıkar.
6. Hristiyanlık hizmetleri ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasında ihmal edilemeyecek şeyler arasındadır. Dini faaliyetleri, özellikle manevi faaliyetleri, kilise gibi dini merkezler ile sınırlıdır yani kilise dışında manevi faaliyetler yapılamaz.
7. Dini liderler, çabalarını dini konuların eğitim sistemi programına dâhil edilmesini talep etmeye odaklamak yerine, konferans, seminer ve toplantı düzenlemeye odaklanmaktadırlar. Din öğretiminde program geliştirme modellerinin³⁶ eğitim sistemine dâhil edilmesini talep etmek, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle “barış içinde bir arada yaşama” sloganı altında seminerler ve toplantılar düzenlemekten daha çok yankı uyandıracak ve toplum için daha faydalı olacaktır:
 - a. Eğitim, sosyal, kültürel ve ekonomik krizleri çözenin en önemli yollarından biridir. Eğitim aracıyla her türlü toplum yaratılır. Çoğu ülkeler, hedeflerine ulaşmak için eğitimi, siyasi yönelimlerine ve felsefelerine uygun bir araç olarak kullanmaktadırlar.
 - b. Din eğitiminde duruma, tarihsel geçmişe ve ülkelerin felsefesine göre geliştirilmiş ileri düzey teoriler vardır. Farklı mezhep ve dinlerden nesillerin fikrî ve kültürel olarak bir araya gelmesine, barış içinde bir arada yaşamasına

³⁶ Bu program modelleri hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. (Aydın M. , 2019, s. 352); (Tosun, 2017, s. 132); (Kızılabdullah & Yürük , 2008, s. 108) ve (Yürük , 2017, s. 129).

ve devletin sosyal, siyasi ve ekonomik güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olmayı arayan bir devlet bu eğitim teorisinden yararlanılabilir. Ama şunu belirtmek gerekir ki nasıl bu program, farklı mezhep ve dinlerden, nesillerin fikrî ve kültürel olarak bir araya gelmesine, barış içinde bir arada yaşamasına ve devletin sosyal, siyasi ve ekonomik güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olabilirse, devletlerin altyapısının tahrip olmasına da neden olabilir. Bu sonuçlara ulaşabilmek programın nasıl işlendiği ve okullarda dersleri öğretenlerin becerileri ile ilgilidir.

8. Geçmişte Körfez ülkeleri ve Libya, Fas ve diğer Kuzey Afrika gibi ülkeler, ülke genelinde yapılan dini faaliyetleri finanse ediyordu. Bazen bir dernek üyeleri tarafından Hac veya Umre mevsiminde veya bu ülkelerde okuyan öğrenciler tarafından bağışlar toplanıyordu. Günümüzde dini faaliyetler dernek üyeleri, zengin tüccarlar ve bazı siyasi liderler tarafından finanse edilmektedir.

V. BÖLÜM:

TÜRKİYE'DE LAİKLİK ANLAYIŞI VE DİN İŞLERİ ORGANİZASYON SİSTEMİ

Bu bölümde, Türkiye'nin demografik yapısı, laikliğin Türkiye'de gelişimi ve laiklik anlayışının nasıl olduğu incelenmiş ve Türkiye'de çeşitli dönemler arasında din işleri organizasyonunun yürütülüş sistemden bahsedilmiştir. Ardından laik sistem içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı konum, yürütülüş şekli, amaç, görev ve politikalarına değinilmiş ve sonunda bir değerlendirme yapılmıştır.

A. Türkiye'nin Demografik Yapısı

Türkiye Cumhuriyeti toprakları bir kısmı batı Asya, bir kısmı Avrupa'da olmakla birlikte büyük bir kısmı Asya'dadır. Türkiye, kuzeybatıda Yunanistan, Bulgaristan, kuzeydoğuda Gürcistan, doğuda Ermenistan, güneydoğuda Azerbaycan, İran ve güneydoğuda Irak, Suriye ile komşudur. Türkiye'nin yüz ölçümü 783.562 km²'dir. Türkiye'de 81 il bulunmaktadır ve bu illerin de birçok ilçesi vardır. Başkenti Ankara'dır. Resmi dili ise Türkçedir (Türkiye Demografisi, 2021).

Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli olan Osmanlı Devleti zamanında birkaç farklı hükümet sistemini tecrübe etmiştir. Osmanlı son döneminde Saltanat yönetimini, 1877 yılından itibaren ise meşrutiyet yönetim biçimini benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, 1922'de tamamen ortadan kalkmasına kadar 600 yıl boyunca Güneydoğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika gibi büyük bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'na (1914-1918) katıldı ve bu savaşta müttefiklerinin yenilgisiyle birlikte, Osmanlı İmparatorluğu da yenik sayıldı. İçerisinde çok farklı milletlerin bulunduğu Osmanlı topraklarının bölünmesi, birçok ülkenin bağımsızlığına ve İngiltere ve Fransa gibi batılı güçlerin Ortadoğu'yu kontrol edebilmesine yol açtı. Sonrasında işgal, Osman devletinin Anadolu dâhil tüm topraklarına olmuş ve tüm Osmanlı coğrafyası işgal edilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün işgalci müttefik ülkelere karşı Türkiye'nin bağımsızlık savaşı başlamış oldu. Bu süreçte 01.11.1922 tarihinde saltanat kaldırılmış, Sevr Antlaşması'nın (1920) yerini Lozan Antlaşması (1923) almış (Mumcu, 1945) ve bir yıl sonra Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923'te kurulmuş laik bir devlettir. Devlet herhangi bir dini resmi olarak kabul etmez ve dinlere karşı tarafsızdır. Son değişiklikle birlikte 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı yönetim sistemi benimsenmiştir. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti toprakları bir kısmı batı Asya, bir kısmı Avrupa'da olmakla birlikte büyük bir kısmı Asya'dadır. Türkiye, kuzeybatıda Yunanistan, Bulgaristan, kuzeydoğuda Gürcistan, doğuda Ermenistan, güneydoğuda Azerbaycan, İran ve güneydoğuda Irak, Suriye ile komşudur. Türkiye'nin yüz ölçümü 783.562 km²'dir. Türkiye'de 81 il bulunmaktadır ve bu illerin de birçok ilçesi vardır. Başkenti Ankara'dır. Resmi dili ise Türkçedir (Türkiye Demografisi, 2021). Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Mustafa Kemal, imparatorluğa ait kurumlarda ve eğitim kurumlarında batılı (laik) tarzda reform yapmıştır. Bu kurumlardan birisi de din hizmetleri sunan Tekke, Zaviye ve medreselerdir. Söz konusu kurumların kaldırılmasıyla birlikte modern çağın ihtiyaçlarını yerine getirebilecek ve toplumun gereksinimlerini karşılayabilecek görevliler yetiştirmek amacıyla dini kurumlar devletin sorumluluğu altına girmiştir.

Türkiye, Müslümanların çoğunlukta olduğu ve 84.680.273 nüfusa sahip bir ülkedir. Ülkede Müslümanların oranı yaklaşık %95 olarak tahmin edilmektedir ve bunların çoğu Sünni Müslümanlığı benimsemişlerdir. Hâkim olan mezhep Hanefi-Maturidilik ekolüdür. Bu mezhebinin yanında güneydoğu Anadolu'da Şafiî mezhebine mensuplar da bulunmaktadır. Dini hükümler ve fetvalar Hanefi ve Şafii (bazen) mezhepleri esas alınarak verilmektedir. Türkiye'de çeşitli etnik gruplar da bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Kürtler, Arnavutlar, Lazlar, Azeriler, Zazalar, Çeçenler, Çerkezler, Araplar, Boşnaklar, Tatarlar, Ermeniler, Rumlar ve Yezidilerdir. Konuşulan diller ise; Türkçe, Kürtçe, Arnavutça, Süryanice, Lazca, Gürcüce, Boşnakça, Bulgarca, Rumca, Zazaca, Arapça, Azerice, Doğu Çerkesçesi, Ermenice, İbranice, İspanyolca ve Çerkezcedir (Türkiye Demografisi, 2021). Resmi olarak Türkiye'de İslam'ı temsil eden Diyanet İşleri Başkanlığı adında bir devlet kurumu vardır. Bu başkanlık, mezhep ayrımı gözetmeksizin Türkiye'deki tüm Müslümanları temsil eder ve ülkede düzenlenen tüm dini (yaygın eğitim) eğitim faaliyetlerini ve etkinliklerini yönetir. Yine ülkede Süleymanî, Nakşibendi, gibi pek çok İslami tarikat vardır. Geriye kalan %0.2'lik kısımda ise İslam dışı diğer dinler bulunmaktadır. Bu gruplara azınlık denir. Azınlıklar 1923'de imzalanan Lozan Antlaşmasıyla koruma altındadır. Bu yasa çerçevesinde dini faaliyetlerini yapabilirler. Diğer bir ifadeyle Lozan yasası, dini açıdan azınlıkların haklarını korumaktadır (Bir Eşitlik Arayışı: Türkiye'de Azınlıklar, 2007).

B. Laikliğin Türkiye'deki Gelişimi

X. yüzyıldan önce Türkler İslam'ı kabul etmeye başladılar. Türklerin Müslüman olması zor olmadı. Bunun temel sebebi kendi inançlarının İslam inançlarına yakın olmasından kaynaklanmaktadır. Türklerin İslam'dan önceki inançları arasında, gök tanrı inancı, ölülerini toprağa gömmek, tanrılarına kurban kesmek ve adaleti diriltmek için savaşmak, cömertlik gibi güzel inanışları vardı. Bu iki inanç arasında var olan benzerlik; kolaylıkla Müslüman olmalarına katkıda bulundu (Güngörmez , 2013; Ünalın & Öztürk , 20001). Türkler, Müslüman olduktan sonra yeni dinlerini öğrenmeye başladılar ve İslam dini uğruna savaşarak ve bu uğurda kendilerini feda ederek, bu dinin komşu ülkelerde yayılmasına katkıda bulundular. Türkler pek çok beylik ve devlet kurdular. Ardından yaklaşık 600 yıl boyunca hükmünü sürdüren Osmanlı İmparatorluğu gelmiştir. İslam dininin öğretilerini yaymak, kolaylaştırmak ve gelecek nesillere aktarmak için medreseler inşa etmeye başladılar. Osmanlı İmparatorluğu tarafından kurulan ilk medrese 1331 yılında İznik'te Orhaniye Medresesi adıyla kurulmuştur (Koyuncu & Kiliç, 2019). Osmanlı İmparatorluğu, akli ve nakli ilimlere verdiği önem konusunda kuruluşundan son dönemlerine kadar, güçlü bir şekilde kendini hissettirdi. Medreselerde, akli ilimler olan tıp, felsefe, aritmetik, matematik yanında, Tefsir, Hadis, Kur'an ilimleri ve diğer nakli ilimler de yer almaktaydı. Devletin tüm siyasi, sosyal ve ilmi meselelerinde İslam dinine (vahye) dayanılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu kuruluş ve yükselme dönemindeki medreseler akli ve nakli bilimleri bir arada verme fikrini benimsemiştir. Diğer bir deyişle, okullarda bütün ilimler (nakil ve akıl ilimler) aralarında ayırım yapılmadan bir arada okutulmaktaydı. Beceri ve bilgi, öğrenciler arasında değerlendirme kriteri olarak benimsenmişti (Zengin, 2017). Bu düşünce, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün, başarısının ve İslam ülkelerinin yabancı topraklardaki nüfuzunun ve kontrolünün temelini oluşturuyordu. Bu anlayışla Osmanlı İmparatorluğu 600 yıl varlığını sürdürebilmiş, gücünü ve etkisini Anadolu'nun doğusundan bazı Avrupa ülkelerinin batısına aktarmıştır. Bu dönemde din adamları, her iki bilim alanına açık oldukları için Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerinin sağlam olmasında büyük rol oynamıştır.

Osmanlı Devletinde, eğitim-öğretim, yargı, hayır işleri ve dini faaliyetler Şeyhülislam'ın sorumluluğu altındaydı. İslam dini ve bu doğrultuda din adamlarının eğitim-öğretim ve bilime vermiş olduğu değer, ilimin, bilimin değerinin artmasına vesile olmuştur. Osmanlı devleti, Selçuklulardan almış olduğu eğitim sistemini daha da ileriye taşımış, eğitimin kurumsallaşmasında önemli düzenlemeler yapmıştır. Bu çerçevede

Osmanlı devletinde çeşitli okul türleri vardır³⁷. Osmanlı devletinde söz konusu okulları birbirinden ayıran bir takım özellikleri vardır. Örneğin; *Mahalle mektepleri* mahalle camisinin imam ve müezzinlerinin gözetim ve sorumluluğundaydı ve bu okullarda Kur'an-ı Kerim, ilmihi, temel okuma-yazma öğretiliyordu. Zengin ve hayırsever vakıfların sorumluluğunda olan *Sıbyan Mekteplerinde* ise daha düzenli olarak çocuklara okuma-yazma, İslam dininin temel bilgileri, Kur'an-ı Kerim, cebir, Türk dili ve dini değerler öğretilirdi. Bu okullarda bugün bilindiği gibi bir sınıf sistemi yoktu, tek bir yerde toplanılırdı. *Acemioğlanlarının mektepleri*, askeri eğitim, ata binmek ve spor faaliyetleri gibi daha çok öğretilmesiyle bir askeri okul mahiyetindeydi ve bu eğitimlerin yanında okuma-yazma ve dini eğitim de bulunmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet adamlarının ve görevlilerinin yetiştirildiği üstün zekâlı, yetenekli öğrencilere mahsus *Enderun Okulu* bulunmaktaydı. Bu okul, daha sonra Şeyhülislamlık gibi yüksek bir rütbeye atanmaları, yazarlar, şairler, sanatçılar, hâkimler, hatipler, müderrisler ve din adamları da dâhil olmak üzere çeşitli devlet adamları vb. yetiştirmiştir. Okulda eğitim, kültürel faaliyetler, müzik, resim, Türk örf ve değer dersleriyle İslami ilimlerden oluşuyordu. Bu okulların kurucusu II. Murad (1404-1451) olarak kabul edilmekte ve o dönemde devlet adamlarının yetiştirilmesi ile meşhur olan bir kurum olarak değerlendirilmektedir. Enderun mektebi bu özelliğini Fatih Sultan Mehmet (1432-1481) dönemine kadar sürdürmüştür. 1909'da devlet kurumlarının reforme edilmesiyle kapatılmıştır (Çınar vd., 2018).

Osmanlı Devleti, savaşlarda yenilgiye uğramaya, topraklarının bir kısmını kaybetmeye başlayınca, başta padişah (halife) olmak üzere bu yenilgilerin sebebini merak etmeye başladı ve bu düşüğe çözüm aramaya başladılar. Osmanlı Devleti'nde akli ilimlerin eğitim programlarından çıkarılmasıyla eğitimin temellerinin çökmeye başladığını veya öğretilen fikrî ilimlerin o dönemin gereksinimlerini karşılayamadığını yansıtıyordu (Çınar vd., 2018). İlim, dini ilimler ve din dışı ilimler olmak üzere iki kategoride sınıflandırılmaya başlandı ve o dönemin eğitim programında nakil bilimleri büyük bir pay almaya başlamıştır. Din adamlarının (âlimler) o dönemde felsefe gibi akli bilimleri okullarda okutması yasaktı. Bu ilimlerin eğitim programına girmesi için yapılan

³⁷ Bu okullardan biri: 1. Medreseler 2. İdadiler 3. Mahalle Mektepleri 4. Rüşdiyeler 5. Sıbyan Mektepleri 6. Enderun Mektebi 7. Acemioğlan Kışları 8. Sultaniler 9. Darülfünun (Sezer, 2019).

her türlü girişim başarısız oldu. Çünkü bu din adamları yargı, eğitim, fetva ve devletin üst yönetiminde önemli bir konumdaydılar (Çınar vd., 2018).

XVIII. yüzyılda Fransa başta olmak üzere birçok batı ülkesinde reform ve Rönesans düşüncesinin etkisiyle din adamları devlet işleri, eğitim ve sosyal hayat işlerinde karar alma, karar verme gibi konularda geri plana düştü. Batı ülkelerinde yönetim din adamlarının ve kilisenin otoritesinden bağımsızlaştıkça ülkeler savaş sanatları ve diğer bilim ve sanat alanında hızlı gelişmeler kaydetmeye başladı (Zengin, 2019). Böylece ilim ve teknik anlamında Osmanlı'nın önüne geçti ve kaybettikleri birçok toprağı geri almayı başardılar. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu için de siyasi bir krize ve Osmanlı topraklarında güvenliğin istikrarsızlaşmasına yol açmış ve bu da Osmanlı yönetimi altında bulunan bazı ülkelerin bağımsızlığını ilan etmelerine yol açmıştır. Başta Batı'da ilmî ve teknolojik gelişmeler, Osmanlı Devlet yönetimi, ileri gelenleri, düşünürleri ve aydınlarında yenilenme duygusu uyandırmıştır. İmparatorluk varlığını sürdürmek ve topraklarını korumak için ilk kez sultan II. Mahmut (1809-1809) devrinde bir ıslahat seferberliği gerçekleştirmiştir (Erşahin, 2019). Ancak bu dönemde yapılan reformların eğitim kurumlarını içermeyip ekonomik, idari ve askeri konularla sınırlı kalması nedeniyle yapılan ıslahatlar Osmanlı Devleti'nin sıkıntılarını gidermeyi başaramamıştır (Zengin, 2017). Tanzimat döneminde (1809-1876), dini kurumlar da dâhil olmak üzere tüm devlet kurumlarıyla ilgili yenilik hareketleri başlamış, özellikle eğitim (din eğitimi) alanında olumlu gelişmeler görülmüştür (Zengin, 2018). İlmi ve askeri gelişmelerde (teknolojide) Batı ile rekabet edebilecek düzeye gelinebilmiştir. Ülkedeki bu geri kalmışlıkla ilgili sorunlar devam etmiş, eğitim kurumları, eğitim sistemleri ve eğitim programlarına yönelik eleştiriler uzun bir süre devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde (son dönemi) eğitim ve devlet kurumlarına yönelik bu eleştirilerin amacı, devleti yıkmak yahut küçükmek değil, aksine devletin içinde bulunduğu sorunlara (eğitim ve ekonomik) çare aramak ve çözüm bulup geliştirmektir. İkinci Meşrutiyet (1908) dönemindeki bu kriz, Osmanlı İmparatorluğu içinde "Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak" amacıyla çeşitli akımların çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Her akım, ülkenin bulunduğu krizden kurtulmak amacıyla ortaya çıkmış ve hedefini "Osmanlı'yı nasıl kurtarabiliriz?" sorusu oluşturmuştur (Doğan, 1996). Bu akımlardan bazıları şunlardır:

- İslamcılık
- Batıcılık
- Türkçülük (Milliyetçilik)

İslamcılık: Bu akımın öncüleri Osmanlı devletinin ayakta kalmasının ve gücünü yeniden kazanmasının, sahih İslam dinine (vahye) dönüş ile yani İslam'ın eğitim, sosyal hayat ve akli ilimler gibi alanlarda temel bir referans olarak benimsenmesi ile mümkün olduğuna inanmaktaydı. Bu düşünce akımının temel amacı tüm Müslümanları tek bir çatı altında (halife) toplamaktır (Doğan, 1999).

Batıcılık: Bu düşüncede Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalmasının tamamen batıya yönelmekte olduğuna inanılmaktaydı. Çünkü Batıcılık akımına göre; Batıda teknoloji ve akli ilimler çok ileri seviyedeydi. Eğer biz gücümüzü yeniden kazanmak istiyorsak; eğitim sistemi, bilimsel ve teknolojik gibi alanlarda batıyı taklit etmeliyiz, düşüncesi hâkimdi. Ancak bu akıma mensup olan Celal Nuri ve Kılıçzade Hakki Bey gibi bazı aydınlar batıyı her konuda taklit fikrine karşı çıkmışlar ve batının yalnızca; akli ilimler, teknolojik ve askeri gelişmeler alanlarında taklit edilmesi gerektiğini; dini, milli ve manevi değerler konusunda taklit edilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu düşünceye göre, batıyı, teknoloji alanında taklit edebiliriz. Çünkü dinimiz (İslam) sahip olduğumuz değerler bize yeter. Batı bize her konuda ders verebilir ama değerler alanında hiçbir şey veremez (Doğan, 1996).

Türkçülük ise Osmanlı'yı kurtarmanın yolunun (diğer akımlar gibi) eğitim olduğuna, yani Batılı tarzda eğitim-öğretim yöntemlerinden yararlanmanın gereğine vurgu yapmaktadır. Ancak eğitim yerel ve milli olmalıdır. Çünkü eğitim, değerler ve kimliğe yansır ve kimliği yansıtır. Medreselerde akli ve nakli ilimleri arasındaki tartışmaları ortadan kaldırmak için; devletin eğitim programının akli ilimleri ile nakil ilimleri birleştirmesini önermiştir. Medreselerin başarısızlığı, akli ve nakli ilimler arasındaki öğretim yönteminin yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu akıma göre; devlet kurumlarının, eğitimlerinin gerilemesinin ve zayıflığının nedeni dinden değil, eğitim yönteminin yanlış kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu durum öğretim yönteminin Batı'dan ithal zorunluluğu getirmektedir. Bu akımın lideri Ziya Gökalp (1876-1924) ülkedeki tüm eğitim kurumlarında eğitimin (akıl veya nakil ilimleri) birleştirilmesi (Tevhid Tedrisat) çağrısında bulunmuştu (Altın, 2010).

Eğitim ve idari kurumlarda ıslahat kampanyaları sonuç vermeye başlamış, devletin bazı alanlarında değişimler başlamıştır. Birçok eğitim kurumu reform edilmiş ve bir grup öğrenci Avrupa'ya Avrupa'nın fennini ve tekniğini alması için gönderilmiştir. Batılı kurumlara benzer kurumlar açılmıştı. İdari açıdan 1857 yılında "Maarif Vekâleti" adı

altında Osmanlı devletinde ilk defa Eğitim Bakanlığı açılmıştır. 1846 yılında açılan "Darülmualimin-i Rüştî" gibi yükseköğretim kurumları öğretmen yetiştirmek amacıyla açılmıştır.

Osmanlı döneminde başta eğitim olmak üzere diğer alanlardaki gerçekleşen reformlar, Türkiye Cumhuriyeti devletini laiklik anlayışını benimsemesine zemin oluşturmuştur (Abay, 1989). Bu çerçevede eğitim alanında birçok kurumunun sistemi değiştirilmiştir. Bununla beraber Osmanlı Devletinin yönetim tarzında bazı batılı fikirler benimsenmiştir. Çünkü devlet, eğitim kurumlarında verilen (akıl ve nakil ilimleri) yani eğitim-öğretimi dâhil tüm süreçleri denetlemeye de başlamıştır. Devletin sorunlarının çeşitlenmesi ve küreselleşmenin etkisi her yere yayıldığından ondan kaçamaz hale gelmiştir (Bedevi, 1991). İkinci Meşrutiyet ve Tanzimat dönemleri; Mustafa Kemal Atatürk'ün kuracağı Türkiye Cumhuriyet'inde benimsenecek yeni yönetim anlayışını ve laikliğin zemininin oluşmasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son döneminde yapılan reformlara rağmen, devlet, yıkılmaktan kurtarılamamış ve devletin istediği yüksek seviyeye (bilim, siyasi, ekonomik ve teknolojik alanlarında) ulaşamamıştır. Ancak bir sonraki neslin bir cumhuriyet inşa etmesine ve bazı geçmiş hataları düzeltilmesine katkıda bulunmuştur (Çınar vd., 2018).

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında her anlamda ilmi, eğitim veya öğretim gibi alanlarda özgürlük hüküm sürmüştür. Yahudi ve Hıristiyanlar gibi gayrimüslimler, okul açma, dinlerini öğretme ve din faaliyetlerinde bulunma haklarına sahiplerdi. Kurumlarda yapılan bu ıslahat çalışmalarıyla ile Osmanlı Devleti'nin istikrarını tehdit eden (hedef ve fikir birliği açısından) yabancı okulların çoğu kapatılmıştır. (Zengin, 2007). Özetle Osmanlı eğitim reformu kurumsallaşmanın yanında kurumların eğitim programların da gelişmesiyle devam etmiştir (Çınar vd., 2018; Zengin, 2018). Bütün bu reformlar, Osmanlı'nın son döneminin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal durumun giderilmesine cevap olarak ortaya çıkmıştır.

C. 1920-1950 Arası Din İşleri Organizasyonu

Yeni devletin yönetim politikası, dini kurumların güncellenmesi, yeni ve taassup sahibi din adamlarının insanlar üzerindeki etkisini azaltmak ve yeni fikirleri benimseyen ve ulusal, laik fikirlere sahip bir toplum inşa etmektir. Bu fikirler doğrultusunda din adamlarının ve görevlilerinin yetiştirilmesi, toplumun yeni ihtiyaçlarına cevap

verilebilmesi düşünülüyordu. Yeni kurulan devlet yönetimi, amaçlarına ulaşmak için çeşitli kararlar aldı ve uygulamaya koydu. Bu kararlar, dini kurumların veya milli eğitim sistemi içerisinde okullarda verilen din dersinin yerinin olup olmaması konusunu da açıklamaktadır. Ayrıca bu kararlar, Türkiye laiklik anlayışının farklı yorumlanmasının sebebini anlamaya yardımcı olmaktadır. Bu yeni politika “laik-milliyetçi” anlayışa dayanıyordu. Bu politikanın amacı milli bir devlet inşa etmekte ve her türlü yabancı görüşlerini (dini ve dini olmayan) yönetimin dışında tutmaktaydı (Küçük, 2009). Bu sistem bazı insanların düşündüğü gibi İslam dinini ortadan kaldırmak değildi (Aydın M. , 2019) aksine 1924'te saltanatın kaldırılmasından sonra Türkiye Cumhuriyetinin ilk anayasanın 2. maddesinde “Türkiye Cumhuriyeti'nin dini İslam'dır.” (TC Anayasası Mahkemesi, 1924) ifadesi yer almıştır. TBMM bünyesinde 1920 yılında kurulan parlamenter hükümette "Şeriat ve Evkaf Nezareti" adı altında bir bakanlık bulunmuştur ve bu bakanlık 1924 yılına kadar faaliyetini sürdürmüştür (DİB , 2012). 1928'de, 1921 Anayasası'ndan “Devletin dini İslam'dır.” hükmü çıkarılmış ve Millet Meclisi'nde şeriat uygulamasına da son verilmiştir (Çapcıoğlu, 2009).

Din, toplum yaşamında temel bir unsurdur. Altı asırdır "Osmanlı" hilafetinin idaresinde olan yeni siyasi sistemde dinden vazgeçmek neredeyse imkânsızdı. Çünkü din, toplumun değerlerinin kaynağı olmuştur. Bu nedenle devletin yeni yönetimi, ülkede rejim değişikliğine rağmen dini terk edememişlerdir. Bunun yerine ülkenin yönetim sistemine uygun Diyanet İşleri Reisliğini kurup Başbakanlığa bağlı bir kurum haline getirildi ve yeni kurulan Diyanet İşleri Reisliğiyle birlikte diğer İslam ülkeleri üzerinde söz sahibi olan halifelik makamının lağv edilmiş ve dini işlerde diğer İslam ülkeleriyle ilişkiler kopmuş oldu (Toprak, 2017). Diyanet işleri Reisliği, daha ziyade yeni otorite perspektifinde dini faaliyetlerde bulunan ve toplumu dini konularda aydınlatan “yerel” bir din işleri yönetim sistemiydi (Kara, 2000). Bu siyasi perspektif doğrultusunda Kur'an-ı Kerim ve en çok okunan Hadis kitabı “Sahih Buhari gibi” 21 Şubat 1925 tarihinde TBMM'nin teklifi üzerine Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine ödenek verilerek Türkçeye çevirmiştir (Gündüz, 1998).

Bu nedenle Cumhuriyetin kuruluşunun başlangıç yıllarında dini sosyal hayattan ayırmak zordu. Yeni devletin amacı, vatanını, kültürünü ve medeniyetini seven, eğitimli vatandaşlar ve laiklik ilkelerine göre bir toplum inşa etmektir (Doğan, 2004) ve bencillikle, dini insan hizmetinin gelişmesinde bir yer olarak görmeyen geri zihniyetle mücadele

etmekti (Bilgin, 2004). Bu anlamda yeni yönetimin yapmış olduğu ilk şey, dini kurumları ve onların gerçekleştirmiş olduğu faaliyetleri kontrol etmeye çalışmak olmuştur.

Devlet politikasına ilişkin alınan kararlar arasında, İttihat ve Terakki düşüncesinin bir ürünü olarak 429 sayılı kanunla "Şeriye ve Evkaf Bakanlığı"nın kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması kararı bulunmaktadır. Şeriat ve Evkaf Nezareti 1920 yılında kuruluşundan 1924 yılında ilgasına kadar bünyesindeki İlim Dairesini, din adamlarını Millet Meclisi içinde temsil etmiştir. Şeriye ve Evkaf Nezareti'nin misyonu, dini konularda fetva vermek, Kuran-ı Kerim ve hadis gibi dinin temel kaynaklarını öğretmek ve dini konularda irşat yapmaktır. O dönemdeki devlet adamları, cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında bu bakanlıkla çalışmıştır.

Cumhuriyetten önce var olan dini kurumlardan bir kısmı devletin sorumluluğu altına girmiş ve bir kısmı da kapatılmıştır. Bir takım dini faaliyet ve etkinlikler (1931-1950) yasaklanmış ve bu davranış, halkın maneviyatı ile ilgilenmek yerine kendi haline bırakılmış, ondan sonra din hizmetleri alanında bir kriz yaşanmasına neden olmuştur. Ulusal birlik ve vatansever bir toplumun kurulması cumhuriyetin hedefidir. Kuşaklar arası düşünce birliğini, ulusal birliği ve cumhuriyetçi ve devrimci kuşakların yetiştirilmesini sağlamak amacıyla eğitim ve öğretimi birleştirme kararı alınmış ve bu hedefin dışındaki var olan eğitim faaliyetleri yasaklanmıştır. Devlet harcamalarını azaltmak için; tüm din kurumları ve hizmetleri Evkaf Umumiye'ye devredilmiş ve din hizmet ve görevlilerinin sayısı azaltılmıştır. Bununla birlikte 1931 ile 1950 arasında ülke genelinde birkaç cami ve dini kurum kapatılmış (Gündüz, 1998) ve vakıf gelirleri din hizmetleri yerine devlet genel bütçesine aktarılmıştır (Korkut, 2016). 1939'dan 1950'lere kadar Türkiye genelinde her türlü dini faaliyet ve eğitim yasaklandı ve kurumlar kapatıldı (Çapcıoğlu, 2009). Bu durum, dini hizmetlerin ve eğitim merkezlerinin mevcudiyeti açısından din işlerinin nasıl yönetileceği ile ilgili bir krize neden oldu ve halk din görevlilerini kendisi bulmaya başladı. Yeteri kadar din görevlisi bulunmaması nedeniyle sıkıntı yaşandı (Zengin, 2011). Bu eksiklik nedeniyle devlet, halkın ihtiyaçlarını karşılamak için; din hizmetleri konusundaki politikasını gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Buradan hareketle Cumhuriyetin hedef ve politikasıyla bağdaşmadığı için, Şeriat ve Evkaf Nezaretinin yerine Müslümanlara din işlerinde rehberlik etme ve hizmet etme konusunda ona benzer bir kurum olan "Diyanet İşleri Bakanlığı" kurulmuştur. Diyanet İşleri Bakanlığının kurulmasına rağmen din eğitim faaliyetlerinin sorumluluğu Diyanet bünyesinde olmayıp, Milli Eğitim Bakanlığının sorumluluğundaydı. Burada yeni

politika ile eğitimde birlik ve beraberlik olan yeni rejimin amacına ulaşacağı düşüncesi bulunmaktaydı. Daha önce Evkafların sorumluluğunda olan cami ve din hizmetlerinin sorumluluğunu Diyanet İşleri Başkanlığı'na iade etmek için 1950'de bir yasa onaylandı (Korkut, 2016).

D. 1950 ve Sonrası Din İşleri Organizasyonu

Laiklik ilkesi, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren anayasada ruhunu hissettirmiş ve din gibi toplumun asli unsuru olarak kabul edilen bazı hususların (din işleri organizasyonu gibi) tamamen uygulanmasına engel olmamış sadece geri plana atmıştır (Bilgin, 2000). Cumhuriyetin ilk geçiş yıllarında din eğitimi konusunda çok kısıtlamalar ve eksiklikler fazlasıyla yaşanmıştır. Laiklik, dinin etkisinde kalmamak için bir araç olarak kullanılmıştır (Toprak, 2017). Bu nedenle Cumhuriyetin başlangıcında birçok din kurumu kapatılıp laik kurumlar haline getirilmiştir (Bilgin, 2000). Yetkililer, toplumun kimliğini sorunsuz bir şekilde devletin siyasetiyle ilgilenmeyi sağlamış, din ve devlet işlerini bir şekilde ayırmayı başarmışlardır. İsmail Kara'ya (2000) göre anayasanın 4. maddesi gereği imam ve hatip yetiştirme konusunda ihtisas okullarının açılmasına izin verilmesine rağmen, hükümetin devlet okullarının çoğunda, içerik olarak ne din dersi ne de yaygın eğitim diye bir şey yoktur (Kara, 2000).

1937 yılında laikliğin anayasada bir ilke olarak kabul edilmesi (Gündüz, 1998), Diyanet İşleri Reisliğinin faaliyetlerini doğrudan kısıtlamamış ancak sert laiklik anlayışını başta yöneticiler olmak üzere insanların her türlü din eğitimi, dini faaliyetler gibi konulara uzak durmalarına neden olmuştur. O dönemde birçok dini kurum ve merkez kapatılmış ve sadece birkaç kurum dışında din öğretimi faaliyetleri yapılamamıştır (Korkmaz, 2018). Az da olsa burada verilen din dersleri ve dini faaliyetlerle halkın ihtiyaçlarını karşıladığı ve bu faaliyetler ülkenin yeni rejim anlayışını yansıttı. Anayasada yer alan laikliğin sert yorumu hükümetin İslam dinini öğretme sorumluluğunu iyice azaltması, ülkede yasa dışı dini faaliyetlere yol açması; hükümetin ülkede yayılmaya başlayan bu yeni olaylara karşı daha radikal hale gelmesine neden oldu. Çünkü bu tür faaliyetleri hükümet rejim sistemine aykırı sayılmıştır (Bilgin, 2000). Yine bu dönemde önce devletin sorumluluğunu azaltmak için ilk hükümet bir dizi dini kurum ve merkezi kapatmış ve din hizmetlerinde görevlilerin sayısını azaltmış ve Vakıf gelirlerini devlet bütçesine aktarmış özelde din hizmetleri alanında ve genel olarak yaygın din eğitimi engellenmiştir. 1937-1950 yılları arasında yaşanan bu olaylar, din hizmetleri alanında bir

krizi ortaya çıkarmıştır. Yönetim, bu krizi çözmek amacıyla halkın taleplerini dikkate almış (Kıvanç Esen, 2019) ve din görevlisi ihtiyacı ortaya çıktığında farklı şehirde on (10) Darül-hufaz okulu açılmıştır (Zengin, 2011).

Çok partili dönem ve Adalet Partisi hükümeti (1950-1960), bu alanda halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmek için devletin din hizmetleri konusundaki politikasını gözden geçirmeye karar vermiştir. Çok partili dönem, tüm Türkiye'de İslam dini açısından yeniden faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir uyanış dönemi idi (Toprak, 2017). 1950'de ezan Türkçeden Arapça aslına döndürüldü. Camilerde Kur'an-ı Kerim'in okunmasına izin verilmiş ve ilk defa bir devlet radyosunda Kur'an-ı Kerim okunmuştur (Korkut, 2016). İlk defa 1939 yılında devlet okullarında din dersi öğretimi yasaklandıktan sonra din eğitimi resmi olarak eğitim programına yeniden alındı, ancak bu sefer zorunlu bir ders değil seçmeli olarak okutulmaya karar verilmiştir. Bu derse öğrencilerin katılımı öğrenci velisinin izniyle mümkündü. Herhangi bir ebeveyn onayı alınmadıkça öğrencilerin bu derse katılması mümkün değildi. Din dersinin zorunlu olarak okutulmamasının temel nedeni; çok partili dönemde Adalet Partisi yönetiminin demokratik fikirleri, yumuşak bir laiklik anlayışı benimsemesinden kaynaklanmaktaydı (Aydın, 2019b).

Çok partili döneme geçmeden dine karşı politik değişim 1939 yıllarına dayanmaktadır. Bu dönem II. Dünya Savaşı yılları olup Diyanet için bir fırsat dönemi olmuştur. Kurum bu dönemde sert laik yönetimin egemenliği altına kalmaya karşı mücadele edip aktif bir kurum olmaya başlamıştır. Bununla beraber iktidar, dini konularda baskıdan dolayı halkın isyan edebileceğinden endişeleniyordu. Bir savaş durumunda halkı ayakta tutacak dindi ve iktidarın, dine/dini faaliyetlere karşı politikası değişmeye başladı ve iktidar genel olarak halkın, "dinimizi öğrenmek istiyoruz." şeklindeki isteklerini ve özelde Diyanetin görüşlerini yerine getirmeye başladı. 1950'lerden itibaren yeni rejimle (Çok partili) birlikte dine/ din faaliyetlerine karşı tutumlar azalmış, halkın talepleri yerine getirilmeye başlanmıştır (Kıvanç Esen, 2019).

Diyanet işleri başkanlığının eğitim faaliyetleri de bu dönemde hız kazanmıştır. Bu dönemde Diyanet eğitim programının hazırlanmasında özellikle din dersi konusunda önemli bir rol oynamıştır. Diyanet İşleri başkanlığı devlet okullarındaki din dersi içeriğini hazırlar ve sonrasında programın onayı için Eğitim Bakanlığı'na "Maarif'e" gönderir, bakanlık da bu programı inceler ve duruma göre bir karar alırdı. Programın içeriği uygunsa okutulur, aksi takdirde başka bir programla değiştirilirdi. Bu din dersinin

amaçlarından biri dini metinler olan “Kur’an ve Sünnet” i medeni ve bilimsel bir şekilde öğretip bireyi yetiştirmektir (Doğan, 2004). Din işlerinin organizasyonu sürekli ve sıkı kontrol etme politikası, çok partili dönemde bir miktar azaldı. Bunun nedeni, halkın din konusunda geçirdiği kötü tecrübelerden sonra yeni yaklaşımdan memnun olması ve toplumsal barışa katkı sağlaması nedeniyle; 1950 sonrası hükümetler önceki sert ideolojik yaklaşımı benimsememiştir (Şimşek , 2013). Bununla beraber laikliğin, kavramının ve sınırlarının tartışıldığı bir dönemdi. Devlet içindeki dini kurumların etrafında dönen bu tartışmaların çoğu verimsiz, ideolojik ve siyasi olan tartışmalardı ve çoğu, toplumun gerçeklerinden ve gereksinimlerinden uzaktı (Zengin, 2011). 1980 öncesi dönem gençlerin Marksizm, Süleymancılık, Nurculuk ve diğerleri gibi farklı ideolojilere kurban olduğu bir dönemdi (Bilgin, 2004).

1950-1960 yılları laiklik tartışmalarıyla birlikte Diyanet’in varlığının meşruiyeti meselesi tartışmaların başında gelmekteydi. Laiklik kanunun yürürlüğe girip 13 yıl geçtikten sonra, parlamenterler ve politikacılar arasında bu iki durum birçok tartışmanın konusu oldu. Bunların birçoğu subjektif tartışmalar idi çünkü cumhuriyetin kuruluşundan bu yana din her zaman devletin sorumluluğundaydı ve devletten hiç bağımsız olamamış ve aynı zamanda sembolik bir kurum olmuştur. Bu tartışmalar sonucunda, 1961 Anayasası'nın 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı kanunu ile Diyanet İşleri Başkanlığı güçlendirilip alanı, misyonu ve toplumdaki rolü netleştirilmiştir (Korkut, 2016).

Diyanet İşleri Başkanlığı Türkiye'deki ve diğer İslam ülkelerindeki İslam hareketlerinin ve akımların gelişmelerini takip eden ve toplumu dini ve ahlaki yönden irşat eden bir kurum olarak görülmeye başlandı. Siyasi ve güvenlik açısından Türkiye'deki tüm İslami hareketlere hizmet etmekte - bu görüşün aksini söyleyen olsa da (Sünni bir kurum olduğunu ve sadece Sünnilere hizmet eder görüşü vb.)- başkanlık ülkede insanlar arasında hiçbir ayırım yapmadan bütün İslami hareketleri temsil etmeye çalışan bir kurumdur. Diğer devlet kurumları nasıl ayırım gözetmeksizin tüm insanlara hizmet etmeye çalışırsa, Diyanet de aynı şekilde insanlara hizmet etmeye çalışmaktadır. Ancak bazı dönemlerde yoğun bazen daha az olsa da halen kurumun meşruiyeti tartışılmaya devam etmektedir (Korkut, 2016). Genel olarak, Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik eleştiriler iki kısma ayrılabilir: Birincisi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın laik bir yönetim içerisinde kamu kurumlarından birisi olması ne kadar uygundur? İkincisi ise; Diyanet İşleri Bakanlığı'nın sadece Sünni mezhepleri temsil etmesi, Aleviler ve İslam dininin diğer yorumlarını geri planı atarak söz konusu gruplara yeterince hizmet

vermemesidir. Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı'nı en çok eleştiren gruplar arasında Aleviler yer almakta, onlara göre Diyanet İşleri Bakanlığı Alevileri temsil etmemekte ve onlara hizmet etmemektedir (Bozan, 2007). Bununla birlikte aşağıda Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik eleştirilerden bazıları sıralamıştır:

1. Diyanet İşleri Başkanlığı kamu vergileri ile finans edildiği için mezhep ve cemaat ayrımı gözetmeksizin tüm cemaatlere ve dinlere (Yahudi, Hıristiyan ve İslam) hizmet vermek zorundadır (Bozan, 2007). Ancak bu sorumluluğunu yerine getirmemektedir. Devletin, belirli bir mezhebe hizmet etmek için bütçe ayırması, o mezhebin veya grubun felsefesini yaymaya ve o grup aracılığıyla toplumun maneviyatı kontrol etmeye çalışması kabul edilebilir bir durum değildir (Sambur, 2009).
2. Diyanet İşleri Başkanı Cumhurbaşkanı tarafından atandığı ve devlet DİB kanalıyla dine/din hizmetlerine bütçe ayırdığı sürece; siyasi iktidarın egemenliğinde olacak ve belirli bir dini grup veya mezhebi önceleyecektir (Sambur, 2009). Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığının yürüttüğü din hizmetleri sivil topluluklarının sorumluluğun altında olmalı ve bu faaliyetler bir devlet kurumu tarafından yapılmamalıdır (Bozan, 2007).
3. Şeffaflık, adalet ve laikliğin temellerine uygun bir şekilde (laik bir devlette) her dini, grup ve cemaatin kendine ait bir Diyanet İşleri Başkanlığına benzer bir kurumun olması mümkün değildir. Batı ülkelerinde olduğu gibi her grup dini işleri, faaliyetleri ve etkinlikleri kendileri organize etmekte, bu etkinlik ve faaliyetleri finansmanını kendileri sağlamaktadır. Böylelikle dini kurumlar veya grup, cemaatler devlet etkisi altında kalmayacaktır (Bozan, 2007).
4. Bazı görüşlere göre her tarikat veya mezhep kendi müessesesini kurmalı, faaliyet ve etkinliğini tek başına yapmalıdır. Devlet dilerse tüm bu gruplara maddi yardımda bulunabilir. Böylece devlet (Nijer'de olduğu gibi), dini faaliyetleri denetlemiş ve kontrol etmiş olur.
5. Bazı Alevi gruplarına göre, Diyanet İşleri Bakanlığının bir devlet kurumu olarak devam etmesi için, devletin Alevileri için Diyanet İşleri Bakanlığı gibi bir dini bir kurum kurması gerekmekte veya Diyanet İşleri Başkanlığının Alevileri başkanlık bünyesinde temsil edecek bir yapılanması gerekmektedir. Aleviler ve diğer tüm cemaat ve dini gruplar başkanlık bünyesinde (Aydın, 2019b) yeni bir ad altında “*Din Hizmetleri Teşkilatı*” düzenlenmesiyle hukuki bir kazanım elde edilmiş olacaktır ki (Bozan, 2007). Bu bağlamda bir diğer eleştiri argümanı ise

Diyanet İşleri Başkanlığının (kadroları) sadece Sünnilerden oluşmasıdır (Sambur, 2009). Diyanet İşleri Başkanlığının laik devlet bulunması ve bir gruba hizmet etmesi; anayasadaki eşitlik ilkesine aykırı bir faaliyettir (Keskin , 2010).

Bu bağlamda, ifade edilen isteklere şu şekilde açıklamalar getirilmektedir:

- Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Sünnilerden oluştuğu söylem, böyle olması halinde Diyanet İşleri Başkanlığı adaylarının şartlarına ilişkin kanuna aykırıdır. Bu kanunda hiçbir yerde bir Alevi'nin Diyanet İşleri'nde memur olamayacağı hüküm altına alınmamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Alevi bir çalışanın bulunmaması başka bir nedeni şu şekilde açıklanabilir; Diyanet İşleri Başkanlığı ideolojik bir kurum olması (Sambur, 2009). Alevileri, kendilerini temsil etmeyen bir kurum olduğu sürece Diyanet İşleri Başkanlığı işlerinden uzaklaştırmakla da açıklanabilir (Bozan, 2007).
- Diyanet, devletten bağımsız bir kurum olamaz, aksi takdirde devletle rekabet edebilecek (Korkut, 2016), ideolojilerin kurbanı olacağı gibi ülkede istikrarsızlığa yol açabilecektir (Fıglalı, 1995). Diyanet'in kaldırılması; din hareketleri veya gruplar arasında rekabete yol açabilir. Din istismarına, dini hurafelerin ortaya çıkmasına, aynı zamanda cahil bir toplumun yaratılmasına, dinin bilimsel gerçeklerden uzaklaştırılmasına, din ile ilgisi olmayan fikirlerin yayılmasına ve nesiller arasında farklı fikirlerin olmasına yol açabilecektir.
- Alevilerin Diyanet gibi tanınan bir kurum kurmalarına müsaade göstermek uluslararası hukuka aykırı olacaktır. Çünkü Aleviler herhangi "cemaat" statüsü taşıyan bir İslam tarikatıdır; bundan dolayı Diyanet'ten bağımsız bir kurum kurmak imkânsızdır ve bu durum Lozan Antlaşması'na aykırı olacaktır. Lozan Antlaşmasına göre hiçbir dini grup veya cemaatin kendi adına bir kurum oluşturmaya hakkı yoktur. Çünkü Lozan Antlaşması cemaat veya mezhepleri değil gayrimüslimleri Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinlerin haklarını korumakta ve tanımaktadır (Atıcı Köktaş & Büyükbaş, 2016; Duman , 2005). Farz edelim ki Alevilere Diyanet'ten bağımsız bir kurum kurma fırsatı verildi, hangi dini temsil edecek? Bilimsel olarak kanıtlamak lazım (dinler tarihi sürecinde), bunu da kanıtlamak neredeyse imkânsız olacaktır (Akursu, 2016). Hükümet Alevilerin kendi adlarına bir kurum kurmalarına izin verirse, bu durum diğer tarikatlar arasında sorun yaratabilir (Nizamoğlu, tarih yok). Çünkü her tarikat ve cemaat kendi kurumunu kurmaya çalışabilir. 1925 yılında yürürlüğe

giren Tekke ve Zaviyelerin kaldırılması ile ilgili kanunla, hükümet birçok dini tarikatı kapatmış oldu ve bu dini tarikatların hepsi aynı yargısal statüye taşındı (Korkut, 2016). Bu argümanların yanında, ülkenin güvenliği ve milli birliği meselesi de vardır. Hükümet hiçbir İslami mezhebin Diyanet gibi dini bir kurum kurmasına izin veremez, aksi takdirde devletin güvenliğini ve amaçlarını sarsacaktır ve devlet daha önce bunu yaşamıştır. Aynı zihniyet (bir ülkede birden fazla fikir ve hedef) Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına neden olan sebeplerden biriydi (Doğan, 1999). Düşmanın nüfuz etmesinin ve ülkenin istilasının bir nedeniydi (Zengin, 2011). Bu yüzden Türkiye Cumhuriyeti Devleti aynı duruma tekrar düşmek istememektedir.

- Diyanet devlet kurumlarının dışında tutulsun ve sivil toplumun sorumluluğunda altına girsin. Çünkü sosyal hizmetleri ettiğinden sivil toplumun sorumluluğunda olmalıdır (Korkut, 2016). Böyle olmadığı takdirde Diyanet, bazı ideolojilerin kurbanı olabilir. Laiklik gerekçesiyle Diyanet'i hükümet sistemlerinden çıkarılması asılsızdır. Bunun nedeni, devletin ülkenin yönetim sisteminin laikleşmesini ilan etmeden önce Diyanet'in bir hükümet kurumu olmasıydı ve topluma hizmet etmesiydi (Toprak, 2017). Dolayısıyla devletin laikleşmesi bahanesiyle kaldırılamaz ve Laikliğin ilgili yasaları Diyanete uygulanamaz; çünkü Diyanet laik rejimden önce var olan bir devlet kurumuydu (Korkut, 2016). Bu durum Fransa Devleti, devlet kurumlarını laikleştirirken bize hatırlatılmaktadır. Özellikle Alsace ve Moselle şehirleri dışında, tüm Fransa'nın bölgelerindeki mevcut olan devlet kurumlarına laiklik kanunları uygulanmıştır. Niçin Alsace ve Moselle şehirleri bir istisna oldular? Çünkü "devlet kurumlarının laikleşmesi uygulandığında, Alsace ve Moselle şehirleri 1905'te Fransa topraklarının bir parçası değildi." (Vignal, 2021; Fransa Cumhuriyeti, 2019). Alsace ve Moselle'nin 1919'da Fransa topraklarının bir parçasına dahil edilmesi Konkordato ortadan kaldırmamıştır, Fransa yasasında bu istisnayı açıklamaya neden olmaktadır (Garreau, 2021). Bazı araştırmacılar; bu istisnanın Fransız devleti ile Alsace ve Moselle'lin topluluğu arasındaki mücadeleden sonra alındığını söylemektedirler (Boly, 2023). Dolayısıyla devlet kurumlarının laikleşmesi bu iki şehirde uygulanmamıştır. Diyanet de aynı özelliktedir. Çünkü Diyanet'i, laiklik anayasaya girmeden önce devletin vazgeçilmez bir kurumu olmuştur. Bundan dolayı bu kanun Diyanet'e uygulanamamıştır.

E. Laik Sistem İçerisinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Organizasyonu

03 Mart 1924'te 429 sayılı kararla şer'iyeye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılmasından sonra Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Kurumun biri sosyal, diğeri siyasi olmak üzere iki amacı bulunmaktadır. Sosyal olarak, toplumu din ve ahlak konularında aydınlatmayı amaçlamaktadır. Siyasi amaç olarak, Diyanet'ten önce var olan şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti'nin ibadet, irşat ve din eğitimi açısından din işleri organizasyonu çerçevesinde öncesinde yürütölen ancak kaldırılmasıyla boşluğa düşen bu alanı doldurmayı amaçlamaktaydı. Böylelikle yeni Cumhuriyet yönetimi, din adamlarının etkisini, dini faaliyetlerini ve sorumluluğu altındaki din kurumlarını kontrol altına almaya çalışmaktaydı. Yeni hükümetin hedeflerinden biri "Cumhuriyet toplumu inşa etmek, topluma yeni bakış açıları, yeni fikirler ve yeni değerler getirmek ve toplumun genel görünümünü değiştirmek"tir (Doğan, 2004, s. 626). Bu amaca ulaşabilmek için yeni rejimin politikasına uygun bir din kurumu kurmak gerekmektedir. Bu yüzden Diyanetin kurulması uygun görölmüştür. Kuruluşundan sonra yukarıda belirtilen kararıyla yeni rejim içerisindeki yeri ve misyonu belirlenmiş olup aşağıdaki gibidir:

- "Din hükümleri, dinî meseleler ve dinî müesseseler Diyanet İşleri Başkanlığı sorumluluğuna devredilmiştir.
- şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır.
- İmam, müezzin, zaviye, cami ve vaizlerin atanması ve görevden alınmasından Diyanet İşleri Başkanlığı sorumludur.
- Müftülerin vermiş olduğu fetvaların referansı Diyanet İşleri Başkanlığı"dır (Erşahin, 2019, s. 37).

Diyanet İşleri Başkanlığı; Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra laik temelleri benimsemesine rağmen devletten bağımsız bir kurum olmamıştır. 1932'de Türkçe ezan kararı, 1934'te Büyük Ayasofya Camii gibi camilerin kapatılması ve 1924'te hutbenin Türkçeleştirilmesi gibi siyasi amaçlara yönelik olarak siyasi egemenliğin altında kalmıştır (Kıvanç Esen, 2019). O dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın cumhuriyetin ilk dönemindeki "eski adıyla Diyanet İşleri Reisliği" rolü, din bilgileri ve İslam kültürünü topluma "cami içinde" aktarmak, hizmet etmek ve yeni yönetim sisteminin imkânını sağlamaktı. O dönemde devlet, Batı'da olduğu gibi, dini devlet işlerinden ayırmak istememiş; çünkü amacına ters olacağını düşünmüştür. Böylece devleti sekülerleştirmek, dini toplum yaşamının merkezine yerleştirmek yerine dini

toplumdan uzaklaştırarak ibadethanelerle sınırlandırdı, toplum daha seküler hale geldi ve din toplumsal işlevinden sıyrıldı. Zamanla devlet Diyanetin kontrolünü ve etkinliğini ele aldı (Kara, 2000). O dönemler devletin tek derdi vatanseverlik, milli bir devlet kurmak ve Türk kimliğini kanıtlamaktı (Bilgin, 2000). Bundan dolayı devlet dini bireysel inanç meselesi haline getirmiş ve 1950 yılına kadar bu koşullarda din işleri organizasyonu yürütülmüştür. Diğer taraftan 1931 yılında dini kurumların yapısında reformlar yapıldı, bu reformlar doğrultusunda ibadeti düzenleme sorumluluğu Evkaf Umumiye'ye devredildi. Sonrasında 1937 yılında 7647 sayılı kanunla ibadet ve inançla ilgili yetkiler de Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir. Aynı şekilde dini ve hayri kurumları da 1951 yılında Diyanetin sorumluluğuna devredilmiştir (Erşahin, 2019). Diyanet İşleri Başkanlığı ilk döneminde *Heyeti Müşavere, Memurin ve Sicil Müdüriyeti, Müessesati Diniye Müdüriyeti, Evrak Müdüriyeti ve Levazım Müdüriyeti* birimlerinden oluşturulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşundan günümüze kadar birçok önemli gelişme olmuştur. 1950 yılında, 20.04.1950 tarih ve 5634 sayılı Kanuna göre Diyanet İşleri Başkanlığının yapısı yeniden düzenlendi. Bazı idari birimlerin isimleri değiştirilmiş ve mevcut yapıya Başkan yardımcılığı makamı eklenmiş, kurum içerisinde iki tane yeni kurum kurulmuştur. Bunlar: *Hayır İşleri birimi ve Yayın Müdürlükleridir*. Vaizler ve imamlar devlet memuru olarak kabul edilmeye başlanmış ve diğer devlet memurları ile aynı haklara sahip olmuşlardır. 1950 yılı demokrasi yılı olmuş, özgürlük ve vicdan meselesi ön plana çıkmıştır. Böylece ezan ve kamet aslına "Arapça"ya dönmüştür. Ezanı Arapça okuyanları cezalandırmayı amaçlayan Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesi kaldırılmıştır. Bazı din faaliyetleri normale dönmeye başlamıştır. Kur'an-ı Kerim'in okunması ilk kez devlet radyosunda yayınlandı. Din görevlisi eksikliği nedeniyle Ankara, Adana, İstanbul, Isparta, Kayseri, Konya ve Maraş olmak üzere yedi ilde imam hatip okulları açılmıştır. Din hizmeti ve faaliyetleri, Ankara Radyosu gibi radyo istasyonlarının yanı sıra Reis Mecmuası dergisi gibi, yayınlar aracılığıyla toplumda yayılmaya başlamıştır (Gündüz, 1998).

1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili başka bir kanunda Diyanet'in devlet kurumları arasındaki amacı, rolü ve konumu belirtilmiştir (DİB, 2021). 20 Nisan 1961 yılında ilk defa Diyanet, Kuran Kerim'i bastı ve İmamlar Hatipler ve Yüksek İslam Enstitüleri Din Eğitimi Müdürlüğüne bağlandı (Gündüz, 1998). 1982 Anayasası'nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın misyonunu yerine getirirken uyması gereken

standartlar şu şekilde belirlenmiştir: “*Kamu Yönetimine bağlı olan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, her türlü siyasi görüş ve düşünceden uzak, kendi kanununda belirtilen görevleri yerine getirir ve milli dayanışmayı amaçlar*” (TBMM, 1982). Böylece Diyanet’in siyasi ve sosyal açıdan misyonu ve rolü, vazifelerini yerine getirirken nelere dikkat etmesi gerektiği açıklanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı, siyasi meselelerle ilgisi olmayan bir devlet kurumudur. Toplumun din konusunda aydınlatarak ve eğiterek milli birliği inşa etmeyi amaçlar.

22 Haziran 1965 yılı ve 633 Sayılı kanunla Diyanet İşleri Başkanlığının misyonu şu şekilde belirtilmiştir: “İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Cumhurbaşkanlığına bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur” (DİB, 2018). 14 Aralık 1983 tarihli Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında yayımlanan 3046 sayılı kanuna göre merkez teşkilatı; bir başkan, beş başkan yardımcısı, beş danışma ve inceleme birimi, beş ana hizmet birimi ve dört yardımcı hizmet biriminden oluşur. 81 valilik müftüsü, 582 ilçe müftüsü ve 7 eğitim merkezi müdürlüğü şeklinde bölge teşkilatı düzenlendi. Dış organizasyon, 16 danışmanlık hizmeti ve 17 din hizmeti ek olarak düzenlendi. Başkanlığın mevcut yapısı 01.07.2010 tarihinde düzenlenmiş olup, 6002 sayılı kanun ile 633 sayılı kanunda kapsamlı değişiklikler yapılmıştır. Başkanlık makamının hiyerarşik olarak genel müdürlük düzeyinden müsteşarlık düzeyine yükseltilmesi, yanı sıra iki daimi konsey eklenmiş, dokuzu (09) Genel Müdürlük düzeyinde olmak üzere on dört (14) hizmet birimi kurulmuştur. 2010 yılındaki değişiklikle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığının misyonu şu şekilde olmuştur:

- a. “İbadethanelerin yönetimi ve hac hizmetleri
- b. Vaaz ve yayın yoluyla dini konularda toplumu aydınlatmak ve yönlendirmek
- c. Din eğitim süreli yayınlar ve dini rehberlik yapmak suretiyle yurt dışındaki Türklere din eğitimi hizmeti vermektir” (Erşahin, 2019, s. 38).

Diyanet İşleri Başkanlığı içinde; Diyanet İşleri Başkanlığı varlığının devamlılığında rol oynayan ve bir Yüksek Din Kurulu vardır (DİB, 2018). Bu kurulun Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir tarihi vardır ve Diyanet ile aşağı yukarı aynı yaşıdadır. Bu kurul, Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşundan bu yana sistemleri arasında farklı isimlerle varlığını sürdürmüştür (DİB, t.y). Bu kurul, on altı (16) üyeden oluşur (DİB, 2018). O kurumun adı; Din İşleri Yüksek Kuruludur. Bu kurul insan kaynakları felsefe,

eğitim, konuşma, hukuk, astronomi ve diğer disiplinlerden uzmanlardan oluşmaktadır. Din İşleri Yůksek Kurulu ۆyeleri, Diyanet İşleri Başkanlığı ۆst dۆzey yۆneticileri, İlahiyat ve İslami İlimler Fakۆltelerinin dekanları, Milli Eđitim Bakanlığı Din ۆđretimi Genel Mۆdۆrۆ ve 81 il mۆftۆleri (Alo 190 Dini Soruları Cevaplandırma Hattı”na ilmi rehberlik yapmaktadır. Onların cevaplandıramadığı sorulara da cevap ۆretmektedir) (DİB, t.y) tarafından yedi yıllık bir gۆrev için seçilmektedir (DİB, 2018). Din İşleri Yůksek Kurulu, Başkanlık Makamı, beř İhtisas Komisyonu ile Kurul Sekreterliđinden oluşmaktadır:

1. “İnançlar ve Dini Oluşumlar Komisyonu
2. İbadetler Komisyonu
3. Sosyal Hayat Komisyonu
4. İktisadi Hayat ve Sağlık Komisyonu
5. Kur'an-ı Kerim Meallerini İnceleme Komisyonu” (DİB, t.y).

Genel olarak İslam dۆnyasında ve ۆzel olarak Tۆrk toplumunda dinin durumunu ve seyrini incelemek, din eğitim faaliyet ve etkinlik programını planlamak için Din Őurası beř yılda bir toplanır. Olađanۆstۆ gerekli halde her anda toplantı dۆzenlenebilir. En son olarak 25-28 Kasım 2019 tarihlerinde "Sosyo-kۆltۆrel Deđiřim ve Diyanet Hizmetleri" gۆndemiyle 6. Din Őurası Ankara'da gerçekleştirilmiştir (DİB, t.y). Din İşleri Yůksek Kurulunun gۆrevi şunları içerir:

1. *“İslam dininin temel bilgi kaynaklarını ve metodolojisini, tarihî tecrۆbesini ve gۆncel talep ve ihtiyaçları dikkate alarak dinî konularda karar vermek, gۆrۆř bildirmek ve dinî soruları cevaplandırmak.*
2. *Dinî konularda telif, tercۆme, inceleme ve araştırmalar yapmak, yaptırmak, ihtiyaç duyduğu konularda inceleme ve araştırma grupları oluşturmak, bu hususta yurt içi veya yurt dışındaki uzman kişi ve kuruluşlardan yararlanmak, gerektiğinde bu alanlarda hizmet satın almak ve sonuçlarını Başkanlığa sunmak.*
3. *Yurt içinde ve yurt dışında İslam dinine mensup farklı dinî yorum çevrelerini, dinî-sosyal teřekkۆlleri ve geleneksel dinî-kۆltۆrel oluşumları incelemek, değerlendirmek, bu konularda ilmî ve istişari toplantılar, konferanslar dۆzenlemek ve çalışmalar yapmak.*

4. *Yurt içinde ve yurt dışında İslam dini ile ilgili gelişmeleri, dinî, ilmî faaliyetleri, neşriyatı ve dinî propaganda mahiyetindeki çalışmalarını takip etmek, bunları değerlendirmek ve sonucu Başkanlığa sunmak.*
5. *Başkanlıkça incelenmek üzere havale edilen basılı, sesli ve görüntülü eserleri dini bakımdan inceleyerek yayınlanıp yayınlanamayacağına karar vermek.*
6. *Din Şûrası düzenlenmesi ile ilgili çalışmalarını yürütmek.*
7. *Resmî kurumlarca incelenmesi talep edilen dini yayınları bilâ bedel; özel kişi veya kuruluşlarca incelenmesi talep edilen dini yayınları bedeli karşılığında incelemek ve mütalaa vermek.*
8. *İlgili birim, kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak namaz vakitleri ile dini gün ve geceleri tespit ve ilan etmek, bunun için gerekli çalışmalarını yürütmek.*
9. *Kur'an-ı Kerim meallerini Başkanlık ile diğer kamu kurumları, özel kişi ve kuruluşların talebi üzerine veya re'sen incelemek ya da incelettirmek. Yapılacak inceleme sonunda İslam Dininin temel nitelikleri açısından sakıncalı olduğu Kurul tarafından tespit edilen mealleri basım ve yayımının durdurulması, dağıtılmış olanların toplatılarak imha edilmesi, internet ortamında erişime kapatılması için Hukuk Müşavirliğine bildirmek.*
10. *Başkan tarafından verilen diğer konularda çalışma yapmak ve görüş bildirmek” (DİB, t.y).*

1980 yılları geldiğinde Türkiye’de mevcut siyasi ve ideolojik çatışmaları sonucunda yeni bir anayasa ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 12 Eylül darbesi olarak isimlendirilen askeri yönetimin emriyle danışman meclisi tarafından hazırlanmış Milli Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilmiş 7 Kasım 1982 tarihinde %91,37 oranında halk oyuyla kabul edilmiştir. 1982 Anayasası da benzer şekilde önceki 1961 Anayasasının Diyanet İşleri Başkanlığını tanımladığı ve Başkanlığa yer verdiği şekliyle yer vermiştir. Söz konusu Milli Güvenlik Konseyinin ilgili raporunun Gerekçe Bölümü’nde Başkanlığın Cumhuriyetin başlangıcı itibarıyla genel idare içinde yer aldığı ve Diyanet İşleri Başkanlığının aynı statüde kalmasının yerinde olduğu belirtilmiştir (Milli Güvenlik Konseyi, 1982)³⁸. Mevcut 1982 Anayasası önceki Anayasadan farklı olarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın örgütlenmesi, görev ve yetki alanlarına dair bazı temel ilkeleri Anayasa metninde düzenlemeyi tercih etmiştir (Aydın, 2019b). Bu bağlamda, DİB Anayasa’nın 136. maddesi şöyledir: “Genel idare içinde yer alan DİB, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve

³⁸ Aydın Ömür “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar” aracıyla ulaşılmıştır.

bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” (T.C. Anayasası, 1982). 1982 Anayasasında Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili maddeye üç cümlecik ile yeni hükümler ilave edilmiştir. Bunlar, 1- Laiklik ilkesi doğrultusunda... 2- Bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak.. ve 3- Milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek... hükümleridir. Böylece 1982 Anayasası Diyanet İşleri Başkanlığına ayrı bir önem ve vechе vermiştir. Diğer taraftan başkanlık, 1961 Anayasasında çeşitli hükümler kısmında yer almasına mukabil, 1982 Anayasasında Cumhuriyetin temel organları kısmında yürütme bölümünde yer almıştır. Bu bir yanlışın düzeltilmesidir ki Diyanet İşleri Başkanlığının Anayasadaki yeri bu bölümdür (Nizamoğlu, tarih yok).

1990’lı yıllarda ülke genelinde Kur'an-ı Kerim ve temel dini bilgiler öğretmek gibi dini eğitim ve faaliyetleri artmaya başlamıştır. Ancak çocukların bu programlara katılabilmeleri için sekiz yıllık ilköğretim görmek şarttır (Turgay, 1998). Bu şartın gerekçesi; çocuklarının zihin gelişiminin Kur'an-ı Kerim'in anlamını tam anlamıyla idrak edememesidir (Zengin, 2011). Bu dönem Diyanet İşleri Başkanlığın gündemini meşgul eden bir diğer tartışma ise Alevilik meselesidir. 2000’li yılların başından itibaren konu uluslararası örgütlerin de ilgi alanına girmiştir. Özellikle Avrupa Birliği ilerleme raporlarında ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi kararlarında bunun yansımalarını görmek mümkündür. 1998’de olmak üzere her yıl düzenli olarak yayınlanan AB ilerleme raporlarında neredeyse her defasında Alevilik meselesine yer verilmiştir. Bu raporlar incelendiğinde hemen her yıl aynı benzer ifadelerin kullanıldığı ve konuya ilişkin ciddi bir ilerlemenin sağlanmadığı görülmektedir. Bir rapora göre, Türkiye’de Alevi kesimin yaklaşık 12 milyon kişi olarak tahmin edildiği belirtilmekte ve Sünni din adamlarının aksine, hükümetten maaş alan Alevi din adamlarının olmadığı söylenmektedir (Avrupa Birliği [AB], 1998: 15)³⁹. 2000 yılı raporunda Alevilere yönelik resmi yaklaşımda herhangi bir değişiklik olmadığı, okullarda ve ders kitaplarında Alevi kimliğini yansıtmayan zorunlu din eğitimi verilmesi üzerine şikâyetler olduğu ancak hassas nitelikteki bu konular hakkında açık bir tartışma yapmanın mümkün olmadığı belirtilmektedir (AB, 2000: 14).

2002’de Adalet ve Kalkınma Partisi iktidarı devralır, ardından yavaş yavaş din eğitim faaliyetleri, konumu ve diyanet personellerinin statüsü değişir. Örneğin AKP

³⁹ Söz konusu rapor; Ömür Aydın’ın makalesi “Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Tartışma: Temsil Meselesi” nden ulaşabildim.

döneminde devlet protokolünde Diyanet başkanı onuncu sıraya yükseltilmiştir. Din görevlilerinin özlük ve sosyal durumu da iyileştirilmiş ve diyanet dairelerinin genel müdürleri, daire başkanları vb. yetkilileri diğer devlet kurumlarındakiler gibi benzer rütbeye getirilmiştir. Nisan 2003’de Aleviler, faaliyetlerine devam etmelerini sağlayacak yasal bir statüye kavuşmuştur (AB, 2003). Böylece 2009 ve 2010 yılların arasında Alevi ve diğer dini gruplarla ilgili resmi çalıştaylar başladı (AB, 2010). Bu Çalıştaylar, Alevi sorunlarını yakında tanıyarak tartışmak için bir fırsat olmuştur (Aydın, 2019a).

2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bakanlık düzeyinden yukarı çıkartılarak Başbakanlığa bağlanmıştır bununla birlikte merkezde yeni dini ve eğitim merkezleri ve yeni müdürlükler açılmıştır. Kuran Kursları ve dini hizmetler birçok yerde yaygınlaşmaya başladı. Hz. Peygamber’in doğum günü gibi Kutlu Doğum programları düzenlenmiş ve geçmişe göre daha fazla ilgi görmüştür. Bu yapılanlar aslında Türk halkının yıllarca istediği ama yönetim tarafından dikkate alınmadığı, dine, diyanete, din adamına değer verilmediği bir dönemdi. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ise halkın isteklerine tercüman oldu ve bu kararlara imza attı. Türk halkının büyük çoğunluğu da Müslüman olduğu için bu kararların alınmasından çok memnun olmuştur. AKP döneminde, daha önce de belirtildiği gibi bazı din görevlilerin koşulları geliştirildi ve Afrika, Asya, Amerika ve Avrupa ülkeleri gibi birçok ülkede koordinasyon birimleri ve o ülkelerde din görevlilerinin sayısı arttı (Korkut, 2016). Bugün Diyanet İşleri Başkanlığı yurt dışında Türklerin dini, kültürel ve siyasi nüfuzunu artırmak gibi (Paşaoğlu, 2019) hedeflerinden dolayı çoğu insan tarafından desteklenmiş ve kurum ülke içinde ve dışında dini ve ahlaki hizmetiyle dayanışmayı ve milli birliği inşa etme gayretinde olmuştur (Üçer, 2021). Türklerin dini ve kültürel alanda nüfuzunu yurt dışına yaymak gibi çabalarından dolayı önemli bir kurum haline gelmiştir (Gümüş, 2010). Manevi açıdan, Fatıha okuyarak ve dua ederek devlet projelerinin açılışı yapılmakta (Diyanet TV, 2018), ayrıca “ülke sınırlarında” ülkenin güvenliği ve emniyeti için mücadele eden askerlere manevi destek sağlamaktadır (AA, 2018).

20.11.2017 tarihli ve 696 sayılı KHK ile Başkanın görev süresi 5 yıl ile sınırlı olup (DİB, 2013), bir kişinin en fazla iki defa atanabileceği kanun ile öngörülmüştür. Başkan yardımcılarının sayısı üçe düşürülmüş, Diyanet İşleri Yüksek Kurulu üyelerini seçen heyetin çalışmaları da genişletilmiş ve teşkilatın her kademesinden temsilciler yer almıştır (Doğan, 2018).

Diyanet İşleri Başkanlığı, kuruluşundan bu yana anayasada belirtilen görevleri yapmakta ve yerine getirmektedir. Diyanet tüm faaliyet ve hizmetleri esnasında laiklik ilkesinden ayrılmamaya çalışmakta ve siyasi işlere karışmamaya çalışmaktadır. Asıl görevi; toplumu din işlerinde aydınlatma ve milli dayanışmayı sağlamaktır. Osmanlı döneminde Şeyhülislamla olduğu gibi görev yapmaya çalışan bir devlet kurumudur. Ancak Şeyhülislamlık ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında farklılık da vardır. Şeyhülislamının sorumluluğu Diyanet Başkanının sorumluluğundan daha geniş olmakla beraber Şeyhülislamın sorumluluğu, eğitimin yanı sıra ibadet ve yargı/ yargılama işlerini birlikte içerir. Diyanet İşleri Başkanlığının sorumluluğu ise sadece toplumu din konusunda (ibadet ve ahlak) aydınlatma ile sınırlıdır. Şeyhülislamının taşıdığı bu büyük sorumluluk, Osmanlı Hilafetine dayalı yönetim sisteminden kaynaklanmaktadır. Şeriatla idare edilen bir devlette din her şey için temel bir referanstır. Dolayısıyla Şeyhülislamının sorumluluğunun geniş olması normaldir. Diyanet başkanının sorumluluğu ibadet, irşat ve ahlak konuları ile sınırlı iken, laik bir sistemde yargı ve siyaset gibi konulara müdahale etmemektedir. Kurumların benzerliği ise, başkanların atanması konusunda Osmanlı Hilafeti döneminde olduğu gibi, Şeyhülislamı Halife (başkan) tarafından atanırken (Erşahin, 2019), Diyanet İşleri Başkanı devlet başkanı tarafından atanır. 22 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı kanuna göre Diyanet İşleri Başkan'ı, din adamları tarafından değil, (eskiden Başbakanın tavsiyesi üzerine devlet başkanı) Cumhurbaşkanı tarafından atanır. 2018 yılında devlet yönetim sisteminin değişmesinden sonra Diyanet İşleri Başkanlığı yıllık bütçesi Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmıştır.

Sonuç olarak Diyanet İşleri Başkanlığının anayasada kendisine yer bulması; köklü bir geleneğe sahip olması, güçlü yapısının olması ve halka çeşitli alanlarda faaliyet ve hizmetler sunmasından dolayı bu unsurlar onun devamlılığına katkı sağlamaktadır. Ancak hizmet alanlarına yönelik uzman eksikliği bulunmaktadır (Koç, 2019). Bu eksiliği gidermek için bazı düzenlemeler yapılarak kuruma İlahiyat alanı dışında görevli istihdam imkânı sağlamıştır.

F. Diyanet İşleri Başkanlığı Amaç, Hedef, İlke ve Sorumluluklar

T.C Anayasasının 136. maddesine göre Diyanet İşleri Başkanlığının temel sorumluluğu: “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir”

(TBMM, 1982). Söz konusu anayasa maddesi gereği Diyanet İşleri Başkanlığının temel politikalar ve öncelikleri aşağıda sıralanmıştır.

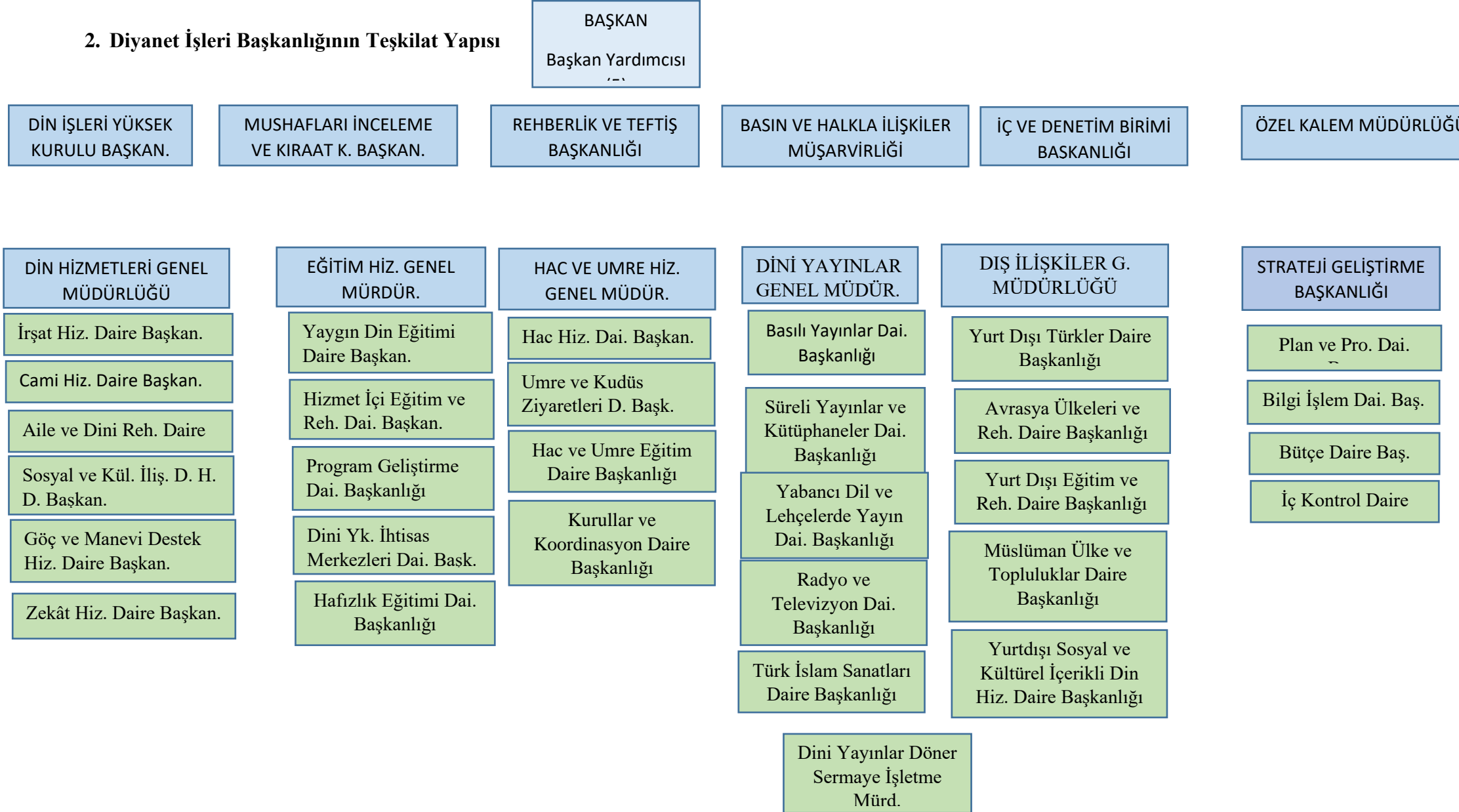
1. Temel Politikalar ve Öncelikler

Diyanet İşleri Başkanlığın temel politikası; Anayasa ve kanunda ifadesini bulan “Laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, toplumu din konusunda aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” (DİB, 2018). tir. Diyanet İşleri Başkanlığının önceliği şunlardır:

- *“İslam’ın barışçıl, evrensel ve bir arada yaşama kültürünü önceleyen ilkelerini insanlığa ulaştıracak şekilde kurumsal altyapıyı, insan kaynağını ve hizmet politikalarını güçlendirmek,*
- *Vaaz, irşat ve yayın konuları belirlenirken ağırlıklı olarak toplumsal problemlerin çözümüne yönelik başlıklara yer vermek ve akademik birikimi hizmet alanlarına yansıtmak,*
- *Sahih dini bilgiyi toplumun tamamına ulaştırma yönünde gerekli tüm araçları kullanmak,*
- *Dini istismar edenlere yönelik her türlü tedbiri zamanında almak, bu konuda yayınlar hazırlamak,*
- *Şiddet, mezhepçilik, ırkçılık gibi ayrıştırıcı söylemlerle İslâm’ın ilişkilendirilmesine karşı etkin mücadele etmek,*
- *Yurt içinde ve yurt dışında cami ve Kur’an kurslarının fiziki yapılarını fert, aile ve toplumun ihtiyaç ve beklentilerine cevap verecek şekilde düzenlemek,*
- *Din hizmeti sunan personelin, cami/Kur’an kursu dışında gösterdiği faaliyetlerini periyodik hale getirmesi için teşvik edici çalışmalar yapmak ve müftülüklerce süreci takip etmek,*
- *Müslüman ülke ve topluluklarla iş birliğimizi kurumsallaştırmak,*
- *Yabancı dillerde ihtiyaç ve çözüm odaklı özel yayınlara ağırlık vermek,*
- *Yabancı dillerde yayınlanan eserlerin dijital ortamlarda ulusal ve uluslararası boyutta erişilebilirliğini sağlamak,*
- *Farklı ilmi disiplinlerden nitelikli uzmanlardan daha fazla istifade etmek,*
- *Diyanet TV/radyoları ve sosyal medya hesaplarının izleyici, dinleyici ve takipçi sayılarını artırmak,*

- *Sosyo-ekonomik ve bölgesel ihtiyaçları göz önünde bulundurarak hizmetleri çeşitlendirmek,*
- *Günün gelişen ve değişen şartlarını, muhatap kitlenin ilgi, ihtiyaç ve beklentilerini dikkate alan nitelikte program ve materyal geliştirmek,*
- *Yöneticilik ve temsil kabiliyeti yüksek personelden yurt dışında daha fazla yararlanabilmenin yollarını geliştirmek,*
- *Yurt dışında nitelikli din hizmeti sunabilecek personelin mahallinde yetiştirilmesine yönelik çalışmaları desteklemek,*
- *Yurt dışından ülkemize getirilen ve eğitim verilen öğrenci/kursiyer sayısını ve istihdamını artırmak,*
- *Ar-Ge çalışmalarını artırmak,*
- *Eğitim kapasitesini sayı ve etkinlik olarak artırmak, personelin kurum kültürü, aidiyet bilinci ve farkındalığını güçlendirmek,*
- *Eğitim faaliyetlerinde yurt içi ve yurt dışı bölgesel öncelikleri göz önünde bulundurmak,*
- *Gelişen teknik ve teknolojik imkânlardan eğitim faaliyetlerinde yararlanmak için gerekli altyapı çalışmalarını ivedilikle tamamlamak,*
- *Ulusal ve uluslararası alanda din hizmetleri ile ilgili gelişmeler konusunda personelin mesleki bilgi ve formasyonunu artırmak” (DİB, 2021, s. 46-48).*

2. Diyanet İşleri Başkanlığının Teşkilat Yapısı



İNSAN KAYNAKLARI VE
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Atma I Daire Başkanlığı

Atma II Daire
Başkanlığı

Kadro Terfi ve Tahsis
Daire Başkanlığı

Sicil Daire Başkanlığı

Disiplin ve
Değerlendirme Dai. Bk.

Personel Sistemleri
Eğitim ve Sınavlar
Daire Başkanlığı

TAŞRA TEŞKİLATI

Din Yk. İHTİSAS
MERKEZİ
MÜDÜR.

İlçe Müftülüğü

EĞİTİM MERKEZİ
MÜDÜRLÜĞÜ

İL MÜFTÜLÜĞÜ

(DİB, 2021, s. 20-21).

YÖNETİM HİZMETLERİ
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Destek Hiz. Dai. Başk.

Malzeme Yönetimi ve Satın
Alma Daire Başkanlığı

Yatırım Emlak ve Teknik
Hiz. Daire Başk.

Sosyal Hiz. Daire Başk.

YURTDIŞI TEŞKİLATI

DİN HİZMETLERİ
MÜŞAVİRLİĞİ

DİN HİZMETLERİ
ATAŞELİĞİ

G. Türkiye Diyanet Vakfı

Türkiye’de camilerde yürütülen tüm faaliyetler genel olarak Diyanet İşleri başkanlığı uhdesinde yürütülmektedir. Ancak cami inşasına, bakımına, din faaliyetlerine, din merkez ve kurumların inşasına, Kuran kurslarının açılmasına, su kuyusu kazılmasına ve diğer dini faaliyetlere herhangi bir bütçe ayrılmamaktadır. “*Camilerin aydınlatma giderleri müftülükler tarafından ödenmekte, ısıtma soğutma ve prizle kullanılan diğer kısımlar camiler tarafından ödenmektedir. O yüzden her camide iki ayrı sayaç bulunmakta, biri fatura üzerinde aydınlatma olarak belirtilir diğeri de normal sayaç şeklinde faturalandırılır*”⁴⁰. Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinin büyük bir kısmını (%90) personelin aylık maaşları oluşturmaktadır (Korkut, 2016). Türkiye genelinde gerçekleşen tüm din faaliyetleri ve etkinlikleri “Türkiye Diyanet Vakfı” adlı vakıf gelirleri aracılığıyla finanse edilmektedir (EK 1 bkz). Söz konusu vakıf, Diyanet İşleri Başkanlığının insanlara dini konularda rehberlik ve hizmet etme ve din alanında topluma hizmet eden nesiller yetiştirme konusundaki faaliyetlerini desteklemektir.

Diyanet Vakfı 13 Mart 1975’te dönemin Diyanet İşleri Başkanı Dr. Lütfi Doğan, Diyanet İşleri Başkan yardımcısı Dr. Tayyar Altıkulaç, Yakup Üstün ve Özlük İşleri Müdürü Ahmet Uzunoglu’nun özel gayretleriyle kurulmuştur. Diyanet, özerk bir kurum olmadığından veya resmi bir kurum olması nedeniyle insanlardan bağış toplama imkânı bulunmamaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı, dini faaliyeti ve din hizmetlerinin verimliliğini artırmak amacıyla (finansman açısından) kurulmuştur. Vakfın amacı kuruluş yönergesinde şöyle açıklanmaktadır: “Dünyadaki hayır işlerinde çaba gösteren çalışan kişi kurumlara maddi ve manevi destek sağlayıp, ülkemizde ve yedi kıtada insanlığa hizmet etmeyi amaçlar” (TDV, tarih yok).

Türkiye Diyanet Vakfı, Türkiye’deki sivil toplum kurumları arasında en büyük ve en etkili olanlardan biri olarak kabul edilmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı’nın Türkiye’de 1003 şubesi bulunmakta, dünyanın 149 ülkesinde eğitim ve kültür faaliyetleri, sosyal ve hayır hizmetleri, din hizmetleri ve uluslararası yardım faaliyetleri de dâhil olmak üzere birçok hizmeti bulunmaktadır. Diyanet Vakfını diğer sivil toplumlardan ayıran, vergi muafiyeti gibi bir özelliği vardır. Türk Medeni Kanununda Değişiklik Yapan 903 sayılı Kanuna göre (toplanma hakkında), 20.12.1977 tarih ve 7/14433 sayılı Bakanlar Kurulu

⁴⁰ Bir camii imamın ifadesidir (Tarih: 06.06.2022, Sabah saat: 05:15).

Kararı ile (vergiler hakkında)13 Ocak 1978 tarih ve 16168 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmıştır. Bu özelliğinin yanı sıra TDV, 12.07.2005 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile 2860 Sayılı Kanunun VI. Maddesi 05.08.2005 tarih ve 25897 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak 9171/2005 sayılı Resmi Gazetede yetkililerin izni olmaksızın yardım ve bağış toplayabilme imkânına sahiptir (TDV, tarih yok).

H. Değerlendirme

Laiklik bir ideoloji haline dönüştüğünde; ırksal ya da dini ayrımcılık veya ötekileştirmeye bir temel oluşturursa, bireylerin bir arada ulusal birliği inşa etmek yerine, toplumda bireyler arasında ayrılığa, çatışmaya, dağılmaya ve parçalanmaya neden olmakta ve ülkenin gelecekte çöküşüne zemin hazırlamakta, istikrarsızlık ve güvensizlik olasılıklarını ortaya çıkarabilmektedir. Laiklik toplum menfaatinden başka bir menfaat için kullanıldığında ya da toplumun kimliğini yansıtmadığında; toplumun birliğinin parçalanmasına etki eden önemli bir unsur haline dönüşebilir. Dolayısıyla bir devlet bu tür durumlarda olduğunda, çoğu zaman “bazı” laik ilkelerine; aynı zamanda güvenliği ve devamlılığı adına bağlı kalmayı reddeder. Örneğin Türkiye devleti Tekke ve Zaviye gibi dini merkezleri kapatma kararı aldığı anda; tüm Müslümanları tek bayrak ve tek amaç altında bir araya getiren bir dini temsil eden ve halkın ihtiyaç duyduğu din hizmetlerini yürütecek bir kurum oluşturmayı hedeflemiştir. Görünüşte bu karar laiklik ilkesine aykırı gibi görünse de konu objektif olarak incelendiğinde laikliğin temellerine aykırı değildir. Zira bu kurumların (Türkiye örneğinde) devletten bağımsız birer dini kurum olarak faaliyet gösterme ve devletin güvenliğine aykırı olarak dini faaliyetlerde bulunabilme ihtimali vardı. Devletin güvenliğinde istikrarsızlığa, ülkede çatışmaya neden olabilecek fikri ve kültürel olarak farklı nesillerin yetişmesine neden olabilmektedir. Daha önce bahsi geçen bu gibi dini kurumların Türk devlet tarihinde devleti istikrarsızlaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu bu durumun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Laiklik, aksine, din özgürlüğünü garanti eden (Bilgin, 2000) ve insanları dini hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşama çatısı altında tutan bir yönetim sistemidir. Laiklik, devletin istikrarı, toplumun ve halkın güvenliği ve kamu menfaatlerinin korunması anlamına gelir. Burada toplumun güvenliğini, birliğini ve değerini korumak esas amaçtır. Aleviler gibi İslam’ın bazı farklı yorumları, laiklik ilkesi çerçevesinde “laik bir ülkedeyiz” düşüncesiyle Diyanet İşleri Başkanlığına bağımsız bir kurumun kurulması veya kendileri için Diyanet İşleri Başkanlığına benzer bir kurumun kurulması talebinin

ne tarihsel ne de hukuken hiçbir dayanağı bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Türkiye Avrupa Birliği'ne katılmaya hazırlık sürecinde, Avrupa Birliği'nin Alevilere yönelik özel muamele girişimlerinde bulunmasından sonra bu Alevi cemaatin siyasi boyutlar kazanmasıyla birlikte Alevilere mabet yapmak, din görevlileri gibi Cemevi dedelerini devlet memuru olarak tanımak gibi bazı “gerçekleştirebilen” ihtiyaçlarının nasıl giderileceğine dair çalışmalar olmuştur. Ama bu çalışmalar sonuçsuz kalmıştır (Korkut, 2016; Bozan, 2007). Örneğin “2004 yılında TESEV tarafından hazırlanan *Sivil, Şeffaf, Demokratik bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* başlıklı araştırma raporunun yayımlanmasının üzerinden yaklaşık 2 yıl süre geçti. Rapor sonrasında DİB yetkilileri 1965 yılında çıkarılan 633 Sayılı DİB Yasası'nın yerine geçecek yeni bir yasa taslağının son noktasını koymak üzereydiler. Son rötuşlar yaklaşık bir buçuk yıl önce yapıldı. DİB yetkililerinin çok önemseydiği bu yasa, AKP Hükümeti tarafından Meclis gündemine getirilmedi” (Bozan, 2007, s. 90). Diğer çalışma ise, “*AB, Türkiye 2010 İlerleme Raporu*” ve “*AB, Türkiye 2016 İlerleme Raporu*”dur⁴¹.

Tarihsel olarak olaya bakıldığında Cumhuriyet'in ilk hükümetinin hedefi “topluma yeni bakış açıları, yeni fikirler, yeni değerler getirmek, yeni değerler kazandırmak ve toplumun genel bakış açısını değiştirmek”tir. (Doğan, 2004, s. 626). Yönetim, belirlenen bu amaca ulaşmak için Başkanlık aracılığıyla ülke genelinde farklı dini kurumlar, dini eğitim faaliyetleri ve etkinlikler sunmaktadır. Bunu da merkezîyetçi bir yapıda Diyanet İşleri Başkanlığı altında birleştirmiştir. Söz konusu rejime karşı olabilecek dini kurumları ve bunların faaliyetlerini kontrol altına alabilmek için Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumun oluşturulması gerekli görülmüştür. Bu durum Diyanet İşleri Başkanlığını mevcut statüsünü ve gelecekteki devamlılığının sürdürülmesi için; görev ve amacı anayasal olarak tescil edilmesine katkı sağlamıştır. Çünkü anayasanın bir misyonu da; devlet iktidarının unsurlarını korumak ve aynı zamanda anayasanın devletin temellerinden biri olarak kabul edilmesi sağlamaktır (Mumcu, 1945).

Diğer taraftan yasal olarak Diyanet İşleri Başkanlığı, kamuoyundaki konumu ve ülke içinde ve dışında oynadığı rol nedeniyle devletin en önemli kurumları arasında sayılmaktadır. “Siyasi parti, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirmek durumunda olan Diyanet İşleri

⁴¹ Bu iki en son rapor Ömür Aydın'nın makalesi “Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Tartışma: Temsil Meselesi”nden ulaşabildim.

Başkanlığının, genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasanın 136. inci madde hükmüne aykırı amaç güdemezler.” (2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu, 24/4/1983). 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun’un 1. maddesinde; “İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek” (DİB, 2018) şeklinde ifade edilmiştir. Bu kanuna göre tüm İslami hareketleri temsil eder. Bu temsili de laiklik ilkesi çerçevesinde yapar.

Genel olarak hükümetin din işleriyle ilişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığının varlığının tartışılmasının sebeplerinden birisi de Bilgin’in ifade ettiği gibi laikliğin anayasada tanımlanmamış olmasıdır. Aynı şekilde cumhuriyetin kuruluş sebeplerinin ve amacının bilimsel olarak ele alınmamış olması, amaçların kamuoyu ve devletin bazı siyasi liderleri tarafından iyi algılanmamış olması sonucunu doğurmuştur. 1930’lu yıllardan 1950 yıllara kadar (ve hatta bu güne kadar) hükümet sistemlerinde Diyanet işleri başkanlığı gibi bir kurumun olup/olmaması, Milli eğitim programında din dersinin yer alıp almaması gerekliliği hakkında birçok tartışmaya ve soruna neden olmuştur/olmaktadır. Cumhuriyetin kuruluş amacı açıkça; Osmanlı Devleti'nin hilafetinden kalan İstanbul ve Anadolu gibi toprakları korumak ve ülkenin tüm sistemlerini çağın yeni gereksinimlerine göre yeniden düzenlemektir. Hükümet sisteminden başlayarak eğitim sistemine kadar tüm alanlarda çağın gereksinimleri yanında din işleri alanında çağın gereklerini karşılayacak ve aynı zamanda toplumu karşılayabilecek yetkin görevlilerin yetiştirilmesidir. Aynı şekilde cumhuriyeti kurmanın amaçlarından biri de Türk kimliğine geri dönmek, pek çok kişinin düşündüğü gibi “İslam’ın ilgası” değil; Türkleri ve medeniyetlerini içeren bir devletin inşasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar din faaliyetleri ve etkinliklerini yürüten kurum hiçbir zaman devletten bağımsız olmayıp hep devlete bağlı olmuştur (Erşahin, 2019).

Türkiye'nin laiklik kavramıyla ilgili seksen beş (85) yıllık (1937'den 2022'ye kadar) tecrübesi vardır. Laiklik, halkın güvenliği ve ülkenin istikrarı garanti altına alındığı sürece herkesin menfaatlerini tatmin etmeye çalışmakta ve bu menfaatleri korumayı amaçlamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana, özellikle devlet okullarında din dersi alanında birçok farklı merhalelerden geçmiştir. Bu sürede din ve devlet ilişkisi arasında "din dersi açısından" çeşitli anlayışlar geliştirilmiştir. Bunun en temel göstergesi okullarda zorunlu olarak okutulan “*Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi*” (DKAB) dersleridir. İlk bakışta bu dersin laiklik ilkesi ile çeliştiği düşünülebilir. Ancak

tarihsel perspektifle ele alındığında; Türkiye devletinin laik temelleri batı anlayışına uyguladığında ortaya ne gibi sorunların çıktığının hatırlanması gerekmektedir. Özellikle 1930'lı yıllarda din dersleri eğitim programından çıkarıldığında, toplum ve yönetim arasında kötü bir ilişkiye sebebiyet vermiştir. Aynı şekilde, devlet din dersini seçmeli hale getirdiğinde; ülkedeki kültürel ve fikri olarak farklı iki nesil (dine karşı olan nesiller ve karşı olmayanlar olarak) ortaya çıkmıştır (Tosun, 2017).

Türkiye Devleti'nin hükümet sistemi içerisinde DİB gibi bir kurum aracılığıyla dinin temsili ve dine bakışın nasıl olması gerektiği gibi konularda yapılan uzun tartışmaların sonucu olarak devlet ve toplum arasında istikrarsızlık oluşturabilme ve nesillerin arasında çatışmaya neden olacak çeşitli fikirlerin oluşabilme ihtimali zorunlu bir din dersinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Tosun, 2017). 1980 yılında, Devlet okullarında okutulan zorunlu din dersi uygulamasına geçildiğinde; geçmişten tamamen farklı oldu. Devlet, okullarına din dersini koyarak toplumun güvenini yeniden kazandı (Akyürek, 2019). Eskiyle kıyaslandığında dini meselelerde istikrar, güven duygusu yeniden oluşmaya başladı. Bu durum değişikliğinin nedeni, hükümetin tüm dini ideolojilerden ve siyasi yaklaşımlardan artık uzaklaşması, olaylara bilimsel bir şekilde yaklaşmaya çalışması olarak ifade etmek mümkündür. Değişen bu bakış açısı dini ilimler (İlahiyat), eğitim uzmanları, din adamları, Eğitim Bakanlığı yetkilileri ve alanlarında uzmanlaşmış bilim adamlarının çabalarıyla oluştuğunu söylemek mümkündür. Sonuçta değişen bakış açısı ve farklı alanların birlikte çalışmasıyla birlikte, din dersi zorunlu hale getirildi. Bu kararın, Türkiye Cumhuriyeti anayasasına ve laiklik ilkesine aykırı olmadığını, aksine söz konusu anayasa maddeleri ve laiklik ilkesiyle örtüştüğü görülmektedir. Bu ders bazılarının göre Anayasanın vicdan özgürlüğü⁴² ilkesine ters düşerken diğer taraftan zorunlu din dersi öğretimi ile çatışmacı, radikal, ayrılıkçı din öğretimi çabalarının önüne geçerek devletin istikrarı açısından Anayasa'yı koruduğu düşünülmektedir. Çünkü anayasalar insanları devlete bağlar ve devletin devamlılığını sağlar ve aynı zamanda fikri, kültürel ve dinî olarak devleti; millî birliği ve beraberliği inşa etmeye çalışır (Bilgin, 2004) ve toplumun kimliğini yansıtırma ihtiyaçlarını

⁴² Maddesi'nde din ve vicdan özgürlüğü şu şekilde düzenlenmiştir: “Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. 14. Madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dinî ayin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz. Din ve ahlâk eğitimi ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz” (TBMM, 1982).

karşılacaktır. Tevhid-i Tedrisat kanunu ile devlet toplumun dini ve ahlaki eğitimiyle ilgilenmek ister (Kara, 2000). Ancak devletin güvenliğini korumak ve toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için zorunlu din öğretimi uygulanması tercih edilmesi normaldir. Dolayısıyla Türk-Laiklik anlayışının diğer ülkelerdeki laiklik kavramlarından farklı olması normaldir. Çünkü her ülkenin ihtiyaçları, amaçları, demografisi ve geçmiş tarihi birbirinden farklıdır.

Laiklik anlayışı benimseyen devletler, kurumları içerisinde dini bir kurumun varlığı veya devlet okullarında din dersi varlığıyla ortaya çıkan radikal fikir ve ideolojik tartışmalara karşı çıkabilmek için bazı uygulamalar benimsemektedir. Öte yanında aynı devletler; halkı bölmekten, ülkeyi istikrarsızlaştırmaktan başka bir işe yaramayan bu tür kısır tartışmaları ortadan kaldıracak bilimsel araştırmalar yapılmasının gerekliliği düşünmektedir. Söz konusu tartışmalara mahal veren din ve din öğretim alanda bilimsel araştırma yapılmadan alınan kararlar ülkenin güvenliği ve gelişmesini tehdit eden radikal ideolojiler yaratma nedeni olmaya devam edecektir (Tosun, 2017). Dolayısıyla hükümet sistemi içinde ve sorumluluğu altında din işlerinin organizasyonu için dini bir kurum olması son derece mantıklıdır. Çünkü ülkenin her türlü yönetimi, toplumu her konuda eğitmek, değerlerini, kültürünü, güvenliğini, birliğini ve beraberliğini korumak, devletin sorumluluklarından sadece bazılarıdır. Bu sorumluluk çeşitliliği içerisinde Diyanet İşleri Başkanlığının da devlet sorumluluğunda olması gerektiği tartışmasızdır. Din işleri organizasyonunun bir sivil toplum kuruluşunun veya grubun eline bırakılması ülke için bir güvenlik tehlikesidir. Ülke siyasetine, dini veya kültürel değerlerine uygun olmayan fikirlerin sızması ve ayrılığa neden olabilecek düşüncelerin ortaya çıkması muhtemeldir. Ayrıca bu durumun ülkede siyasi ve sosyal istikrarsızlığa yol açabilmesi mümkündür. DİB gibi din kurumları toplumun ihtiyaçlarına göre ülkenin anayasası çerçevesinde faaliyet yürütmek; o ülkenin güvenliğini ve halkları arasındaki birliğini garanti eder.

Diğer taraftan bazı siyasetçiler, dinin marjinalleştirilmesi veya devlet okullarında din derslerinin okutulması çağrısı yapan fikirlere karşı durmaktaydı (Doğan, 2004). Bazıları ise din ve eğitim işleri de dâhil olmak üzere (siyasi, ekonomik, eğitimsel, kültürel ve sosyal) hükümetin sorumluluğunun görevini ülkenin otoritesine hatırlatarak şu ifadeleri kullanmışlardır: “Fakat laiklik umdemize bir hale gelmesin diye bu mühim vazife ihmal edilmiştir” (Kara, 2000, s. 35). Ancak dinin bir toplumda ahlaki, manevi, birlik ve beraberlik konularında destek sağlayabileceği bilinmektedirler. Bu noktada Atatürk'ün kendisi de dinin toplumdaki yerini ve önemini belirtmektedir (Kasapoğlu,

2006). Din öğretimi uygulamaları (DKAB) dâhil olmak üzere dini işlerin devlet eliyle olmasını istemeyen her dönem siyasi gruplar olmasına rağmen ki onlara göre Türkiye Cumhuriyetinde bazı uygulamalar Osmanlı İmparatorluğu'nun Halifelik makamının bazı izlerini (din işler organizasyonu açısından) taşımaktadır. Ancak dini düşünceyi benimseyen bir toplumda bunun başarılamayacağı gözükmektedir. Ancak yapılan tartışmalara rağmen dini kurumların kapatılması, din dersinin eğitim programından çıkarılması ve dini bir bütün olarak devletin sorumluluğundan çıkarmak gibi uzaklaştırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Zira bu girişimlerin halka rağmen olması ve kimliğinden uzak olması nedeniyle bu kararlar kalıcı olmadı. Bu durumun ülkede ulusal birliğin dağılmasına, siyasi ve sosyal istikrarsızlığa yol açabileceği endişesiyle sorumluluğu hükümet almaya karar verdi. Ülkenin yönetim sistemine ve felsefesine uygun olması açısından içinde bütün mezheplerin bulunduğu bir Diyanet İşleri Başkanlığı modeli kurulabilmesi kuruma yöneltilen eleştirilerin ve ortaya çıkan sorunların çözümüne katkı sağlayabilecek bunun yanı sıra siyasi dış müdahalelere de gerek görülmeyecekti. Türkiye Cumhuriyetinin Laik bir devlet olması kurumlarının içerisinde din hizmetlerini yürüten bir kurum olarak Diyanet İşleri Bakanlığının olması, devlet bütçesinden pay alması anayasaya göre Diyanet İşleri Bakanlığının toplumun tüm katmanlarına hizmet etmesini zorunlu kılmaktadır. Bununla beraber bazı siyasi ve ideolojik söyleme göre Başkanlığının kuruluş gayesi, genel olarak tüm topluma ve özel olarak İslam dinine hizmet etmektir. Bu temelde ister Diyanet İşleri Başkanlığının bünyesinde ister başka bir kamu kurumu aracılığıyla dışarıda ya da özerk bir kurum aracılığıyla tüm din ve cemaatlerin ya da grupların temsilcileri temsil edilmek zorundadır. Bu noktada tüm bu yapıların dini ihtiyaçlarını karşılayacak bir çözüm (ideolojilerden uzak bilimsel araştırmalarla) aranmalıdır. Devlet, kendi güvenliğini sağlamak durumundadır. Bu çerçevede sadece dini özgürlük konularında dışarıdan dayatılan kanun ve yasalarla değil, içerinden kendi temellerine uygun yasalar bu doğrultuda gerçekleştirilen dini anlayış ve düşünce, dini faaliyetlere uygun bir yasal zemin oluşturmak ve sistem kurmakla mümkündür.

VI. BÖLÜM:

TÜRKİYE'DE DİNİ FAALİYET VE HİZMETLERİN YÜRÜTÜLÜŞ SİSTEMİ

Bu bölümde, cami içi ve dışındaki dini faaliyetler ve hizmetler sistemi, Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin nasıl dağıtıldığı, Türkiye'de dini faaliyetlerin nasıl finanse edildiği, Diyanet İşleri Başkanlığı personellerinin nasıl atandığı ve sayıları yer almaktadır. Bölüm sonunda konu ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

A. Türkiye'de Dini Faaliyetler ve Hizmetler

Türkiye'de dini faaliyetler ve bu kapsamda yapılan eğitim faaliyetleri, genellikle iki temel kurum ve kuruluş tarafından organize edilmektedir: Bunlardan ilki, bir devlet kurumu olan ve ülkede gerçekleşen dini faaliyet ve dini eğitimden sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'dır. İkinci yapı ise her türlü dini faaliyetleri yapmayı benimseyen, bu doğrultuda amaç ve tüzüklerini belirleyen sivil toplum kuruluşlarıdır.

1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, 1950'li yıllardan itibaren daha yoğun bir şekilde dini faaliyetlerini gerçekleştirmeye başlamıştır. Aydın'a (2019) göre o tarihten bu yana Diyanet İşleri Başkanlığı, aralıksız ve kendini geliştirerek faaliyetlerini sürdürmektedir. 1950'li yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığının dini faaliyetleri üç şekilde gerçekleştirdiğini ifade etmek mümkündür. Söz konusu faaliyetler;

- 1- Camilerde yapılan “vaaz-hutbe yoluyla”,
- 2- Din hizmetleri (Cami dışı sohbet, fetva vb.) yoluyla,
- 3- Kur'an kurslarında gerçekleştirilen her türlü eğitim ve diğer faaliyetler yoluyla gerçekleştirilmiştir (Aydın, 2019).

1960'lı yıllara gelindiğinde, DİB'nin din hizmetleri ve din eğitimi faaliyetlerinde etkinliği giderek artmaya başladı, özellikle çok partili döneme geçildiğinde artan kontrolsüz dini eğitim faaliyetleri kontrol altına almak ve doğru sahih bilgiyi insanlara ulaştırmak amacıyla “Kur'an Kursları” projesi başlattı. Bu kapsamda DİB, aşağıdaki amaçlarla Kur'an-ı Kerim öğretimine başladı:

- “Kur'an'ı orijinal haliyle okumak
- Kur'an'ın manasını bilmek
- Zikirleri ve İbadet esaslarını öğretmek”tir (Zengin, 2011, s. 19).

1980'lere gelindiğinde, Diyanet İşleri Başkanlığın faaliyet alanları anayasa kanunlarıyla sınırlandırmaya (Özçelik, 2014) ve daha da çeşitlenmeye başlamıştır (Aydın, 2019). DİB'in yurtdışında da faaliyetler yürütmesi sağlanmıştır (Solgun, 2021).

28 Şubat 1997 darbesinden sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetleri (hutbe gibi), Milli Güvenlik Kurulu tarafından denetim altına alındı. Hutbeler merkezden yazılıp, ezan ve vaazlar merkezileştirildi. Darbenin sebeplerinden biri olarak görülen irtica tehlikesine karşı mücadele etmek için bu yola başvuruldu. O dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınları kontrol altına alınmış ve dönemin politikasına zararlı olan yayınlar yasaklanmıştır. (Solgun, 2021; Özçelik, 2014).

2000 yılında, Diyanet İşleri Başkanlığın dini faaliyetleri ve hizmetleri bu doğrultudaki eğitim faaliyetleri daha bilimsel bir temel kazanmaya başladı. Kurumun faaliyetleri, insanları dini konularda aydınlatmak ve onlara dinlerini öğretmek amacıyla, genişlemiştir. Söz konusu faaliyet ve hizmetler, camiler dışına da taşmaya başladı. Cami dışında cezaevinde ve çocuk esirgeme kurumlarında din hizmetlerinin yapılması, fetva hattının açılması, konferans ve radyo ve televizyon faaliyetleri bunlardan bazılarını oluşturmaktadır (Aydın, 2019). Ancak bu dönemlerde, Diyanet ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında din(i) eğitimi anlamında ortak çalışmalar oldukça kısıtlıydı. Dönemin yönetim anlayışının bir gereği olarak, Milli Eğitim Bakanlığı'nın bilgisi dışında okullarda, yaygın eğitim kurumlarında herhangi bir dini faaliyette bulunması çok mümkün değildi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın talimatlarına aykırı bir faaliyette bulunduğu düşünüldüğünde, bunun nedeni açıklanmak zorundaydı. Bu uygulamalar, 1941'de Maarif Nezareti'nden bir yetkilinin, Diyanet İşleri Reisliğine "7-12 yaş arası olmayan gençlere, Kur'an kursları açılmamasıyla" ilgili talimatı içeren bir mektup gönderme olayını hatırlatıyordu (Zengin, 2011, s. 13). Diğer taraftan, hükümetin Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesine yönelik olarak, kursların yasaklanması konusundaki tutumunun altında yatan sebeplerden birisi de; bu kursların, toplumun hükümete karşı bir isyana ve ülkenin (entelektüel, kültürel, medeni ve ekonomik olarak) geri kalmasına yol açabileceği şeklinde ifade ediliyordu (Zengin, 2011).

2010 yılı başlarında, Diyanet İşleri Başkanlığının faaliyet alanı daha da genişlemiş, kurumu kendi radyo ve televizyon kanallarını açmıştır. Bu kanallarda, farklı kitleler için yayınlayan çeşitli dini programlar yer almaktadır (DİB, t.y). Bu programlarda, alanlarında uzman kimseler misafir edilmekte, dini konular Kuran ve peygamberin sünnetinden yola çıkarak, ilmi temeller üzerinden analiz edilmektedir. Bu programlar, İslam dininin değer ve geleneklerini, ülke kültürünü ve devlet politikasını yansıtmaya rağmen, siyasi bir görüş ortaya koymaz.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın faaliyetleri, 1950'lerden itibaren devlet radyosu kanalı aralığıyla yapmaktaydı, dini programlar çok kısa bir sürede yayınlardı, yayımlar 1960'larda (1964), on beş “15” dakikaya çıkmış, 1968'de doksan “90” dakikaya çıkarılmıştır. 2013 yılından itibaren Diyanet Radyo ile beraber Diyanet Kur'an Radyo ve Diyanet Risalet Radyo gibi dini kanallar yayına başlamıştır (Kurt, 2019). Bu modern iletişim faaliyetlerinin amacı, Türkiye'nin en uzak şehir ve köylerinde doğru dini bilgiyi yayma amacını taşımak, toplumun bütün kesimine dini değerleri ulaştırmak ve topluma İslam'ın esaslarını öğretmek, milli birliği İslami değerlerle pekiştirmektedir (DİB, 2018). Bu açılan radyo ve televizyon gibi araçlar, toplumla doğrudan veya dolaylı olarak iletişim kurmanın, onlara günlük yaşamlarında dinlerini öğretmek ve yönlendirdiğinden dolayı en önemli dini bilgi vasıtalarından biri olmuştur. Bununla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığına ait kanallar, dini yayın yapan Türk kanalları arasında en çok izlenen kanalların arasında oldukları ifade edilmektedir (Kurt, 2019).

Yukarıda zikredilen görsel ve işitsel araçların yanında, basılı yayınlar da Diyanet İşleri Başkanlığının yapmış olduğu faaliyetler içerisinde değerlendirilebilir. Bu yayınlar arasında Kur'an-ı Kerimler olmak üzere hadis kitapları, temel dini bilgiler, diğer ilmi ve akademik kitaplar, çocuk kitapları, çocuk ve gençlere yönelik eserler, Diyanet Aile Dergisi, Diyanet Aylık Dergisi ve Diyanet Çocuk Dergisi ve Diyanet İlmi dergi gibi pek çok kategoride yayınlar bulunmaktadır (Kurt, 2019). Söz konusu kitap, dergi ve diğer yayınlar, toplumu dini konularda aydınlatmak ve ülkenin geleceğini inşa etmek amacıyla başta tarih, ahlak ve toplum yaşamına yansıyan çeşitli konuları içermektedir (Kurt, 2019).

Diyanet İşleri Başkanlığının, anılan bu faaliyetlerini, cami içi ve dışı olarak sınıflandırmak mümkündür.

1. Camii İçi Dini Eğitim Faaliyetleri

Cami, İslam toplumun bir unsuru olarak Müslümanların hayatının temel taşlarından birisidir. Cami, dini ve etnik, siyasi ve kültürel görüşü ve mezhebi ne olursa olsun, tüm Müslüman gruplarını kucaklayan ibadet mekânı olma özelliği taşımaktadır (Kubat, 2020). Bu yönüyle, bütün Müslümanların, "Müminler ancak kardeştir." Ayeti kerimesinin bir tezahürü olarak, güven içinde bir araya geldiği önemli bir yerdir. Bu özelliğiyle cami, İslam toplumunun inşa sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Kurnaz, 2013). Cami, Müslüman'ın ilim, irfan, kültürlenme ve medeniyetini oluşturma merkezi olmuştur (Kubat, 2020; Tosun, 2003). Camiler, tarih boyunca, hem dini ve beşeri bilimleri (akıl ve nakil) kucaklayan bilim merkezleri olmuş, hem de bu ilim merkezleri genellikle camilerin etrafında şekillenmiştir (Aktaş, 2020). Bu yönüyle Mescid-i Nebi'den beri ilim merkezleri ve medreseler, mekteplerin caminin etrafında toplandığı ifade edilebilir (Zengin, 2018).

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında 633 sayılı kanununun 35. maddesine göre; Türkiye'de bulunan camiler, Diyanet İşleri Başkanlığının sorumluluğu altındadır. İl ve ilçe müftüler, camilerde ve dini merkezlerde yapılan her türlü faaliyet ve etkinliklerden sorumludur ve Diyanet İşleri Başkanlığı adına bu merkezleri denetlemektedir. Camilerdeki program veya camilerin bakım giderleri, cami cemaatinden toplanan bağışlarla karşılanmaktadır (DİB, 2013). 31.12.2021 itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı verilerine göre Türkiye genelinde 89817 cami bulunmaktadır (DİB, 2021).

Cami içi yürütülen din hizmetleri hutbe, vaaz ve cami dersleri şeklinde sıralanmaktadır.

1.1. Hutbe ve vaaz

Hutbe ve vaaz; ahlakı ve amelleri düzeltmeyi amaçlayan, öğüt ve hatırlatmayı kapsayan dini konuşma türü olarak tanımlanmaktadır (Kocaman, 2019). Vaaz için belirli bir zaman veya mekâna ihtiyaç duyulmamaktadır. Hutbe ise; belirli bir mekân (minber) ve zamana (cuma ve bayram günü) göre verilmektedir. Hutbe, iyiliği emredip kötülükten sakındırmayı, irşat etmeyi ve nefsin ıslah edilmesini amaçlamaktadır (DİB, 2018). Vaaz, bir kul için neyin iyi, neyin kötü olduğunu ve İslam'ın emir ve yasaklarına riayeti hatırlatan sohbet şeklindeki konuşmalardır (Önder, 2018). Vaaz, insanın tüm yaşamını

kapsamaktadır. Bu nedenle herhangi bir durumda vaaz edilebilmektedir. Vaazda amaç, bireyin, çevresi ve yaratana ile ilişkilerini düzenlemede ve ahlâkını güzelleştirmesine yardımcı olmaktır (Turgut, 2015).

Hutbe ve vaazlar, rehberlik ve iletişimin en güçlü araçlarından biridir. Vaazların hazırlanması ve hutbe yazılması *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü* tarafından yürütülmektedir (DİB, 2020). Hutbe ve vaaz programlarında toplumsal olarak dini, sosyal ve kültürel olaylar ele alınır, o doğrultuda dini, ahlaki bilgiler verilir. Yine Türkler için önemli olan vatanseverlik, bayrak ve Türk toplumu, vatan toprağı ve Türk örfü ve değerleri vb. gibi millî birliği ve dayanışmayı artırabilecek konular da vaazlarda ve hutbelerde sıklıkla işlenmektedir. İnsanları İslam dininin öğretilerine, insan doğasına ve toplumun değerlerine aykırı olan her şeyden men etmek; insanları doğru yola sevk etmek, onları iyiliğe teşvik etmek ve Yüce Allah'ı hoşnut etmeye çalışmak söz konusu vaaz ve hutbelerin amaçlarının başında gelmektedir (Koç, 2019).

1.2. Cami Dersleri

Türkiye'de imam ve müezzin gibi cami görevlileri, camilerde cemaatin derslerinden sorumlu kişilerdir. Hedef kitlelere dini konularına, seviyelerine ve yaşlarına (yaşlı ve genç) göre eğitim verilmektedir. Genellikle cami içinde okutulacak derslerin duyurusu yapılmaktadır. Bu dersleri isteyenler cami yetkilileri tarafından kayıt altına alınmaktadır. Genellikle camilerde öğretilen dersler aşağıdakileri içerir:

- 1- Elif-Bâ öğretme
- 2- Kur'an-ı Kerim'i öğrenme/dinleme
- 3- Siyer Akaid
- 4- Tefsir
- 5- İlmihal
- 6- Basit dini ilimler (abdest, cenaze namazı, abdest, namaz) vb.

Bu dersler hem öğretim hem de eğitim yönüyle yapılmaktadır (Yılmaz, 2017). Camilerde verilen bu derslerin vaaz, hutbe ve sohbet gibi bazı dini faaliyet, etkinlik ve hizmetleri üzerinde büyük etkisi vardır. Hutbe ve vaazın muhatapları etkilemesi için; bu muhatapların dinleri hakkında en azından bazı basit dini bilgilere sahip olmaları gerekmektedir. Bu nedenle camideki yapılan din dersleri, hutbe ve vaazların

anlaşılmasını ve özümsemesini kolaylaştırmanın yanı sıra hedef kitlelerin rehberliğini kolaylaştırmasına katkı sağlamaktadır. Camilerde bu derslerin yanı sıra *Camiler ve Din Görevlileri Haftası*, *Cami ve Gençlik Buluşması* ve *Cami Odaklı Hizmetler* vb. gibi faaliyetler ve etkinlikler düzenlenmektedir (Aktaş, 2020). Kur'an-ı Kerim'i dinleme ve sohbet; ibadet edenlerin sayısına göre veya bazen de *Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesine* göre gerçekleştirilmektedir.

2. Cami Dışı Dini Faaliyetler

Diyanet İşleri Bakanlığı'nın kuruluş felsefesi gereği cami dışında da din hizmetleri vermeye çalışmaktadır. Cami dışı dini faaliyetler, cami içindeki dini faaliyetlerden daha geniştir. Bu faaliyetler, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde, Din Hizmet Genel Müdürlüğü aracılığıyla organize edilmektedir (Aktaş, 2020). Hizmetin içeriği, hizmetin yapıldığı mekâna ve kitlelere göre değişebilmekle birlikte, amaç ve felsefe (*toplumu din konusunda aydınlatma ve bilgilendirme*) aynıdır. Diyanet İşleri Bakanlığı, her dini faaliyet, etkinlik ve hizmeti; Anayasa'da belirtilen bu felsefe çerçevesinde, ilgili makamların ve yetkililerinin yardımıyla veya anlaşmalar/protokoller yoluyla yürütmeye çalışmaktadır. Örneğin, Sağlık Bakanlığı ile yapılan protokolle hastanelerde, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile yapılan protokol gereği, sosyal hizmetler alanlarında ve Adalet Bakanlığı ile yapılan protokol çerçevesinde cezaevlerinde din hizmetleri icra edilmektedir. Bu hizmetlerin amacı her bakanlığa göre değişmektedir. Örneğin; Adalet Bakanlığı İle Diyanet İşleri Başkanlığı iş birliği protokolü 1. Maddesine göre yapılan protokolün amacı şu şekilde ifade edilmiştir: “*Din hizmetleri, din eğitimi, manevi danışmanlık ve rehberlik faaliyetleri sunulması, toplumda suç işleme oranının azaltılması ve yeniden suç işlenmesinin önlenmesi ile tutuklu ve hükümlülerin, dini ve ahlaki duygularını geliştirerek yeniden topluma kazandırılması amacıyla yapılacak işlere ilişkin usul, esas ve yükümlülükleri belirlemektir*” (Adalet Bakanlığı İle Diyanet İşleri Başkanlığı İş Birliği Protokolü, 2019, s. 1). Öte yandan Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı iş birliği protokolünün 1. Maddesinde protokolün amacı şu şekilde ifade edilmiştir: “*ailenin kurulması, aile yapısının ve değerlerinin korunması, gelecek nesillere sağlıklı biçimde aktarılmasını sağlamak üzere ailenin güçlendirilmesi, aileyi ve aile içinde bireyi tehdit eden problemler hakkında toplumun duyarlı kılınması, aile, kadın, çocuk, genç, yaşlı ve engelli bireyler ile toplumun sosyal hizmetlere ihtiyaç duyan diğer kesimlerinin yaşadıkları sorunlara ve bu kapsamda sunulan koruyucu ve önleyici sosyal hizmetlere yönelik bilinç ve farkındalıklarının*

artırılması ile sosyal ve manevi destek hizmetlerini güçlendirmeye yönelik ortak çalışmalar yapılarak problemlerin çözümüne katkı sağlanması amaçlanmaktadır” (Aile, Çalışma Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı İle Diyanet İşleri Başkanlığı Arasında İşbirliği Protokolü, 2018, s. 1) . Bu yönüyle, *Dini Sosyal Hizmetler*, bireylerin maddî-manevî, huzur, mutluluğu ve rehabilite etmesini amaçlamakta ve dezavantajlı grupları (cezaevlerindeki tutuklu ve hükümlüler gibi) topluma geri kazandırmalarında büyük rol oynamaktadır. Çünkü din hem ruhu hem de bedeni beslemekte ve insanın yeniden toplumla kaynaşmasının en iyi yollarından biridir (Özdemir, 2012).

Netice itibariyle, Diyanet İşleri Başkanlığı; konferanslar ve seminerler, dini merasimler (mevlit, sünnet, nikâh, düğün, cenaze doğum vb.), çocuk bakım evleri, hastaneler, engelliler, ıslahevleri, gayrı Müslimlere yönelik tebliğ faaliyetleri, sevgi evleri, işyerleri, fabrikalar, öğrenci yurdu ve benzeri kurum ve kuruluşlara irşat, vaaz ve manevi hizmetler gibi cami dışı din hizmetleri ve faaliyetleri sunmaktadır (Aktaş, 2020; Kızılabdullah & Kızılabdullah, 2018; Yürük , 2018). Öte yandan, yurtdışı ve yurtiçi kurban hizmeti de cami dışı din hizmeti olarak sayılabilir (Kızılabdullah & Kızılabdullah, 2018).

2.1. Kuran Kursları

Türkiye'de Kuran kursları, çoğunlukla cami dışında, belli zamanlarda da camilerde (yaz kuran kursları gibi) yapılmaktadır. Camiler, Peygamberimiz (s.a.v) döneminden günümüze kadar, Kur'an eğitim faaliyetlerini kucaklamaya devam etmektedir. Kuran-ı Kerim eğitim ve öğretimi, camilerin ortaya çıkmasıyla gelişmiş ve cami dışında da bu eğitim için ayrı merkezlere ihtiyaç duyulmuştur (Aktaş, 2020).

2010 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, “Camilerde Kuran Öğretimi” projesini başlatmış ve bu kapsamda çeşitli projeler, her kategori için Kuran eğitim kursları geliştirmiştir. Bunlardan bazıları: “Kur'an Kurslarının Temellerinin Uygulanması” ve “4-6 yaş Kuran-ı Kerim öğretim kursları” (2013-2014), Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Milli Eğitim Bakanlığı Ortaklığı ile "Okul Öncesi Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Programı"; "Yaz Kur'an-ı Kerim Eğitim Kursları", " Yaz Kursları Programı" Kur'an-ı Kerim", ve "Kur'an-ı Kerim'in Hafta Sonu Programları"dır (Koç, 2019). Başkanlık, 2007'de, engelli bireylere yönelik olarak, Kuran kursları, konferanslar, sosyal ve kültürel faaliyetler gibi çeşitli dini faaliyetler düzenlemeye başladı. Engellilerin, diğer

kardeşleriyle mutluluklarını paylaşabilmeleri için, işaret dilinde iki bayram (Ramazan ve Kurban Bayramları) hutbesi verilmesini sağlamaktadır. Engellilere yönelik, işaret diliyle yazılmış Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra, Kuran Kerim'in tefsiri ve her türlü dini kitaplar genç veya yaşlıların eğitimlerini kolaylaştıran eğitim araçları tahsis edilmiştir (Koç, 2019; DİB, t.y). Yurt dışından gelen yabancı uyruklu öğrencilere yönelik Kur'an kursları tahsis edilmektedir. Bu program, yurtdışındaki çocuklara yönelik olarak, ırk, kültür, mezhep ve siyasi görüşü bakmaksızın, Müslümanlar arasında kardeşlik ve sevgi duygularını geliştirmek amacıyla 2013 yılından günümüze kadar bu programı devam ettirmektedir (Koç, 2019).

Kur'an öğretimi derslerinin her programının diğerlerinden farklı hedefleri vardır. (DİB, 2012). Genel olarak madde 13'ye göre Kur'an kurslarının genel amaçları şunlardır:

- a. *“Kur'an-ı Kerim'i usulüne uygun olarak yüzünden okumayı öğretmek;*
- b. *Tecvid, tashih-i huruf ve talim gibi Kur'an-ı Kerim'i usulüne uygun ve güzel okumayı sağlayıcı bilgileri uygulamalı olarak öğretmek;*
- c. *İbadetler için gerekli sure, ayet ve duaları ezberletmek ve anlamlarını öğretmek;*
- d. *Hafızlık yaptırmak;*
- e. *Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasını sağlamak;*
- f. *İslâm Dininin inanç, ibadet ve ahlâk esasları ile Hz. Peygamberin hayatı ve örnek ahlâkı hakkında bilgiler vermek;*
- g. *Dini içerikli sosyal ve kültürel etkinlikler düzenlemek”tir (DİB, 2012).*

4-6 yaş arası Kur'an-ı Kerim kurslarında ise sevgi, saygı, işbirliği, yardımseverlik, adalet, sorumluluk ve sabrı aşılama vb. yönelik dersler yapılmaktadır. Bu çerçevede kursların amacı, İslam dininin değerlerini öğretmek, Kur'an-ı kerimi öğretmekle beraber sağlıklı bir din ve ahlak anlayışı geliştirmektedir. Yine bu kurslarda; Allah ve Resulünü (s.a.v) tanıtmak, sevdirmek ve O'nu öğrencilerin hayatlarında rol-model oluşturmak hedeflenmektedir. Bu kurslar, çocukların fiziksel, zihinsel ve duygusal gelişimlerine katkı sağlayacak şekilde ders çalışabilecekleri, etkinlik merkezli uygun bir ortam sağlamaktadır (DİB, 2018).

Yaz Kur'an kurslarının amacı ise öğrencilerin kalplerinde Allah ve Resulünün (s.a.v) sevgisini kazandırmayı, İslam ahlakının değerlerini ve temel dini bilgileri öğretmeyi, özgüven ve sorumluluk gibi becerileri geliştirmeyi hedeflemektedir (Koç,

2019). Netice itibariyle, tüm bu Kur'an kurslarının ortak noktası, öğrencilerin temel dini bilgilerinin geliştirilmesi ve bu bilgilerin günlük yaşamlarına aktarılabilmesinin sağlanmaya çalışılmasıdır.

Yukarıda zikredilen amaçlar doğrultusunda, Kur'an kursuları öğretiminde programlar genel olarak şu ders ve faaliyetlerden oluşmaktadır: Kur'an-ı Kerim, temel dini bilgiler (inanç, ibadet, biyografi ve ahlak), sosyal ve kültürel faaliyetlerdir. Bu derslerin içeriği, amaçlandığı kategoriye göre değişmektedir. Genel olarak, çoğu Kuran kursunda dersler aynıdır. Ancak içerikler, amaçlarına ve kursun kategorisine göre farklılık göstermektedir. Kuran kurslarının müfredatı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tasarlanmaktadır⁴³. Bu kurslar genel olarak il, ilçe, belde ve köylerde, ilgili il müftülüğünün teklifi ve Başkanlığın onayıyla eğitim-öğretime açılmaktadırlar (DİB, 2012). 2021 yılı verilerine göre Türkiye genelinde toplam Kur'an kursu sayısı 16,122, toplam öğrenci sayısı ise 384,646'dır (DİB, 2021).

B. Hac ve Umre Hizmetleri

Türkiye'de hac ve umre hizmetleri, Diyanet *Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü* aracılığıyla yürütülmektedir. *Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü*nün görevleri şunlardır:

- Hac ve Umre hizmetlerini güvenli ve sağlıklı bir şekilde yürütmek,
- Hac ve Umre adaylarının işlemlerini takip etmek, ihtiyaç duyulan yerlerde rehberlik yapmak ve iyi bir hizmet sunmak, Suudi Arabistan gibi ülkelerle iş birliği yapmak,
- Hac ve Umre adaylarının hizmetlerinde iyi yetişmiş personeller bulundurmak,
- Hac ve Umre kontenjanını acenteler arasında paylaşmaktır (DİB, 2018).

C. Diyanet İşleri Başkanlığının Dini Faaliyet ve Hizmetlerinde Finans Kaynakları

Diyanetin bütçesinin %96'sı devlet memuru olan çalışanlarının maaşlarına, kalan %4'ü de (Tablo Şekil 1 Bkz) yatırıma (inşaat, malzeme ve ihaleler) ayrılmaktadır (DİB,

⁴³ Bu kitapların programı arasında: "*Etkinliklere Dinimi Öğreniyorum*", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Yetişkinler ise şu kitap bulunmakta: "*Dinim İslam Temel Bilgiler*", Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

2021). Devletin, Diyanetin bütçesi için verdiği para, çalışanlarının maaşları için olup, cami inşa etmek veya din faaliyet ve etkinlikleri finanse etmek için değildir. Çünkü bu işler, devletin sorumluluğu altında değerlendirilmemektedir. Bu bağlamda devletin görevi, ülkede meydana gelen dini faaliyet ve etkinlikleri, Diyanet İşleri Bakanlığı aracılığıyla denetlemek ve kontrol etmektir.

Peki, Diyanet İşleri Başkanlığının yürüttüğü dini faaliyet ve hizmetleri devlet finanse etmezse, akla ilk gelen şey; faaliyet gerçekleştirmek, cami ve din merkezleri inşa etmek için para nereden bulunmaktadır? Diğer bir deyişle, Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinin %96'sı personellerinin maaşlarına, %4'ü de yatırıma ayrılmışsa, faaliyetleri hangi parayla sağlanmaktadır?. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yıllık bütçesi ile finansman edemediği Kur'an kurslarının faaliyetlerini düzenlemek, dini merkezler inşa etmek, camiler inşa etmek, din faaliyet ve etkinlikleri düzenlemek, dini bilimsel araştırma merkezleri inşa etmek ve dini kitap basmak gibi vb. faaliyetleri yerine getirmek (Yıldız, 2021) amacıyla Türkiye Diyanet Vakfı kurulmuştur (Büyüker, 2019). Dini faaliyet ve etkinliklerin düzenlenmesi bakımından Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelir kaynağı daha çok bağışlardan ve paydaşı olan Diyanet Vakfından, dini kitap satışı gibi ekonomik faaliyetlerde bulunmaktan gelmektedir. Diyanet Vakfı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini faaliyetlerini gerçekleştirmede en büyük paydaşı olarak kabul edilmektedir (Bedir, 2018). Dış yardımlar açısından Diyanet Vakfı (Yıldız, 2021) ve Diyanet İşleri Başkanlığı devletin siyasetinde ve gelişmesinde büyük rol oynamaktadır (Abay, 1989; İnce, 2019; Okumuş, 2018).

Ancak genelde devlet, dini sektörde çalışanların sorumluluğunu taşır ve görevlilerin maaşlarını öder dini faaliyetlerin yürütülmesine ve öğretimine de izin verir. Bu bağlamda devlet, geçirmiş olduğu tarihi arka planı da göz önünde bulundurarak, toplumun din ihtiyacını göz ardı etmez. Cami cemaatinden ve toplumun varlıklı kesiminden gelen bağışlar yoluyla, din eğitimi merkezleri, camiler vb. inşa eder, dini faaliyet ve etkinlikleri gerçekleştirir. Ancak, İslam ülkelerindeki ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, dini bir faaliyet yapmak, cami inşa etmek üzere bağış toplamak için, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı il ve ilçe müftülüklerinden, kaymakamlık ve valiliklerden onay yazısı alınmaktadır. Daha sonra her caminin dernek görevlisi ve yardım toplama yetkilisi tarafından yardımlar toplamakta ve din görevlisinin gözetiminde kayıt altına alınmaktadır. Din Görevlisi, toplanan parayı, üyelerin imzalı tutanağı ve ilçe müftülüğünün banka hesabına yatırdığına dair dekontu ilgili müftülüğe ulaştırılmaktadır.

Camiinin kendi inşası, dini faaliyet ve etkinliklerin olması, elektrik su ve doğalgaz faturası için yardım toplanması gerektiğinde de yine ilgili müftülükten gerekli izinler alınmakta, ardından, toplanan yardım dernek hesabına aktarılarak gerekli evraklar müftülüğe teslim edilmektedir. Dernek olmaması durumunda, yardımlar, müftülük hesabına aktarılır ve cami ihtiyaçları gerekli makbuz ve faturalara istinaden müftülüklerden karşılanmaktadır. Toplanan miktarın şahsi bir hesaptan gönderilmesi yasaktır. Onun yerine doğrudan ilçe müftülüğü hesabına yatırılır. Gönderilen paranın dekontu ve tutanağı üzerinde yazılmış olan toplam para miktarı ve üç görevli imzasıyla bir nüshası caminin ilan panolarında asılır, ikinci nüsha cami dosyasında bırakılır ve üçüncü nüsha da dekont ile beraber ilçe müftülüğüne gönderilir. Bağışlar cuma günü namazdan sonra toplanır, hutbe bitmeden önce bağışın niçin toplanacağına dair bir duyuru yapılır. Toplanan yardımların, toplandığı amaç dışında kullanılması, kanunen yasaktır. (DİB, 2005).

2019-2020 Yılları Bütçe Harcamaları		
	2019 Yılı Bütçe Harcaması (TL)	2020 Yılı Bütçe Harcaması (TL)
Cari Harcamalar	10,070,948,522.03	10,742,521,500.80
Personel Giderleri	9,756,461,619.73	10,445,377,839.09
Diğer Cariler	314,486,902.30	297,143,661.71
Yatırımlar	104,315,155.07	102,914,587.96
Transferler	36,416,739.24	84,955,392.04
Genel Toplam	10,211,680,416.34	10,930,391,480.80

(DİB, 2021)

D. Diyanet İşleri Başkanlığı Görevlileri Atama Sistemi

Diyanet İşleri Başkanlığı kurulur kurulmaz ilk yapılan şey personeller için bir nizamname oluşturmak oldu. Cumhuriyetin ilanından sonra, öncelikle 8 Ağustos 1913 tarihli eski nizamname “Tevcih-i Cihat” kullanılmak zorunda kalındı. Başlangıçta; Diyanet kadroları dışındaki personeller memur statüsüne sahip değillerdi ve o dönemde en düşük maaşı alanlar onlardı. Örneğin müftü, devlet memurları arasında en düşük maaş alan kişiydi (Kıvanç Esen, 2019). İmamların, müezzinlerin ve din hizmeti sektörünün geri kalanının devlet memuru olarak tanınması 1927'de başladı (Gözaydın, 2020). Cumhuriyetin ilanından önce imam, müezzin, müftü, vaiz, cami ve diğer din hizmetleri

alanlarında çalışanların sorumluluğu Evkaf Şer'iyeye Umumiye'nin sorumluluğundaydı. Diyanet'in 1924'te kurulmasından sonra, hükümetin denetiminde olmak üzere bu sorumluluk, Diyanet İşleri Bakanlığı'na devredildi. 1935 yılından itibaren, atama merkezi sistemi kurulmuştu (Kantar, 2016). Bu yeni sistemle ilçe müftüleri, kendi bölgelerindeki camiler de dâhil olmak üzere din hizmetleri ve dini kurumları yönetmek, denetlemek, imamları atamak ve görevden almaktan sorumlu oldular (DİB, 1965).

Diyanet İşleri Başkanlığında ilk kurulduğu dönemlerden itibaren yaklaşık yirmi yıl öncesine kadar yapılan atamalarda eğitim seviyesi şimdiki kadar yüksek değildi. Yeni adaylar için sınava girmek yeterliydi. Bunun yanında Kur'an kursu icazet belgesi, imam-hatip okulları ve diğer din eğitimine ait bir sertifikaya sahip olmak yetiyordu. O dönemde, bir camiye imam atamak için; medreseden ve diğer geleneksel din okullarından mezun olan kişilerden sınava girmek şart değildi (Gözaydın, 2020). Mezun olduktan sonra hemen bir camiye imam olarak atanabiliyordu. Ancak bugün, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda (yeni adaylar için) görev yapmak isteyenlerin atama ve yer değiştirme kanununun 5. maddesine göre aşağıdaki koşulları sağladıktan sonra sınava girmesi uygun görülmektedir:

1. Dini bir kurumdan; Hafız olmak veya İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Ön lisans veya İmam Hatip Lisesi mezunu olmak;
2. İtikat, ibadet, tavır ve hareketlerinin İslâm kültürüne uygun olmasıdır (DİB, 2016).

Din görevlilerinin atanabilmesi için gereken sınav, genellikle yazılı ve sözlü olmak üzere iki aşamadan oluşur. Yazılı sınav; şu konuları içerir: Kur'an-ı Kerim, hadis, tefsir, fıkıh, İslam tarihi ve İslam ahlakı, Arap dili ve genel kültür. Sözlü sınava gelince: Kur'an-ı Kerim, dini ilimler (tefsir, hadis vb.), belagat ve ahlaktan oluşmaktadır (Kantar, 2016). Din görevlilerinin kabulüne yönelik sınavda şeffaf olabilmek için her adayın, diğer devlet memur adayları gibi Kamu Personeli Seçme Sınavından (KPSS) geçer not alması gerekmektedir. Bu amaçla 2014 yılında Ölçme, Seçme ve Yerleştirme Merkezi Başkanlığı (ÖSYM), Personel İşleri Başkanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında "Diyanet'te " çalışmak isteyenlere yönelik sınav yapılması konusunda bir protokol imzalanmıştır (Kantar, 2016).

Diyanet İşleri Başkanlığında uzman, şef, müdür, murakıp ve müfettiş yardımcısı gibi kadrolara terfi etmek için yazılı ve sözlü olmak üzere görevde yükselme sınavı yapılır

ve başarı sırasına göre sonuçlar ilan edilir. Yine erkek vaizlik ve müftülük kadrolarına terfi etmek için öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı Yüksek İhtisas Merkezinden mezun olma şartı aranır. Kurul Üyeleri, İl Müftüsü, Eğitim Merkezi müdürlüğü, daire başkanlıkları ve genel müdür gibi pozisyonlara terfi etmek için yetkinlik, deneyim, eğitim, kıdem vb. şartlar tamamlandıktan sonra Diyanet İşleri Başkanının teklifi ve (DİB, 2016) Cumhurbaşkanının oluru ile ataması yapılır ve resmi gazetede yayımlanır. Diyanet İşleri Başkanı atanmadan önce, atama ve yer değiştirme yönetmeliğinin 6. maddesindeki şartları yerine getirdiğine dikkat edilmektedir:

- 1- “En az dört yıllık dinî yükseköğrenim mezunu olmak,
- 2- Başkanlıkta müftülük veya üstü görevlerde on yıl veya vaiz olarak yirmi yıl veya ilahiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak toplam on yıl görev yapmış olmak,
- 3- Kırk yaşını tamamlamış olmak” (DİB, 2016, s. 1).

Aynı maddeye göre Başkan Yardımcısı olmak için şu koşullar aranmaktadır;

- 1- “En az dört yıllık dinî yükseköğrenim mezunu olmak,
- 2- Başkanlıkta en az üç yılını müftülük, dengi veya üstü görevlerde geçirmiş olmak kaydıyla on yıl veya vaiz olarak on beş yıl veya ilahiyat fakültelerinde beş yılı öğretim üyesi olmak üzere toplam on yıl görev yapmış olmak” (DİB, 2016, s. 1).

Özetle mevcut olan sistemde sözü edilen pozisyonlar için genel olarak “dört yıllık” yükseköğrenim mezunu olunması şarttır.

Türkiye'deki camilerin dereceleri farklı olduğundan, imamların atanma ve terfilere de farklılık gösterir. Bu bilgiler doğrultusunda camiler şu şekilde sınıflandırılır ve imamlar da buna göre atanır:

- a. *“(A) Grubu camiler: Selatin Camii, Ulu Camii, Merkez Camii olarak nitelenen ve asgari dört cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir.*
- b. *“(B) Grubu camiler: Bulunduğu bölge, il veya ilçede tanınan ve en fazla dört cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir.*
- c. *“(C) Grubu camiler: İl, ilçe, belde merkezlerinde ve üniversite kampüslerinde bulunan ve iki cami görevlisine ihtiyaç duyulan camilerdir.*

- d. (D) Grubu camiler: (A), (B) ve (C) grubu camilerin özelliklerini taşımayan ve bir cami görevlisine ihtiyaç duyulan cami ve mescitlerdir. Ancak bu grupta yer alan il, ilçe ve belde merkezlerindeki camilere ihtiyaç halinde iki cami görevlisi verilebilmektedir.
- e. (E) Grubu camiler: Dönemsel olarak ibadete açık olan cami ve mescitlerdir” (DİB, 2016, s. 5).

Aynı yönergenin 12. maddesine göre;

1. “İmam-hatipler ilk defa köy/kasaba ile il/ilçe merkezleri dışındaki mahallelerde bulunan (D) grubu camilere atanırlar. Buralarda münhal (D) grubu cami bulunmaması halinde il ve ilçe merkezlerindeki münhal (D) grubu camilere de ilk defa atama yapılabilir. Bu gruptaki camilerde görev süresi asgari üç yıldır.
2. (B) grubu camilere atanabilmek için; (D) ve (C) grubu camilerde toplam beş yıl görev yapmış olmak şarttır.
3. (A) grubu camilere atanabilmek için ise diğer grup camilerde en az sekiz yıl görev yapmış olmak ve aşere, takrib ve tayyibe kursunu veya hafız olup tashih-i huruf veya ihtisas kursunu bitirmiş olmak gerekir” (DİB, 2016).

Özelde Diyanet İşleri Başkanlığı görevlileri ve genel olarak din âlimlerini eğiten kurumlar şunlardır: 1- İlahiyat Fakülteleri, 2- İmam-hatip okulları, 3- Yüksek Dini Kurumlar. Bu kurumların özellikle kurulma amacı, İslam’ın esaslarına uygun bilgili, donanımlı çağın gereksinimlerini kavrayabilen, insanlara faydalı olabilecek kültürlü din görevlileri yetiştirmek ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek din hizmetleri ve faaliyetleri alanında iyi hizmetler sunabilen âlimler yetiştirmektir. Bütün bu kurumlar tamamen hükümetin sorumluluğu altındadır (Doğan R. , 2018). 1924'te Tevhid-i Tedrisat yasasının çıkarılmasından sonra, tüm dini kurumlar, zamanın gereklerine ve ülkenin yönetim sisteminin felsefesine göre, yeniden ıslahat yapıp hükümetin sorumluluğu altına girdi. Söz konusu kurumlardaki öğrenciler, diğer öğrenciler gibi haklara sahiptir (Zengin, 2019).

2009'dan 2020'ye Diyanet personel sayısı için veri tablosu (DİB, 2021).

Personel sayısı	
Yıl	Personel sayısı
2009	81,851
2010	84,157
2011	98,555
2012	105,472
2013	121,845
2014	119,743
2015	117,378
2016	112,725
2017	109,332
2018	107,206
2019	104,814

Verilen tabloda görüldüğü gibi; Diyanet İşleri Başkanlığının personel sayılarında yıllara göre farklılık bulunmaktadır. Bu farklılıklar, din hizmetleri alanında ihtiyaçların insan kaynaklarına göre olmasıyla açıklanabilmektedir. Genellikle görevlilerin sayıları, hem ülkenin demografik yapısındaki artış hem de din hizmet alanına göre ihtiyaç odaklı olarak değişiklik göstermektedir. Bu bağlamda bir diğer faktör ise emekli ve görevli ölüm sayılarıdır. Maliye Bakanlığının belirlemiş olduğu sayıya göre DİB her yıl ihtiyaca göre atama yapmaktadır⁴⁴.

E. Değerlendirme

Din ile devlet arasında var olan kötü ilişki ve bazı politikacıların özelde Diyanet İşleri Başkanlığına ve genelde dine yönelik davranışları, toplumun bir kısmının Diyanet'in düzenlediği dini faaliyetlere karşı çekingen olmasına neden olmuştur (Aydın, 2019). 1933-1949 yılları arasında yaşanan hükümet sistemi değişikliği ve toplumun yaşadığı olaylar, toplumun bir kısmını Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü faaliyetlere güvensiz hale getirmiştir. Bunun nedeni, dine ve dini faaliyetlere yönelik davranışlar ve dini kurumların kapatılması ve çeşitli din faaliyetlerinin yasaklanmasındandır. Bununla

⁴⁴ İlk önce öğrenciler eğitim durumuna göre KPSS'ye girerler. Ardından iki yılda bir olan DHBT sınavına girilir, KPSS %30, DHBT %70 olarak ortalama alınır. Alınan puana göre her sene bir sözlü mülakat düzenlenir. Bu mülakatta öncelik olarak İlahiyat Fakültesi mezunu + hafız sonra ön lisans İlahiyat Fakültesi mezunu + hafız sonra ortaöğretim +hafız sonra hafızlık diploması yoksa eğitim durumuna göre mülakata çağrılır. Mülakatta 70 puan alan başarılı sayılır sonrasında ise alınacak görevli sayısına göre puanı en yüksekten başlayarak atama yapar. Örneğin; 5000 kişi alım yapacak ise mülakatta 15000 kişi çağrılır, bunlardan 7000 kişi 70 puan üstü olarak başarılı sayılırken alınan puana göre atama gerçekleşmeyebilir. Çünkü DİB eğitim durumu ve yüksek puandan alım yaparken 5000 kişi arasına giremeyen 2000 kişi diğer seneye kalır veyahut 2000 kişi atanamaz bir sonraki sınava çalışmak zorunda kalır (DİB, 2022).

birlikte zamanla hükümet, imam-hatip okulları gibi laik din okulları kurarak laik üniversiteler içinde İlahiyat ve İslami İlimler Fakülteleri açtı ve devlet okullarında milli eğitim programına din dersleri “zorunlu” olarak dâhil edilerek toplumun güvenini yeniden kazanmaya başladı.

Bir yandan Diyanet İşleri Başkanlığı; camiler ve din merkezleri inşa etmek ve çeşitli Kur'an kursları gibi birçok projenin (kanallar, çocuk dergisi, Diyanet Dergisi ve yayınlar) hayata geçirilmesi gibi somut sonuçlarla, insanların güvenini yeniden kazanmayı başardı. Bu başarıların yanında Diyanet, ülkenin birçok yerinde her türlü dini faaliyet ve hizmetlerini gerçekleştirmekte ve çok sayıda Kur'an hafızları yetiştirmektedir⁴⁵. Ülkenin birçok yerinde aile ve dini rehberlik danışmanlık şubeleri bulunmakta, bu bölüm, aile ve bireylerin dini sorunlarıyla ilgilenerek, İslam dini çerçevesinde bu sorunlarını çözmeyi amaçlamaktadır (DİB, 2020). Bu iç faaliyetlerin yanında Diyanet İşleri Başkanlığı; Almanya ve diğer yabancı ülkelerdeki Türk göçmen topluluğu için Kur'an-ı Kerim kursları ve temel dini (İslam) bilgileri öğretmek, Yurt dışındaki vatandaşların din eğitimi ihtiyacını karşılamakta, diğer Müslümanlar ile kardeşliğin pekiştirilmesine katkı sağlamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı; dünyanın birçok Müslüman ülkesine yaptığı dini faaliyet ve hizmetleri, din merkezleri ve birçok ülkede cami inşa etmesiyle kendinden söz ettirir hale gelmiştir⁴⁶. Diyanet İşleri Başkanlığı, faaliyet ve hizmetlerinde siyasi bir amaç taşımaya da; Türkiye Devletinin dış politikasında önemli bir rol oynamaktadır (Korkut, 2016). Çünkü din hizmetleri aracılığıyla Türkiye'yi temsil edip, Türkiye kültürünü yaymaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, ülke içindeki ve dışındaki çeşitli faaliyetleri ile dayanışma ve güvenin artmasına vesile olmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının bir devlet kurumu olması, gerek yurt içinde gerekse yurt dışındaki etkisini arttırmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı bir devlet kurumu olduğundan, görevlilerinin ve yapılan faaliyetlerin de herhangi bir siyasi amaç taşıması veya siyasi bir ideolojiyi temsil etmesi yasaktır (DİB, 1965).

Bu çerçevede, Diyanet İşleri Başkanlığı, yurtdışında ve içinde İslam'a özgü barış ve kardeşlik mesajlarının yanı sıra; dinî bilginin üretimi bağlamında da çeşitli konferanslar ve sempozyumlar için de ciddi oranda harcama yapmaktadır. Bütçe

⁴⁵ Hafız sayısı yaklaşık 160 bin vardır (Behçet, 2019; DİB, 2019).

⁴⁶ “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın girişimiyle 1975 yılında kurulan Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), bugüne kadar farklı büyüklük ve kapasitelerde yurt dışında 103 cami yaptırdı” (Sol, tarih yok).

harcamalarının şeffaf olmadığı eleştirisine rağmen (Bozan, 2007) her yıl yaptığı faaliyet ve hizmetleri kamuoyu ile rapor çıkartarak web sitesinde verileri paylaşmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı tüm dini faaliyet, etkinlik ve hizmetleri bir sistem içinde koordine edilmektedir. Örneğin Türkiye genelinde, camilerde cuma hutbesi, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmakta, daha sonra tüm camilere dağıtılarak Diyanet İşleri Başkanlığının kendi web sayfasında çeşitli dillerde (Almanca, Arapça, Fransızca, Rusça, İngilizce ve İtalyanca) yayınlanmaktadır (DİB, t.y). Bununla birlikte aynı şehirde namaz saatleri aynıdır (ama şehirlere göre değişir). Bu bağlamda, namaz vakitleri ve tüm dini faaliyetler merkezi bir sistemce belirlenmiş olmaktadır. Bu durumun elbette olumlu yönleri ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Olumlu yönlerinden biri, devletin güvenliği ve ülke meselelerinde birlik ve beraberlik sağlanmasına yardım etmesidir. Olumsuz yönlerinden biri ise genel olarak din adamlarının, kendi özgün iradesi ile insanlara hutbe vermemesi nedeniyle imamların ifade özgürlüğüne kısıtlama getirilmiş olmasıdır ve kendi cemaat üzerindeki etkisini kaybetmesine ve bir din görevlisi olarak araştırma yapmaya yönelik da zayıflamasına neden olabilmektedir (Yaşaroğlu, 2016). Örneğin merkezi hutbe (Karahan, 2021) uygulamasından dolayı, Cuma hutbesinde imam mahallesini veya il/ilçesini ilgilendirmeyen bir konuyu ele almak zorunda kalabilmektedir. Hutbenin merkezileştirme sebebi hutbe kriterlerine ilişkin 2007 genelgesine göre belirtildiği gibi, topluma doğru dini bilgi vermek ve bunu tek elden yapmak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca, din istismarı bölücü fikirleri, milli birlik ve beraberliği bozabilecek akımları ve devlet karşıtı siyasi ve politik görüşleri önlemek amacıyla hutbeler merkezileştirilmiştir (Çakır, 2009).

Din, bir insanın karakterini ve günlük yaşamındaki olaylarını etkileyen bir unsur olmuştur. Eski çağlardan beri insana hayatının akışında ve davranışında yol gösterici bir sebep olmuştur. Bu sayede kişi kendisine ve başkalarına karşı duygularını, eylemlerini ve sözlerini kontrol edebilmektedir. Dinin rolü, kişinin etrafındaki olayların nasıl geliştiğini açıklamak ve çevresinde meydana gelen olayların, oluşum sürecini insana öğretmek belirsizliğini ortadan kaldırmaktır. Bunun yanında bu olayları anlamasına yardımcı olmaktadır (Bedir, 2018). Ayrıca din, insanın bazı davranışlarını düzelterek ve onları doğru davranışlara yönlendirerek adil ve ideal bir toplum oluşturmaya yardımcı olmaktadır (Anamur, 1973; Szymanski, 2020). Din, sosyal veya kültürel olarak insan hayatının ayrılmaz bir unsurudur. Nerede insan bulunursa din bulunmaktadır (Abay, 1989); Bu ifadeden hareketle din hizmeti; insanlara din işlerinde fayda sağlayan veya yardımcı olan

her türlü faaliyetlerdir. Din hizmetlerinin amaçlarından biri de bireyin din hakkındaki ihtiyaçlarını karşılamaktır (Yürük , 2018, s. 32;35). Dini, kültürel, sosyal ve ekonomik olarak insan yaşamının tüm yönlerini kapsayan bir hizmettir. Ayrıca din hizmeti sosyal anlamda İnsanın maneviyat sorunlarını kendi başına aşmayı hedeflemektedir (Ünal, 2021).

Türkiye'de bu hizmetleri yerine getiren bazı "İslami" sivil toplum kuruluşları vardır. Ancak daha geniş anlamda Türkiye'nin her tarafında bu görevi ulaştırın ve bir devlet kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı bulunmaktadır. Bu kurumun farklı faaliyetleri ve etkinlikleriyle toplumun büyük kesimine (Sünni) hizmet vermektedir (Karakaş, 2007). Bu hizmetlerden en yaygın olan; ahlaki/ manevi rehberliktir. Bu hizmet çeşitli yerlerde verilmektedir. Bunlar:

a- Hastaneler

1994 yılı hastanelerde din hizmeti projesinin kurulmasının başlangıcı olmuştur. 1995 yılında hastanelerde "Vaiz ve Rehberlik" adı altında ilk din hizmeti açılmıştır (Uğurlu, 2018). Hastalara moral vermek hedeflenmiştir. Aynı yıl (1995), hastanelerde yürütülen bu proje bilimsel değeri, hastanın durumu ve hakları açısından net bir programa sahip olmadığından Ankara Tabipler Odası hastanelerde verilen din hizmetlerinin iptali çağrısında bulunmuştur (Altıntaş, 2018). Danıştay İdari Dava Daireleri Genel Kurulu 1996 yılında 18.08.1996 tarih ve 1996/131 sayılı kararıyla din hizmetlerinin durdurulması çağrısına itiraz etmiştir. Bu olaylardan sonra hastanelerde yeniden hizmete başlanmıştır. O günden bugüne kadar hastanelerde din hizmet ve faaliyetleri devam etmektedir (Özdemir, Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri, 2012).

Avrupa ülkelerinde bu hizmetler hastanın haklarından sayılmakta ve genel olarak hastanın arzu etmesi halinde sunulmaktadır (Altaş, 2012). Türkiye'de ise bu hizmetlere Avrupa ülkelerindekilerle karşılaştırıldığında daha az önem verildiği görülmektedir. Bunun nedeni, yeterli personel, hastaların durumlarına uygun bir program vb. gibi gerekli araçların olmamasıdır (Özdemir, Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri, 2012). Bu eksikleri gidermek için 2015 yılında altı ilde bulunan devlet hastanelerinde pilot uygulamalara başlanmış ve bu sayı sonraki yıllarda artmaya devam etmiştir (Altıntaş, 2018).

b- Cezaevleri

Cezaevi, suç işleyenlerin bir araya toplandığı bir yerdir. Suçtan arınmak ve tutukluluk süresi sona erdikten sonra bir daha aynı suçun işlenmemesi amacıyla inşa edilmiştir. Hapis etmeyi ceza olarak kullanmanın amacı suçlunun ruhunu arındırıp bir daha aynı suça düşmemesini başarabilmektedir. Ancak bazı durumlarda bu sağlanamamakta ve suçlu bazen aynı suçu veya ondan daha kötüsünü işleyerek eski davranışlarına geri dönebilmektedir. Ancak suçlunun davranışını en iyi şekilde değiştirmesine katkıda bulunan faaliyet din eğitimi, hizmetleri ve rehberliği gibi unsurların mahkuma sağlanmasıdır. Bu hizmetler mahkumun ruhunun arınmasını sağlamada ve olumsuz davranışını iyiye yönlendirmesinde yardımcı olmaktadır (Özdemir, 2012; Gönay Akbaş, 2020). Nefsi irşat ve ahlaksızlıklardan arındırmada dini eğitim ve rehberlik büyük bir rol oynadığından, Adalet Bakanlığı 1950 yılında cezaevlerinde vaaz vermek üzere Diyanet İşleri Başkanlığına bir yazı yazmıştır. 1963 yılında Adalet Bakanlığı Türkiye'deki bütün cezaevlerinde mahkûmların nefsi ve manevi durumları dikkate alınmak şartıyla din ve ahlak konferansları yapılmasını istemiştir. 1964 yılında bu faaliyetlerden olumlu sonuçlar alınmasından sonra Adalet Bakanlığı, Türkiye'deki tüm cezaevlerinde bu tür dini faaliyetlerin haftada iki kez yapılmasına karar vermiştir. 1975 yılında Adalet Bakanlığı cezaevlerinde din hizmetlerini kolaylaştırmak amacıyla gerekli tüm araçları sağlamıştır. 1981 yılında Ceza ve Tevkif Evleri Genel Müdürlüğü birimi kurulmuş ardından DKAB programı uygulamaya konulmuştur (Özdemir S. , Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri, 2012). Bu sebeple 1980'ler din eğitiminin başladığı yıllar olarak sayılabilmektedir (Yavuzer, 2019). Çünkü o dönemlerde Ceza ve Tevkif Evleri Genel Müdürlüğü Eğitim Birimi kuruldu. Birimin amaçları: “Hükümlü ve tutukluların eğitim- öğretimi, manevi kalkınmalarının sağlanması ve ıslah edilmeleri konusunda ilgili icra planlarını yapmak, müfredat programlarını hazırlamak, eğitim ve öğretim çalışmalarını sevk ve idare etmek, denetleyip sonuçlandırmak, takip edip yönlendirmek, tüm kamu kuruluşları ile işbirliği yapmak, gerekli yönetmelikleri hazırlamak ve bu sahada her türlü çalışmayı yürütmektir” (Özdemir, 2002, s. 68). Sonra Cezaevlerinde Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi isminde bir ders hazırlanmıştır. Cezaevlerindeki ders programı şunlardan oluşturmaktadır: “Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih ve Türk İnkılâp Tarihi, Yurttaşlık ve Medeni Bilgiler, Türk Sanatı ve Medeniyeti Tarihi, Sosyoloji, Psikoloji, Din ve Ahlâk Bilgisi, Beden Eğitimi, İş ve Meslek Eğitimi, Müzik, Resim-İş” (Özdemir, Türkiye’de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar, 2002, s. 68). Bu program iki bölümün sorumluluğu

altındaydı. Bunlar Millî Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığıdır. Millî Eğitim Bakanlığı, aklî ilimler programının teşkilatını organize edip denetlerken, Diyanet İşleri Başkanlığı ise naklî ilimlerin organizesi ve denetlenmesinden sorumludur. Din dersleri haftada iki defa verilmektedir. Cezaevlerinde her türlü din faaliyetleri yapılmaktadır. Örneğin dini sohbetler, Teravîh namazları, Bayram namazı gibi dini faaliyetler gerçekleştirilmektedir. 1981 yılından bugüne kadar Diyanet İşleri Başkanlığı ve cezaevi müdürlüğü dini eğitim ve faaliyetleri organize edip mahkûmlara bu hizmeti sunmaktadır (Özdemir, Türkiye’de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar, 2002). Bu hizmet mahkûmların aileleri ve kendileri tarafından çok olumlu karşılanmıştır (Yavuzer, 2019).

c- KYK Yurtları

Bu hizmetin amacı öğrencilerin sorunlarını çözmeyi ve morallerini yükseltmeyi hedeflenmektedir. Bu hizmet, diğer yerlerdeki gibi Kur'an-ı Kerim'i öğretmeyi, vaaz vermeyi, rehberlik etmeyi ve İslami bilimleri öğretmeyi içermektedir (Yavuzer, 2019). 1971 yılından itibaren caminin dışında din hizmetleri yapılmaya başlanmıştır (Yavuzer, 2019). 2000'li yılların başında, çeşitli din hizmeti dairesi genişletildi (Aydın, 2019). Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü dört bölüm aracılığıyla⁴⁷ ister cami içi ister cami dışı olsun dini faaliyetler ve etkinlikleri düzenlemektedir (Kızılabdullah & Kızılabdullah, 2018).

Diyanet İşleri Başkanlığı, çeşitli din uzmanları aracılığıyla bilimsel araştırmalar, seminerler, sempozyum ve kurslar düzenleyerek topluma daha doğru din bilgisini sunmak; personel seviyesini yükseltmek amacıyla çeşitli dini faaliyetler düzenlemektedir. Aynı zamanda, Suriye'de (2012'de) ve diğer ülkelerde savaş patlak verdiğinde veya başka sıkıntılar oluştuğunda, zamanın ve olayların gelişimine göre toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadır. O dönemde göçmen sayısı artmış ve 2016 yılında Göç ve Ahlaki Hizmetler Yardım İdaresini açılmasına neden olmuştur (Büyüker, 2019; DİB, 2018). Manevi danışmanlık ve rehberlik, Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı, Sosyal ve Kültürel İçerikli Din Hizmetleri Daire Başkanlığı ve Göç ve Manevi Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı veren birimlerdir. Söz konusu idari, ihtiyaç sahiplerine eğitim, sosyal, kültürel hizmet ve manevi gibi din hizmetleri hedeflemektedir. Aynı zamanda yurtdışındaki Müslümanların din işleriyle de ilgilenmeye çalışmaktadır (DİB, 2018).

⁴⁷ 1- İrşat H. Daire Başk. 2- C. A H. D. B 3- Aile ve Din Reh. Başk. 4- Sosyal ve kültürel İçerikli Din. Daire Başk.

Devlet dışında din işlerini yürütecek bir din kurumunun olmadığı bir ülkede (Türkiye gibi) din işlerini yönetmek devlete ait olmaktadır (Gözaydın, 2020). Laik bir devlet olmak ve din işlerini yönetmek, laiklik ilkelerini ihlal eden bir devlet olduğu anlamına gelmemektedir. Daha ziyade, siyasi işlere dini karıştırmamak anlamına gelmektedir. Laik bir devlette din işleri doğrudan veya dolaylı olarak devletin sorumluluğu altındadır. Bu durumda ülkedeki dini faaliyetleri ve etkinlikleri denetleyen devlet olmaktadır. Ülkelerin laiklik yasalarına göre, dini faaliyetleri devlet finanse edip yönetir, din işlerini denetler veya dini kurumlara yıllık bir bütçe ayırmaktadır. Başka ülkelerin laiklik yasalarına göre ise din işlerini hiç finanse etmemektedir. Bu durum laik bir devlet olmadığı anlamına gelmemektedir. Aksine, onu siyasi ve dini işler arasında ayırım yapması ve iki işi birbirine karıştırmamasına yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda dinin siyasi ideolojik ve din tüccarları için bir araç haline dönüşmemesi sağlanmış olmaktadır (Gözaydın, 2020). Türkiye Cumhuriyetinde dini faaliyetleri Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla yönetmesi ve denetlemesi; Diyanet İşleri Başkanlığı'na yıllık bir bütçe ayırması ve personelleri devlet memuru olarak tanınması, Diyanet İşleri Başkanlığı yürüten Türkiye çarpında tek bir kurum olarak tanınması ve anayasada bir statüsü olması aşağıdakiler de dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle açıklanabilir:

1. Devletin kanunlarıyla buna izin verilmesi;
2. Ülkenin geçmiş tarihiyle alakalı olması;
3. Toplumun dini yönünün ağır basması;
4. Ülke gerçeğinin ihtiyaçlarını karşılamaıdır (Boyacıoğlu, 1992; Mertcan, 2013).

Türkiye'de din işlerinin organizasyon sistemi diğer laik ülkelere göre farklı özellik taşıması, aşağıdakiler de dâhil olmak üzere birkaç maddeye dayanmaktadır:

1. “İslam’ın mahiyeti
2. Ülkenin sosyal durumu” (Abay A. , 1989, s. 22; Fığlalı, 1995).

Tarihsel, kültürel, politik ve sosyal faktörler, laikliğin uygulanma şekli bakımından laik devletleri kendi aralarında ayıran faktörlerden biridir (Fığlalı, 1995). Bazen dini faktör laikliği etkilemektedir. Laikliğin uygulanmasında din doğrudan veya dolaylı olarak bir rol oynamaktadır (Abay, 1989). Bazı araştırmacılar laiklik kavramının dinden dine değiştiğini savunmaktadır (Gül, 2002). Dolayısıyla, laik devletlerin kendi aralarında bu farklıları görmek mümkündür. Örneğin Avrupa ülkelerinin çoğu laik ülkeler olmalarına rağmen, laiklik uygulanış biçimleriyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar (Massignon ,

2015). Zira Hıristiyan dininin doktrinlerinin kendi aralarında mahiyeti, din ile devlet arasındaki ilişkide birbirinden ayrılmaktadır (Abay, 1989).

Laiklik felsefeye dayalı bir kavram değil, hukuka dayalı bir kavramdır (Gözaydın, 2020). Bir ülkede laikliğin nasıl uygulandığını gösteren yasalarıdır (Balibar, 2004), ideoloji değildir. Bunu bize laik rejim ülkeleri arasındaki farklılıklar açıklamaktadır. Bir devlet din işlerini yönetebilir, denetleyebilir ve finanse edebilir, aynı zamanda laik bir devlet olabilir. Çünkü laiklik dine karşı değildir (Tayhani, 2009). Ancak ülke yasaları buna müsaade etmek koşuluyla legal olabilmektedir (Eren, 2007). Ülkeler ortak bir rejim sistemine sahip olabilir (laiklik gibi). Ancak yukarıda (laikliği etkileyen faktörler) belirtildiği gibi kendi realitesine göre nasıl uygulandığı konusunda farklılar gösterebilmektedirler. Türkiye gerçeği Nijer gerçeğinden farklı, aynı zamanda Nijer Avrupa ülkelerinden farklıdır. Hatta Avrupa ülkeleri arasında bile farklılıklar vardır (G.O.F, 2011). Laikliğin uygulamasında toplumun gerçeklerine dikkat etmediğinde; ateizme, din tüccarlarına, yanlış bilgi yayılmasına ve dini siyasi bir alet olarak kullanmasına neden olmaktadır (Gül, 2002). Yasalara göre (laik ülkeler için) din işlerinin organizasyonu ya hükümetin ya da hükümet dışındaki özerk bir kurumun sorumluluğu altında olmaktadır. Laik sistemde ortak nokta, bireyler arasında adalet ve eşitliktir. Laiklik ilkelerine göre yönetilen ülkeler için otorite liberaldir. Cinsiyet, din, sosyal statüsü, ırk vb. bakmaksızın herkese aynı şekilde hizmet edilmektedir (Akdemir, 2000). Bu bilgilere istinaden laik devletlerde, din işlerini yöneten veya denetleyenlerin diğer din ve mezhep veya gruplara karşı şeffaf olmaları gerekmektedir (Tayhani, 2009). Çünkü laikliğin temellerinden biri, tüm inanç ve bireylerde şeffaf ve adil bir şekilde davranmaktır (Akdemir, 2000).

Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı Kurumu laikliğe aykırı bir kurum olduğuna dair ileri sürülen görüşler bulunmaktadır. En yaygın sebeplerden biri; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yıllık bütçesi toplumun her kesiminin vergilerinden oluşmasına rağmen tüm kesimlere hizmet etmemesi şeklindeki eleştiridir (Akursu, 2016). Bundan dolayı bazı araştırmacılar Türkiye'nin diğer İslam ülkelerine bir model olamayacağını ileri sürmüşlerdir (Karakas, 2007). Dolayısıyla ayrıcalık konusu olmaması için Diyanet İşleri Başkanlığının kaldırılması gerekmektedir derler (Mertcan, 2015). Yavuzer (2005)'e göre Diyanet İşleri Başkanlığının bütün kesimlere hizmet edebilmesini engelleyebilecek her türlü yasa/kanun, siyasi ideolojiler kaldırılmalıdır. Bu reformla Diyanet İşleri Başkanlığı etrafında dönen tartışmaların biteceği düşünülmektedir (Eren, 2007; Gözaydın, 2020).

Laiklik ilkelerine göre devlet, belirli din hizmetlerine ve dini faaliyetlere destekte bulunmamalıdır. Ancak ne zaman din suiistimal edilirse devlet dine o zaman müdahale etmelidir. Dolayısıyla devlet ne zaman din işlerini organize etmeye başlarsa herkese eşit olmak zorundadır (Mertcan, 2015). Bu şekilde laikliğe aykırı olmayacaktır (Mustafa Kemal, 2012). Laiklik, istisnasız şekilde herkesin hakkını korumaya çalışan şeffaf bir sistemdir. Ülkeler politikalarına göre uygulamada farklılık gösterebilir ancak şeffaflık, insan haklarının korunması, insanların menfaatlerinin ve günlük yaşamlarının korunması sistemin değiştirilemeyecek ana fikri olarak kalmaktadır.

Din ile devlet işlerinin ayrılması çoğu zaman bir ülkenin politikasının düzgün olduğu anlamına gelmemektedir (Karakaş, 2007). Laiklik bir ülkenin anayasasında yer aldığı anda, inanç ve vicdan özgürlüğü güvence altına alınmış olur. Laiklik bir dini grubun diğer dini grup aleyhine olmamasıdır. Laik devlette devlet, doğrudan dini kurumu finanse etmemektedir (Karakaş, 2007). Ancak devlet dini bir kurum finanse etmeye başladığında, diğer dini yapılara da hizmet etmelidir. Sonuçta laik bir devlet herkese eşit şekilde hizmet etmelidir (Mertcan, 2015). Devlet diğer din veya mezhep gruplarını görmezlikten gelirse Diyanet İşleri Başkanlığının etrafında dönen tartışmalar bitmeyecektir. Başka bir ifadeyle devlet, diğer dini grupları Diyanet İşleri Başkanlığı hizmetlerine dahil etmezse Diyanet İşleri Başkanlığının laik bir kurum olmadığı eleştirileri devam edecektir (Karakaş, 2007). Bu eleştirilerin olmaması için, Türkiye ve Nijer gibi laik devletlerde din işleri yönetimi ve organizasyonunun devlet tarafından yapılabilmesi için meclis tarafından düzenleme yapılmalı; yeni dogmalar/değerler formüle edilerek (Balibar, 2004, s. 267) eğitim yoluyla gelecek nesle aktarılmalıdır (Szymanski, 2020). Nijer ve Türkiye Cumhuriyeti gibi laik ülkelerin laikliğin beraberinde getirdiği yeni değerler ve kavramlar ile birlikte yönetimdeki hükümetlerin din işlerine doğrudan müdahale etmesine olanak sağlaması mümkün olabilmektedir.

VII. BÖLÜM: BENZERLİK, FARKLIKLAR VE SONUÇ

Bu kısımda daha önce ele alınan diğer kısımlardaki verilere ve konu ile ilgili farklı kaynaklara dayanılarak iki ülkenin din işleri organizasyonu yürütme biçim sistemi ve yaygın din eğitimi de dahil olmak üzere arasındaki benzerlik ve farklılık tespit edilip değerlendirme yapılmıştır.

A. Türkiye ve Nijer'in Geçirmiş Olduğu Tarihsel Süreç Bağlamında Bir Karşılaştırma

Nijer halkının bir kısmı, birinci hicri (46H/666M) yüzyılın başında, diğer bir kısmı ise Afrika bölgesinde ülkelerin ve imparatorlukların İslam'a girmesinden sonra İslam'ı kabul etmiştir. İlmi ve dini merkezler ise daha çok Nijer çevresinde yayılmaya başlamıştır. O dönemde Nijer⁴⁸, komşu bölgeleri olan Mali, Songay, Sokoto ve bazı diğer ülkeler gibi bir İslam devleti/imparatorluğu yönetimindeydi. Yönetim sistemi, şer'i idi. Din; sosyal, politik ve kültürel olarak bir referanstı. Din adamları, eğitim ve dini faaliyetlerden sorumluydular. Bu durum, sömürgeciler tarafından kaldırılmadan önce birkaç dönem sürmüştür. Nijer ve batı sınırlarının (Mali, Burkina, Senegal, Gine, Fildişi Sahili, Benin ve diğerleri)⁴⁹ işgal edilmesinden sonra, bu bölgeler sömürge devletlerine bölünmüş, ardından yönetim ve eğitim sistemleri değiştirilmiştir. Bu yenilenme, ülkenin İslami Şariat sistemini yok etmiş ve hem eğitim sistemini ve hem de İslam medeniyetini etkilemiştir. Öte yandan, din adamlarının eğitimi idare etmesinin güçleşmesine, onların yargı işlerinden çekilmesine ve siyasi nüfuzlarının zayıflamasına yol açmıştır. Dini eğitimin geçmişle kıyaslandığında neredeyse yok olmasına neden olmuştur. Sömürgeciliğin gelişi, ülkenin yönetim sisteminin değişmesiyle sonuçlanmış, dini eğitimin, din adamlarının, İslam kültürü ve medeniyetinin ihmal edilmeye başlandığı bir döneme geçilmesine neden olmuştur. Bu durum, ülkenin bağımsızlığına (03 Ağustos 1960) kadar devam etmiştir. Yeni yetkililer, din eğitimi ve öğrencileri marjinalleştirme politikasına sonraki dönemde de devam etmişlerdir. 1960'lı yıllarda devlet yetkilileri tarafından Franco-Arabe okulları gibi dini kurum ve dernekler "Nijer İslam Cemiyeti" adı altında kurulsa da, bu dini kurumlar, eğitim ve rehberlik açısından sundukları katkılara

⁴⁸ Sömürge dönemden önce Nijer devleti diye adlandırılan Nijer adı yoktu. Bölgelere göre adlandırılmakta ve o bölgeler bir İmparatorluk/ İslam devleti adıyla yönetilirdi.

⁴⁹ Nijer ve diğer komşu ülkelerinde sömürge hareketi 19. yüzyılda başlamıştır. Uzun direnişin ardından 1919'da Nijer toprakları kontrol altına alınmıştır.

rağmen, sosyo-politik açıdan ve güvenlik yönünden sıkıntılar taşımışlar ve hala taşımaktadırlar.

1960'li yıllardan bu yana, Nijer devleti laiklik ilkesini benimsemiştir (Touati, 2011). Ancak hükümet, sorumlu olduğu dini kurumları terk etmemiş, aksine onları korumaya ve finanse etmeye (doğrudan veya dolaylı olarak) devam etmiştir. O zamanlar (1960-1993), ülkenin farklı yerlerinde, geleneksel Kuran okulları⁵⁰ gibi dini faaliyetler bulunmasına rağmen; çoğunlukla dini faaliyetler, "Nijer İslam Cemiyeti" kontrolünde idare edilmiştir. Nijer, 1990'larda demokratik sistemi benimsedikten sonra, dini faaliyetler, ülke genelinde serbestleştirilmiş ve çeşitli dini dernekler ve dini (İslami) okullar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, dini faaliyetler ve etkinlikler de artmıştır. Devlet içinde birtakım dini ve idari yapıların kurulmasının ardından, bu yapıların, ülkenin yönetim sisteminin ideolojisi doğrultusunda tüm dini faaliyet ve etkinlikleri yürütmesi beklenmiştir. Ancak söz konusu yapıların başlangıçta bu görevlerin çoğunu yerine getirmesine rağmen, daha sonra dine hizmet etmedikleri, siyasi birer kurum olduklarına dair görüşlerin artmasının ardından, halk üzerindeki etkileri azalmış ve neticede ülke genelinde farklı dini dernekler kurulmaya başlamıştır. Bu süreçte her dernek, kendine ait ideoloji ve amaçlar doğrultusunda dini faaliyet ve etkinliklerini yürütmeye başlamıştır. Neticede aynı ülkede farklı eğilimler ve ideolojiler çoğalmaya başlamış ve ülke için ortak bir fikir ve amacın oluşması zorlaşmıştır. Derneklerin kurulmasının bir diğer nedeni ise yetkililerin din işlerinin, başlangıçta belirlenen hedefler doğrultusunda düzenli bir şekilde organize edilmesini ve yönetilmesini ihmal etmesidir. Din işleri faaliyetlerinin ihmal edilmesinin nedeninin; ülkenin yönetim sistemi olan "dışlayıcı laiklikten" kaynaklandığı ifade edilebilir. İslami sivil toplum, laik ilkelerini ne İslam'a ne de Nijer kimliğine uygun bulduğu (Sounaye, 2009) için halkın çoğu, dini işlerin devlet eliyle düzeltilmesini uygun bulmamıştır. Onlara göre devlet, din işlerini düzenlemeyi laiklik sebebiyle ihmal ediyor ise, bu durum devletin Nijer toplumunun ihtiyaçlarını karşılamadığı ve aynı zamanda toplumun maneviyatını ihmal ettiği anlamına gelmektedir. Elbette ki devletin toplumun maneviyatını korumayı ihmal etmesinin tek sebebi, laik yönetim sistemini benimsemiş olması değildir. Asıl itibariyle, Nijer'de din işlerinin organizasyonuna yönelik net bir politika bulunmadığından, devlet yetkilileri

⁵⁰ Nijer'de böyle okullar ve İslami okullar gibi İçişleri Bakanlığı altındadır. Nedeni hem saf dini okullar olduklarından hem de devletin reform kapsamı içine girmemiş bir okul türündendir. Bunun neticesi olarak da Milli Eğitim Bakanlığına bağlı değildir (İdrissa A. , 2010).

menfaatlerine ulaşmak için din adamlarını ve kurumlarını kullanmışlar ve halkın birçoğunun umutlarını da bu bakımdan boşa çıkarmışlardır.

Nijer Devleti'nin, toplumun dini ihtiyaçlarını karşılayacak ve dini işlerin idaresine yönelik bir sistemin kurulmasını ihmal etmesi, sivil ve uluslararası dini dernek ve kuruluşların açılmasına neden olmuş ve hala olmaktadır. İslami dernekler, çeşitli faaliyetler ve etkinlikleri ile ülke kalkınmasında önemli rol oynamalarına rağmen; çoğu zaman ülkenin yönetim sisteminin öngördüğü ideolojisini ve milli eğitiminin hedeflerini karşılayamamaktadırlar. Bu dernek ve kuruluşlar, ülke genelinde gerçekleştirdikleri faaliyetler ile gençlerin kültürel ve sosyal olarak yetiştirilmesine yardımcı olurken, bazı durumlarda ise gençlerin aşırı fikirleri benimsemesine ve terörist gruplara katılmalarına yol açabilmektedir. Nijer'de din, bireylerin benliklerinin inşası, barışın sağlanması, birlik ve beraberlik içinde bir arada yaşanması için önemli bir fenomen olarak görülmesine rağmen bazı durumlarda milli birliği bozan ve istikrarsızlık yaratan bir unsur olarak kullanılabilir. Örneğin, Nijer'de her dini dernek ve kuruluş kendi ideolojisinin kabul edilmesine yönelik çağrılarda bulunmaktadır. Bu süreçte, daha çok insan kazanmak amacıyla (çeşitli dini faaliyet ve etkinliklerle) rekabet ve çekişmeler meydana gelebilmektedir. Bu dernekler arasında bir koordinasyon sisteminin olmaması nedeniyle, hükümet de (çoğu zaman) ülkede gerçekleşen faaliyetleri kontrol etmekte zorluk çekmektedir. Nijer'deki bu İslami sivil toplum kuruluşlarının, toplum üzerinde hükümetten daha fazla etkiye sahip oldukları ifade edilebilir. Bunun temel nedeni, hükümetin, toplumun maneviyatını korumaya yönelik herhangi bir mücadelede bulunmaması ve sosyal adalet, İslami kimlik ve diğer değerler gibi konularla ilgili İslami sivil kuruluşların dini faaliyetlerine özen göstermemesidir.

Hükümetin bu tavrı ve bakış açısı, toplum üzerindeki etkisini olumsuz etkilemiştir. Derneklerin sesi halk tarafından daha çok duyulmuş ve onlar adeta devletin yapmadığını yaparak devlet rolünü üstlenmişlerdir. Bu yönüyle Nijer devleti, en önemli vazifelerinden birini İslami sivil kuruluşlara bırakmıştır. Halkın var olan eksik dini bilgi ve eğitimi, söz konusu bu İslami sivil kuruluşlar tarafından doldurulmuştur. Bu yönüyle Nijer hükümetinin, genel olarak ülke genelinde yapılan, dini faaliyet ve etkinlikleri denetlemesi, neredeyse imkânsızdır. Örneğin, Nijer'deki camiler genellikle hükümetin kontrolü dışında olduğundan dolayı, bir camii imamı, dini faaliyetleri aracılığıyla halkı ayaklandırabilmektedir. Nijer devletinin bu sorumluluğu almaması, sivil toplumlarca yürütülen dini faaliyet ve etkinliklerde otorite kurmasını neredeyse imkânsız hale

getirmektedir. Aynı zamanda halkın cehaleti, dini işlerin organize edilmesini (ilgili yasalar ile) de zorlaştırmaktadır. Bunun nedeni, devlet adamlarının çoğunluğunun kötü bir üne sahip olmasıdır. Nijer halkına göre, "hükümet kendi menfaati için her şeyi uygulayabilmektedir." Nijer halkı ile devlet arasındaki kötü ilişki, din alanının gelişmesini engellemiş ve bu ilişki ıslah edilmedikçe, din işleri organizasyonunu koordine edecek bir idari sisteme sahip olmak da zor gözükmemektedir.

Nijer'in bağımsızlığının ardından hükümet, din işleri alanını yönetim sisteminin temellerinden biri olarak görmemiş, aksine daha çok siyasi bir araç olarak kullanmayı tercih etmiştir. Bu nedenle bağımsızlığından sonra kurulan Nijer İslam Cemiyeti, ne genelde dini sektörün, ne de özelde dini faaliyetlerin gelişmesinde etkin bir role sahip olmuştur. Başka bir deyişle, Nijer İslam Cemiyeti, ülkenin yönetim sistemi ile toplumu bir araya getirebilen ve toplumun ihtiyacını karşılayabilecek bir unsur olmaktan ziyade(çoğunlukla) hükümetin menfaatlerini gerçekleştiren sembolik bir cemiyet olarak kalmış ve sonunda halk üzerindeki etkisini ve gücünü kaybetmiştir. Başlangıçta söz konusu cemiyet, Nijer Müslümanlarının işlerini düzenlemek gibi bir amaçla kurulsada, bu amacın arkasında, genelde dini faaliyet ve etkinlikleri özelde ise din adamlarının etkisini kontrol etmek gibi başka bir siyasi amaç daha taşımaktaydı. Bu yönüyle hükümet, dini faaliyetler dâhil olmak üzere herkesin tabi olabileceği bir din işleri organizasyonu sistemi kurmak fırsatından yararlanamamıştır. Asıl itibariyle, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi din işleri organizasyonunun tek bir yönetim altında birleştirilmesi ve düzenlenmesi fikri, bağımsızlık (1960) yıllarından itibaren kurulan ilk Nijer Kültür İslam Cemiyeti'nde bulunmaktadır. Ancak, çeşitli nedenlerden dolayı bu hedefine ulaşamamıştır. Bunlardan ilki: Cumhurbaşkanı Seyni Kountche'nin 1987'de ölümü; ikincisi: 1990'da ülke rejiminin değiştirilmesi; üçüncüsü: Nijer İslam Cemiyeti ve yetkililerinin dini değil siyasi olmakla suçlanması; dördüncüsü: Devletin söz konusu din işleri organizasyonu yönetme sistemini kurmayı (ülke yasalarına uygun olarak) bir proje olarak benimsememesidir. Tüm bu faktörler, Nijer'de İslam Cemiyeti'nin yanında başka cemiyetlerin kurulmasına ve rekabete girmelerine yol açmıştır. Aynı zamanda söz konusu faktörler, din işlerini organize edecek bir idari sistemin yokluğuna da katkıda bulunmuştur. Birbirini takip eden hükümetler arasında bir din işleri organizasyonuna dair bir sistem kurulması fikri devam etseydi ve başarılabilseydi; zaman içerisinde söz konusu sistem, dini merkezler, camiler ve kuran kursları inşa etmek ve din görevlilerini yetiştirmek gibi somut adımlar atabilirdi. Ancak devlet, bunun yerine, Nijer Müslümanlarını temsil eden ve dini faaliyetler yürüten (başka amaçlarla) cemiyetler kurulmasına izin vermiştir.

Türkiye’de kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı da başlangıçta birçok eleştiri ve zorlukla karşılaşmıştır. Mali sıkıntı ve baskılar (Kara, 2000), toplumun yapılan faaliyetlere güvenmemesi (Aydın M. , 2019). Laik ideolojiye ters düşmesi (Erden, 2021) gibi hususlar bunlardan bir kaçıdır.

Nijer’de durum tersine işlemiş ve yetkililer, Diyanet İşleri Başkanlığına benzer bir dini kurumun kurulmasına izin vermemişlerdir. Bunun nedeni devletin yeni kurulmuş olması ve kurulacak bu kurumun istikrarsızlık yaratabileceği düşüncesinde aranabilir. Ancak durum Türkiye’de farklı işlemiştir. Devlet yetkilileri, yeni yönetim sistemiyle, çağın gereklerine uygun bir toplum inşa etmek gibi bir hedef benimsemişlerdir. Bu amaçla yeni rejim, ülke yönetimine ve milli eğitimin hedeflerine uymayan kurumları kapatmış, Müslümanların dini işleriyle ilgilenecek devlet kontrolünde ve bünyesinde yeni bir dini kurum kurmuştur. Ülkede tek partili dönemden çok partili döneme geçilen süreçte de Diyanet İşleri Başkanlığı daha aktif hale getirilerek muhafaza edilmiştir (Gedik, 2019). Toplumun ihtiyacı olan dini faaliyetler ve etkinlikler arttırılmıştır. Cumhuriyet rejimine göre Din işlerinin yönetim ve idaresinin tek bir kurum altında bulunabilmesinin nedeni, yapılan bütün faaliyetlerin devlet tarafından kontrolünün ve takibinin daha rahat bir şekilde sağlanması şeklinde yorumlanabilir. Bu amaçla diğer dini kurumlar kapatılmış ve diyanet İşleri Başkanlığı 3 Mart 1924’te kurulmuştur. Zamanla Diyanet İşleri Başkanlığının, anayasada (1961) statüsü şu şekilde belirlenmiştir: “Genel idare içinde yer alan DİB, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” (TBMM, 1961). Bu statüyle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı haline gelmiş ve 1983 *Siyasi Partiler Kanununa* girmesiyle kurulmasını daha da güçlendirilmiştir (Siyasi Partiler Kanunu, 1983).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti laik olmasına rağmen, kendi tarihinin en önemli unsurlarından birini korumayı başarmıştır. Ancak Cumhuriyetin ilk yıllarında özellikle tek partili döneminde din ve siyaset arasında şiddetli tartışmalar olmuştur. Bunun neticesinde dönemin iktidarı bütün dini faaliyetleri yasaklamış ezanı Türkçe okutmaya başlamış ve buna benzer yaptığı faaliyetler ile toplumda huzursuzluklar meydana getirmiştir.

Laiklikle yönetilen devlet, toplumun “bir kısım” dini ihtiyaçlarını karşılamasını engellememiştir. Laiklik toplum maneviyatını ihmal etmek anlamına gelmemektedir (Gözaydın, 2020). Yasalar çerçevesinde toplumun maneviyatı devletin sorumluluğu

altındadır (Balibar, 2004; Eren, 2007). Eğer bunu devlet yapmazsa başka bir özerk bir kurum yapacak ve değişik ideolojilere neden olabilecektir (Akursu, 2016).

Nijer Cumhuriyeti'nde de aynı sistem görölmekle birlikte, demografik ve tarihsel benzerliğe (İslam medeniyeti açısından) rağmen farklı uygulamalar olmuştur. Ancak iki ülkenin laiklik süreci birbirinden farklıdır. Türkiye'de Cumhuriyet ilan edildikten sonra, ilk dönemlerde modernleşme/laikleşme süreci toplumsal ve sosyal alanda sert/radikal⁵¹ bir şekilde olmuştur. Söz gelimi halka açık alanlarda şapka giyme zorunluluğu ve İslam dinini yansıtan kıyafetlerin giyilmesinin yasaklanması, dini merkezler olan Tekke ve Zaviyelerin kapatılması, tatil günlerinin hicri takvimden miladi takvim ile değiştirilmesi örnek olarak verilebilir. Diğer bir husus da dini merkezlerin kapatılması olmuştur. Bu da laiklik anlayışına aykırıdır (Karakaş, 2007). Nijer Cumhuriyetinde ise böyle bir süreç yaşanmamış ancak geleneksel Kur'an kursuları gibi dini merkezler ihmal edilmiştir.

Nijer yetkilileri "laiklik" gerekçesiyle dini boyutu ihmal etmişler ve bu sorumluluğu, İslami sivil toplum kuruluşlarına bırakmışlardır. İbadet yerleri, İbadet özgürlüğü ve dini faaliyetlerin düzgünce yapılması gibi bir takım kanunlar olmasına rağmen, din işlerinin nasıl yönetileceğine dair aktif bir sistem bulunmamaktadır. Nijer'de dini sektör özgürdür ve genellikle İslami sivil kuruluşlar ile devlet arasında sıkıntılara neden olmaktadır. Her cemiyet farklı konularda (dini ve dini olmayan) faaliyet ve etkinliklerini yürütmektedir. Söz konusu faaliyetler (çoğunlukla) gruplar arasında bir tartışmaya dönüşmekte ve bazen de farklı dini gruplar (İslami tarikatlar) arasında çatışmalara yol açmaktadır. Nijer'de dini faaliyetler, bazı politikacıların seçim vaatlerini sıraladığı siyasi 'miting' alanına dönüşmektedir. Nijer'de din bu açıdan, siyasiler tarafından amaçlarına ulaşmak için bir araç olarak kullanılmaktadırlar. Bu nedenle din işleri organizasyonu alanında reform yapmak ve onu yasalarla güçlendirmek mümkün olamamaktadır.

Türkiye'de⁵² ise camilerin yönetimi de dâhil olmak üzere dini çalışma ve faaliyetlerin çoğunluğu Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumluluğundadır. Camiler; iş adamları, halk, hayırseverler vb. tarafından yapılmakta, daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumluluğuna devredilmektedir. Camilerin görevi halkı dini konularda aydınlatmak ve eğitmektir. Dolayısıyla bu yerlerin koordine edilmesi, dine ve insanlığa

⁵¹ Çünkü dini bir gün yasaklanırken başka bir din ile değişmiş olmuştur. Diğer bir husus dini merkezleri kapatılması laiklik anlayışına aykırıdır (Karakaş, 2007).

⁵² Türkiye'de tüm Osmanlı tarih yapılar cami, vakıf, medrese ve Kur'an Kurslar devletin denetim altındadır.

hizmet etmesi ve ülkenin kalkınması için kullanılması amaçlanmaktadır. Bu sorumluluğun hafife alınması ülkede istikrarsızlığa yol açabilmektedir. Din işleri organizasyonu sisteminde birliğin olması bireyler arasındaki dini sorunları, çatışmaları ve güvensizlikleri azaltmakta ve toplumun dayanışmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda ülkenin kalkınmasına yardımcı olmaktadır. Öte yandan, ülkenin güvenlik, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden gelişmesine yardımcı olmaktadır. Her ne kadar, dini faaliyetlerin tek elde toplanmasının birtakım olumsuz tarafları olsa da (faaliyetlerin denetlenmesi ve ifade özgürlüğünün olmaması vb.), olumlu yönlerinin daha çok olduğu ifade edilebilir. Türkiye’de her ne kadar DİB dini faaliyetleri büyük ölçüde kontrol etse de azımsanmayacak şekilde dini anlamda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları dernekler, vakıflar ve cemaatler de mevcuttur.

Nijer ve Türkiye devleti arasında dini kurumlar ve okullar benzerlik göstermektedir. Özellikle okullarda (Türkiye’de imam-hatip okullarında) öğrencilerin topluma düzgün ve sistemli şekilde dini hizmet vermesi amaçlamakta ve öğrenciler buna uygun olarak yetiştirilmektedir. Aynı zamanda yüksek eğitimde çağın gereklerine göre dini bilim adamları yetişmek amaçlanmaktadır. Nijer’deki Franco-Arabe okullar, Türkiye’deki İmam-Hatip okullarına benzerlik göstermekle birlikte, bu okullardan mezun olan öğrencilerin yaygın din eğitimi alanında yaptığı hizmetler, devlet tarafından tanınmamaktadır. Bir başka ifadeyle, bu öğrenciler, devlet tarafından istihdam edilmemektedir. Dolayısıyla bu okullar, devlet tarafından tanınan yaygın din eğitimi ve din hizmetleri alanında çalışacak öğrencileri mezun etmeyi amaçlamamaktadır.

Nijer devlet kurumları arasında bulunan ve “İbadet Müdürlüğü” adını taşıyan, din kurumu ise din işlerinin organizasyonu ile ilgili idari bir birim olup, İçişleri Bakanlığına bağlıdır. Söz konusu idare içinde Nijer’de bulunan tüm dinlerin (Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Animistler) temsilcileri bulunmaktadır. İbadet Müdürlüğü’nün kuruluş amacı, ülke genelinde gerçekleşen çeşitli dini faaliyetleri denetlemek ve kontrol etmektir. Aynı zamanda “birlik beraberlik içinde her dini grubun özgür bir şekilde kendine ait dini faaliyetleri kolay bir şekilde uygulayabileceği bir ortam sağlamak” ve “anayasada öngörülen ibadet özgürlüğünü teşvik etmeyi” amaçlamaktadır (DGAC, 2019, s. 58).

Nijer İslam Cemiyeti İçişleri Bakanlığına bağlı, İslam dinine uygun ve İslam’la çelişmeyen kültür ve gelenekleri göz önünde bulundurarak sosyal yaşam alanında hükümete bir yardım aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu cemiyet, dini, eğitsel, sosyal

ve kültürel faaliyetleriyle İslam'a hizmet etmeyi ve Nijer Müslümanlarına rehberlik etmeyi amaçlamaktadır (MISPDACR, 2020). Öte yandan, bir Hıristiyan derneği olan "AMENAMEN" ise farklı dini mezhepler arasında barış içinde bir arada yaşamayı sağlamak amacıyla dini, kültürel, eğitsel ve sosyal faaliyetler ve dinler arası diyalog kurarak Nijer Hıristiyanlarına hizmet etmeyi amaçlamaktadır. Söz konusu derneklerin bir bütçesi yoktur, daha çok uluslararası kuruluşlar aracılığıyla ve cemaatlerinin bağışları, sadakaları ve hediyeleri aracılığıyla ve bazen de devlet sübvansiyon (gayri resmi) yoluyla çeşitli faaliyetlerine finansör bulmaktadırlar.

Türkiye'de ise devlet kurumları arasında yer alan dini kuruma "Diyanet İşleri Başkanlığı" denilmektedir. Bu kurum, Müslümanları temsil etmekte ve Cumhurbaşkanlığına bağlı bulunmaktadır. Yıllık belli bir bütçesi vardır. Ancak bütçesinin çoğu kendi personelinin maaşlarına tahsis edilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşu, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından önce var olan Evkafı Şer'ie, yeni yönetimin sistemine uygun olmadığı gerekçesiyle kaldırılmıştır. Ardından 03.03.1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı, ülkenin yeni "laik" yönetim sisteminin temellerine göre kurulmuştur (Yanardağ, 2012). Yine kuruluş amacı olarak, yeni kurulan rejimin sistemine uygun olması ve Müslüman halk ve din adamlarının tepki göstermemesi amacıyla kurulmuştur denilebilir (Karakaş, 2007). Aynı zamanda din ile laikliği çatışmayacak şekilde bir araya getirmek amaçlanmıştır. Diğer bir deyişle Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş amacı din işlerini organize etmektir (Aydın, 2019a). Ancak zaman içerisinde birbirini takip eden farklı rejimler arasında Diyanet İşleri Başkanlığının siyasallaşmasının yolu açılmıştır (Gedik, 2019). Diyanet İşleri Başkanlığının görevi; kanunda belirtildiği gibi "İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak ilkeleri ile ilgili çalışmaları yapmak, toplumu dini konularda eğitmek ve ibadet işlerini yönetmek"tir (DİB, 2018). Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluş amacı başlangıçta din işlerini düzenleyecek değil, bu işleri yönetecek idari bir kurum olmasıydı. Ancak zamanla her iki görevi de yapacak bir düzenleme yoluna gidilmiştir (Erden, 2021).

Türkiye'de din işlerinin organizasyonunun yönetimi; dini faaliyetlerden, dini kurumların inşasına ve din adamlarının ve âlimlerin yetiştirilmesine kadar devlete bağlıdır. Devlet, din işleri organizasyonunu yönetir ve denetler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar devletin din işleri organizasyonu politikası bu şekilde olmuştur. Hiçbir zaman din işleri organizasyonu devlet dışında olmamıştır (Erden, 2021).

Nijer'de ise, bağımsızlığının ilanından (1960) sonra, 1990 yılına kadar tüm dini faaliyetleri (Nijer İslam Cemiyeti aracılığıyla) yöneten ve denetleyen devlet olmuştur. 1990'ların başında askeri rejimden demokratik rejime geçtikten sonra, dini faaliyetlerin alanı serbestleştirilmiş ve ülke genelinde çeşitli dini dernekler kurulmaya başlamıştır. Onunla birlikte çeşitli dini, eğitimsel, kültürel ve sosyal faaliyetler ve etkinlikler artmıştır. Bu durum Nijer İslam Cemiyeti'nin etkisinin zayıflamasına sebep olmuştur. Cemiyete yöneltilen söz konusu eleştirilere rağmen; tüm Nijer Müslümanlarını kapsayan tek resmî cemiyet olarak işlevini sürdürmektedir. Nijer devletinin dini derneklere bir bütçe ayırmaması ve onlara faaliyet programları sunmaması nedeniyle, ülke genelinde gerçekleştirilen dini faaliyet ve etkinliklerle birlikte Kur'an kursu ve camileri kontrol etmeleri bazen zor olmaktadır. Sayısı belli olmayan⁵³ dini dernek ve kurumlar bulunmakta ve bu kurumlar çeşitli faaliyet ve etkinlikler yürütmektedir. Kimi siyasetin kurbanı olurken kimisi de devlet rejiminin ideolojisine uymayan din faaliyetlerini yürütmektedirler.

Genellikle her ülkenin vazgeçilmez unsurları bulunmaktadır. Söz konusu unsur din yahut değerler de olabilmektedir. Bu değerler bazen izin veren bir yasa yoluyla korunabilmekte bazen ise yasa dışı bir yol ile yaygınlaşabilmektedir. Örneğin Batı ülkelerin bağlı oldukları ve inandıkları bir inanç mezhebi vardır. Bu ülkeler laik olmalarına rağmen doğrudan veya dolaylı olarak Katolik mezhebi gibi (Fransa örneğinde olduğu gibi) bazı mezhepleri savunup korumaktadır (G.O.F, 2011; Balibar, 2004; Gözaydın, 2020; Funda, 2000). Rusya federal ülke siyasetinde ise Hıristiyan Ortodoks mezhebi önemli bir unsur olarak görülmektedir (Erden, 2021). Aynı şekilde, Suudi Arabistan Krallığı da Selefi/Vahhabi mezhebine sahiptir ve bu durum ülkenin siyasetinde önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye'de ise 1937 yılında anayasada laik sistemin uygulanmasıyla birlikte, laiklik siyaset ve eğitim gibi alanları etkilemiş ve çoğu kurum, devletin yönetimi ve denetimi altına girmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının devletten ayrılmaması, Türkiye devletinin tarihi, demografisi, hukuku ve ihtiyaçları (Boyacıoğlu, 1992) ve devletten başka bir kurum olmadığı (Gözaydın, 2020) ile açıklanabilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti de her ne kadar anayasada laik, demokratik bir hukuk devleti olarak kabul edilse de, nüfusunun çoğunluğunun kendisini Müslüman olarak tanımlaması, devletin İslam ile doğrudan ya da dolaylı olarak bir bağ kurmasını gerektirmiştir (Karakas, 2007). Dolayısıyla Türk toplumunun çoğunluğunun Sünni Hanefi-Maturidi-bir bölümünde Şafii mezhebine mensup olduğu ifade edilebilir (Doğan, 2018). Bu nedenle,

⁵³ Çünkü gayri resmi faaliyet yürüten din cemiyet/dernekleri vardır.

Diyanet İşleri Başkanlığının fetvalarının çoğu da çoğunlukla Hanefi, bazen de Şafii mezhebine dayanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik ve devletin din işlerinden ayrılması hususu tartışılmasına rağmen, devletin bir ilkesi olarak benimsenmiştir (kanunla ve anayasal hukuk olarak kabul edilmiştir). Öte yandan Devletin din işlerine karışması ve Sünnilere hizmet veren bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığının biraz devlet kurumu olması, yıllık bütçesinin ayrılması, bütün görevlilerin devlet tarafından atanması, Aleviler gibi diğer azınlık dini gruplar arasında tartışma konusu olmuştur ve bu tartışma zaman zaman devam etmektedir. Unutulmamalıdır ki, tartışma sadece Diyanet İşleri Başkanlığının Alevilere din hizmeti vermemesi üzerine değildir. Bazı araştırmacılar için tartışma bunun da ötesine geçmektedir. Bunun nedeni, devletin laik olmasıdır ve laik bir ülkede devlet, halka karşı ırk, din vb. bakmaksızın tarafsızlık ilkesini korumalıdır. Ancak devlet kuruluş aşamasında bir dini kurum olarak Diyanet İşleri Başkanlığını kurmuş ve çoğunlukta dini görev ve hizmetler bu kurum üzerinden yürütülmektedir. Dolayısıyla bu, ülkenin çoğunluğunu oluşturan Sünni kesim açısından iyi biri durum olmuşken diğer azınlık gruplar (Aleviler vb.) tarafından sürekli tepki çekmiş ve hala bu konudaki tartışmalar devam etmektedir. Ancak Diyanet cephesinden bakıldığında Aleviler bir din değil, İslami gruplar arasında bir gruptur. Alevilere din hizmeti verilmesi (isteklerini dile getirmek) diğer Müslüman mezhepler arasında büyük tartışmalara neden olacaktır. Buradaki asıl soru, Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu bu kadar özel kılan şeyin ne olduğu, devlet-din ayrımının net olduğu bir ülkede, diğer din ve mezheplerin sahip olmadığı bir “Sünni-Hanefi” inanç grubuna hizmet eden bir yıllık bütçeye sahip olma nedenidir? Bir başka anlamda hakkaniyetin, adaletin ve halka karşı şeffaflığın anayasada net olduğu bir ülkede bir dinin veya mezhebin hanefi-sünni, diğer dinlerin ve mezheplerin elde edemediği ayrıcalığı alması nasıl açıklanır? Bu, tarihsel açıdan ve dini açıdan ülkenin bir geçmişi vardı, buna dayanarak yeni kurulan rejim bu geçmişe uygun ancak kendi hedeflerine de aykırı olmayacak şekilde bir kurum oluşturmuştur şeklinde açıklanabilir. Ya da halkın büyük çoğunluğu Sünni olduğu için farklı din ve mezheplere ayrıcalık verilmesi halinde, o Sünni çoğunluktan tepki çekmemek için onlara bir ayrıcalık verilmemiştir şeklinde açıklanabilir. Bildiğimiz kadarıyla, din işlerinin bu şekilde yönetilmesini (tek bir görüş üzerinde) yasal olarak hiçbir açıklaması ve dayanağı yoktur. Karakaş'ın (2007) dediği gibi; bu din işleri yönetme şekli cumhuriyetin kuruluşundan bugüne kadar hep aynı şekilde olmuştur.

Öte yandan Nijer Cumhuriyeti, belirli bir dini mezhebin kimliğini belirtmeden, genel olarak İslam dinini ve değerlerini korumaktadır. Ayrıca Nijer’de diğer dinlere de “neredeyse aynı” muamele yapılmakta, yabancı kurum ve dernekler yoluyla gerçekleştirilen dini faaliyet, etkinlik ve hizmetlerin yayılmasına ve düzenlenmesine izin verilmektedir. Nijer’de bulunan dinler (İslam, Hristiyan ve Animist) yasal olarak aynı statüye sahiptirler. Nijer Müslümanlarını temsil eden cemiyet, dini dernekler arasında en güçlüsü sayılmaktadır. Bunun nedeni, hem Müslümanların çoğunlukta olması hem de ülkenin geçirmiş olduğu tarihi arkaplandırır.

1924 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşuyla birlikte ilk hükümetin; toplumun din işlerinin yönetimi, dini faaliyetlerin organizasyonu ve etkinliği ile ilgilendiği bilinmektedir ve Diyanet İşleri Başkanlığı yasal olarak bir devlet kurumu olarak kabul edilmiştir. Bu yasalardan en önemlileri şu şekildedir:

- a. Siyasi partilerin dini kimliklerinin olmasının laikliğe aykırı bir durum olduğu ve partilerin ideolojik kurumlar oldukları gerekçesiyle 1961 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının hukuki statüsüne ilişkin hüküm anayasaya girmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurulduğu 1924 yılından bu yana ilk kez anayasal bir statü kazanmıştır. 22.06.1965 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı için çıkarılan 633 sayılı kanunla görev ve işlevine ilişkin beyan ile anayasal statü kazanarak daha da güçlendirilmiştir (Solgun, 2021).
- b. 12 Eylül 1982 anayasasında Diyanet İşleri Başkanlığının görevi ve işlevi netleşmiştir. Milli dayanışma aracı (Aydın, 2019) ve Türk milli kimliğini koruma unsuru olarak kullanılmaya başlanmıştır (Solgun, 2021).
- c. 2010 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında (cami içi ve cami dışı) din hizmetleri artırılmış, aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığının Türkiye dışında yürüttüğü dini faaliyetler yasal olarak tanınmıştır. Devlet protokolünde Diyanet İşleri Başkanlığının statüsü (53'ten 10'a) yükseltilmiştir.
- d. 2018 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığına bağlanmıştır (Solgun, 2021).

Türkiye laik rejimde olmasına rağmen (1937'den günümüze), Diyanet İşleri Başkanlığı gibi dini bir kurum aşağıdakiler de dahil olmak üzere çeşitli nedenlerden dolayı devlet kurumları arasından kaldırılmamıştır:

- 1- Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş amacına ve işlevine göre başlangıçta siyasi değil, daha çok idari bir kurumdu (Aydın, 2019). Zamanla idari yönü dini yönünü aşmıştır (Erden, 2021).
- 2- Yasal olarak tanınan bir kurumdur ve anayasada tanınan bir statüsü vardır.
- 3- Toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktadır.
- 4- Türk kimliğini korumaktadır (Solgun, 2021).
- 5- Toplumun dini değerleri öğrenmesine ve yaşamasına hizmet etmektedir (Aydın, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar, 2019).
- 6- Kanunlarla güçlendirilerek dini ve sosyal olarak alanını genişletmiştir (Aydın, 2019; Solgun, 2021).

Nijer'deki durum ise Türkiye'den farklıdır. Bağımsızlıktan sonra ilk İslami cemiyet 1960 yılında Müslümanların din işleriyle ilgilenmesi ve ülkede ortaya çıkabilecek dini sorunları ortadan kaldırması amacıyla kurulmuştur. Söz konusu Nijer İslam Kültür Cemiyeti, din adamlarından ve kabile ve bölgenin önde gelenlerinden oluşmaktaydı. 1974 darbesinden sonra, Nijer İslam Cemiyeti yeniden kurulmuş ve adı değiştirilmiştir. Bu kurum, o dönemden 1990'lı yıllara kadar dini işleri yöneten tek kurumdur. Askeri sistemden demokratik yönetime geçilmesinin ardından çeşitli dini müessese, kurum, dernek ve kuruluşlar ülke geneline yayılmaya başlamıştır. O dönemde var olan din işlerinin nasıl düzenleneceğine dair kanunlar, sadece Müslümanlara ait kanunlardır.

Dışişleri Bakanı'nın kendisinin belirttiği gibi, terör örgütü "Boko Haram"ın terör saldırıları ve dini aşırılıkları artmaya başlayınca; ülke güvenliğini korumak amacıyla 2010 yılında dönemin hükümeti, tüm dinlere ait dini faaliyet ve etkinliklerin nasıl düzenleneceğine dair bir yasa çıkarmaya karar vermiştir. Söz konusu yasa, devletin dini faaliyetleri etkin bir şekilde denetlemesine izin vermeyi hedefleyen bir yasadır (AN, 2019). 2010'dan önce Nijer genelinde tüm dinlere ait dini faaliyet ve etkinliklerin nasıl düzenlenmesi gerektiğine dair herhangi bir yasa yoktu. Normalde Nijer devleti yasaları herhangi bir dini tanımamaktadır. Dini cemiyet ve derneklere bütçe ayırmamaktadır. Devlet yıllık sadece bir defa sübvansiyon vermektedir. Nijer anayasasının temeli bu felsefeye oluşturulmuştur. Nijer anayasasında, Türkiye'de olduğu gibi bir dini kurum

veya din dersi statüsü⁵⁴ ile ilgili hiçbir yerde açık bir hüküm bulunmamaktadır. Nijer’de devletin görevi dini faaliyet, etkinlik ve hizmetleri denetlemektir.

B. Dini Faaliyet, Etkinlik ve Hizmetlerin Düzenlenmesinin Değerlendirilmesi

Türkiye'deki dini faaliyetler ve etkinlikler Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yönetilip organize edilmektedir. Örneğin imamlar beş vakit namaz kıldırmakta, camilerde insanlara ders vermekte ve dini konularda Diyanet İşleri Başkanlığının hazırlamış olduğu dini kitaplar aracılığıyla toplumun din işlerine rehberlik etmektedirler. Bu imamların fetva verme hakları yoktur. Fetva “Din İşleri Yüksek Kurulu”nun sorumluluğundadır. Söz konusu kurumda çok sayıda dini alanda donanımlı uzmanlar bulunmakta ve çeşitli konuları inceleyerek fetvalar verilmektedir. İmamların rolü başkanlık tarafından gelen talimatları yerine getirmek ve ona göre camilerde dini faaliyetler yürütmektir. Özetle Türkiye’de din işleri organizasyonu düzenli bir şekilde yürütülmektedir. Her birim yukarıda belirtilen kurumun ana hedeflerine ulaşmak için çaba göstermeye çalışmaktadır.

Nijer'de Diyanet İşleri organizasyondan (idari yapısından) sorumlu olan birim Nijer'de bulunan tüm farklı dinleri (İslam, Hristiyanlık ve Animist) kapsamaktadır. Türkiye'de ise dini işlerin düzenlenmesinden sorumlu kurum (Diyanet İşleri Başkanlığı) sadece Müslümanları, daha doğrusu Sünnileri temsil etmektedir (Sambur B., 2009). Geriye kalan dinler ve mezhepler sivil toplum kuruluşu sayılmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı devletten aldığı yıllık bütçeye sahipken diğer din ve mezhepler kendi kendine faaliyetlerini ve etkinliklerini yürütüp finanse etmektedirler. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı devletten aldığı bütçeyi dini faaliyet ve etkinliklerinin düzenlenmesine değil, kendi personellerinin maaşları ve kurumun merkezi ve taşra idaresinde kullanmaktadır. Nijer'de din işleri organizasyonundan sorumlu olan birimin bir bütçesi bulunmamakta ve herhangi bir dini faaliyet veya etkinlik düzenlenmemektedir. Söz konusu birimin rolü dini faaliyetleri ve etkinlikleri denetlemekle sınırlıdır. Kadroları bir kısmının din kurumlarından mezun olmasına rağmen devlet memuru olarak sayılmaktadırlar.

Faaliyet ve etkinlikler açısından Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığının yürüttüğü işlerin çoğu, Türkiye Diyanet Vakfı üzerinden halkın bağış ve sadakalarına

⁵⁴ “Din ve ahlak eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır” (TBMM, 1982).

dayanmaktadır. Nijer'de ise her dernek kendi kendine dini faaliyet ve etkinliklerini yürütüp finanse etmektedir. Ancak devlet derneklere sübvansiyonda bulunmaktadır. Türkiye'de cami dışı dini faaliyetler ve hizmetler hastaneler, cezaevleri ve halka açık yerler gibi sistemli bir şekilde koordine edilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı, Sağlık, Spor, Adalet ve Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı gibi ilgili bakanlıklar ile ortak projeler yürütmektedir. Bu alandaki dini faaliyet ve hizmetler Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili bakanlıkların ortak sorumluluğu altındadır. Nijer'de hastane ve cezaevleri gibi cami dışında “resmi” bir dini faaliyet ve hizmet bulunmamaktadır. Bu bağlamda, *dini sosyal hizmet* yerine *sosyal hizmet* bulunmaktadır. Cezaevlerindeki dini faaliyet ve hizmetler, din adamları veya dini gruplardan birinin ziyaretiyle, devlet protokolü yoluyla değil İslami sivil toplum çalışması olarak gerçekleşmektedir. Bazen bu hizmet, hapiste bulunan bir din adamı yoluyla diğer mahkûmlara vaaz, irşat, Kur'an-ı Kerim öğretme vb. şeklinde de verilmektedir. Aynı şekilde hastanelerde de bu hizmetler (bazen) dini kuruluşlarda görev alan sivil din adamları tarafından verilmektedir. Bu sektörlerde verilen hizmetler manevi destek olarak tanımlanmaktadır. Camiler dışında hastanelerde yürütülen dini hizmetler ve faaliyetler ise “resmi” olarak mevcut değildir. Ancak Nijer'de hastanelerde ve cezaevlerinde yürütülen faaliyetler Sosyal Yardım olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu hizmet, Tıp Fakültesi Sosyal Yardımlaşma Anabilim Dalı mezunu kişiler tarafından yürütülmektedir. Bu bölüm Psikolojiye yakın ve aynı zamanda dini hizmetlerden uzaktır. Hiçbir din ile bağlantısı bulunmamaktadır. Bu hizmet genel olarak, hastalara ve diğer dezavantajlı gruplara psikolojik yönden fayda sağlamak, onları teselli etmek ve zor zamanlarını atlatalmalarına yardımcı olmak maksadıyla verilmektedir.

Türkiye'de camiler, kuran kursları, hastane, hapisane ve çocuk yuvalarında istihdam edilen personeller çoğunlukla devlet memurudur. Aşağı yukarı diğer devlet memurları ile aynı haklara sahiptirler. 2019 verilerine göre Diyanet İşleri Başkanlığının personel sayısı 104,814'dır (DİB, 2021). Nijer'de ise Türkiye'deki gibi din alanında toplumu aydınlatmak ve irşat etmek için resmi bir personel bulunmamaktadır. Örneğin Nijer devletinde mevcut olan dini kurumlardan Nijer İslam Cemiyetinde bulunan kadroların dışında kalan personeller gönüllü olarak çalışmaktadırlar (MISPDACR, 2020). Türkiye'de sosyal hizmet alanlarında (hastane, huzurevleri ve cezaevleri gibi) görev yapan din personelleri devlet memurudurlar ve çoğu Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından gönderilmektedir (Sambur B., 2009).

Nijer'de ise devlet herhangi bir dini personeli devlet memuru olarak tanımamaktadır. İmamlar ve diğer din görevlileri devlet memuru olarak tanınmamaktadır. Bu görevliler, zenginler, tüccarlar, bazı politikacılar ve mahalle sakinlerinin verdikleri bağış, sadaka, hediyelerle geçim sağlamaktadırlar. Özelde imamlar ve genel olarak din adamları, ya geleneksel okullardan ya da örgün okullardan (Franco-Arabe) mezun insanlardır. Geleneksel Kur'an okulları ve diğer İslami okullar, resmi okul olmadıklarından, o kurumlardan mezun olanlar devlet tarafından tanınmamakta ve herhangi bir devlet kurumunda çalışma şansına sahip bulunmamaktadırlar. Bu nedenle bunların çoğu, mezun oldukları geleneksel okullarda öğretmenlik mesleğine devam etmektedirler. Bazen de oturdukları mahallelerdeki camilerde imam olarak görev almaktadırlar.

Franco-Arabe okullar hem örgün hem de resmî bir okul olduğu için devlet tarafından tanınmaktadırlar. Bu tür okullardan mezun olanlar eğitime iki tür üniversiteden (seküler ve seküler olmayan) birinde devam etme olanağına sahiptirler⁵⁵. Söz konusu üniversitelerden mezun olduktan sonra devlete bağlı olarak öğretmenlik yapabilmekte veya mezun oldukları bölüme göre mesleğine devam edebilmektedirler. Herhangi bir nedenle devlet memuru olmayı başaramayanlar, kendi adına bir mahallede geleneksel bir Kur'an kursu yahut dini okul kurabilmekte ya da mahallesinde imam olabilmektedir. Geleneksel bir okulda öğretmenlik veya imam olmaya karar verdikten sonra devletten hiçbir destek almamakta ve durumu geleneksel okullardan mezun olanlarla benzer olmaktadır. Türkiye'de ise resmi Kuran kursları açma yetkisi Diyanet İşleri Başkanlığı'nındır. Özetle Nijer'deki imamlar, vaizler ve din adamları genel olarak hükümetin sorumluluğunun altında değildirler. Nijer devleti sadece İbadet İşleri Müdürlüğü, Nijer İslam Cemiyeti ve İslam Konseyi kadrolarını tanımaktadır.

Yaygın din eğitimi veren Kur'an Okulları'nın genel hedefleri her iki ülke için de Allah'ı ve O'nun Resulünü (s.a.v) sevdirmek ve O'nun hayatta rol model olarak alınmasını sağlamaktır. Ayrıca, bireylere temel dini ilimleri aşılama çalışmasıdır. İki ülke arasında ortak genel hedefler dışında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farklılıklardan bazıları aşağıda sıralanmıştır:

⁵⁵ 1. Seküler üniversite olan Abdou-Moumouni Üniversitesi (Niamey şehrinde) vb. 2. Dini üniversite; Nijer İslam Üniversitesi (Say şehrinde) vb.

- 1- Nijer'deki Kuran kursları öğretim yöntemi açısından, öğrenci yerine öğretmeni merkeze almaktadır. Bu kurslarda öğrencinin ulaşabileceği dini kitaplar olmadığı için bilgiler öğretmenin sınıfta kendilerine verdiği bilgilerle sınırlı kalmaktadır. Bu durumun olumsuz yönleri olduğu gibi olumlu yönleri de vardır. Bu öğretim yönteminin olumlu yönlerinden biri şudur; öğrenci çoğu zaman dini kitaplardaki (üçüncü bölümde bahsedilen) fikhî meselelerin çoğunu ezberler ve kitapları bitirene kadar eğitim devam eder . Bu eğitim ile öğrenci hem Kur'an-ı Kerim'i ezberler hem de Peygamber'in (s.a.v) (çoğu) hadislerine ve siyerine hâkim olur. Bundan sonra isterse geleneksel Kur'an kursu öğretmeni isterse hocasının yardımcısı olabilmektedir. Buradaki sorun, Kur'an kurslarındaki öğrencinin bilgilerinin ve öğreniminin okuduğu kitaplarla sınırlı kalmasıdır. Bu kitaplar ise farklı ülkelerden gelmiş ve devlet tarafından takibi yapılmamış güncel olmayan kitaplardır. Bu yüzden bu okullardan mezun olanların kültürleri sınırlıdır. Bu nedenle, buralarda eğitim veren hocalar ve bu eğitimi alan öğrenciler, (çoğunlukla) öğrendiklerinin dışında güncel meseleleri (tartışılan bazı fikhî meseleleri) dine aykırı görmekte ve çoğu zaman kabul etmemektedirler. Aynı şekilde ülkesinin yönetim sistemi şer'i bir yönetim olmadığından⁵⁶ bu yönetim biçimini küfür/kâfir bir sistem olarak kabul etmektedirler. Bu yanlış düşüncenin nedeni de tek bir kaynaktan okuma yapılması ve çeşitli dini kitapların ve dini görüşlerin okutulmamasında aranabilir.
- 2- Türkiye'de Kur'an kursu öğretim sisteminin program içeriği öğretmenler ve İslam bilimleri alanlarındaki uzmanlar tarafından hazırlanmaktadır. Program içeriği hazırlanırken bireyin yaşı dikkate alınmaktadır. Bu sistemde eğitim dili Türkçedir. Elif'ba (Arapça harfleri) harfleri sadece Kuran-ı Kerim'i okuyabilmek için öğrenilmektedir. Arapça harfleri öğrenmenin amacı; Kur'an-ı Kerim'i okumayı öğrenmektir, bu aşamadan sonra diğer derslere Türkçe olarak devam edilmektedir. Bunun amacı Türkçe sevgisini muhafaza etmek ve İslam dininin yayılmasına katkı sağlayan bir dil/kimlik olmasını sağlamaktır (Mahamadou, 2013). Kur'an kursunda işlenen ders kitapları kullanılan resimler de dâhil olmak üzere aşağı yukarı öğrencinin yaşına göredir. Birey İslam temellerini öğrenirken aynı zamanda kendi kültürünü de öğrenmiş olmaktadır. Ancak bireyin kurs sürecinde Arapça eğitimi yetersiz olduğundan bu konuda

⁵⁶ Onlara göre laiklik dinsizlik ile eş anlama gelmektedir. Çünkü İslam dinine karşıdır.

ilerleme sağlanamamaktadır. Çünkü Kur'an kursunda tüm aşamaların öğretim dili Türkçe'dir. Nijer'de ise bireyin Arapça öğretimi sağlam temellere oturmaktadır. Bunun nedeni ders kitapları arasında *İbn Aqil* ve diğer Arapça dil kitapları gibi güzel kaynakların bulunmasına dayanmaktadır (Mahamadou, 2013). Bu durum iki ülkenin din eğitimi dilinin farklı olduğunu göstermektedir.

Her iki ülkenin dini eğitim programında (ders açısından) benzerlik bulunmaktadır. Her iki programın da aşağıda yer verilen konular başta olmak üzere benzer olduğunu ifade edebiliriz: Harf öğretimi, Kur'an-ı Kerim, Hadis, Siyer ve Fıkıh temel ilimlerdir. Her iki ders programının da amacı aşağı yukarı aynıdır. Yani öğrencilere temel dini ilimleri öğretmek, dinin temellerini ve ahlaklı olmayı öğrencilerin ruhlarına aşılaktır. Ancak iki sistemde de hedeflere ulaşmanın yolları farklıdır. Nijer'in geleneksel Kur'an okullarında verilen dini derslerin temel materyalleri aşağıda verilmiştir:

- 1- Tahta çubuk,
- 2- Levha,
- 3- Çubuktan yapılmış kalem,
- 4- Tebeşir vb.

Nijer'deki geleneksel Kur'an kursu okulları öğretmen merkezlidir. Ezber ve beceri kabiliyeti öğrenciler arasında bir ölçüttür. Gelişmiş Kur'an okullarına gelince; bu okullarda kullanılan materyaller kitap, defter, kalem, tahta, sandalye vb. dir. Öğrenciler bu okullarda diğer geleneksel okullara göre daha fazla özgürlüğe sahiptirler. Her iki okuldaki dersler Maliki mezhebinin fıkhı üzerine okutulmaktadır.

Türkiye'de Kur'an kursu sisteminin programındaki ders materyalleri ise kitap, kalem, defter, tahta kalemi vb. şeklinde olup, eğitimin odak noktası öğrencidir (Aydın, 2019). Dini dersler (bölgelere göre çoğunlukla) Hanefi veya Şafii ekolüne dayanmaktadır. Türkiye'de Kur'an kursundaki derslerde kullanılan kitaplar Türkçedir, Nijer'de ise kitaplar Arapçadır. Öğretim sırasında öğretmen dersleri öğrencilere yerel dil ile aktarmaktadır. Bu sistemle öğrenciye hem yerel hem de Arapça dillerinde eğitim verilmektedir. Bu iki eğitim sistemindeki ders kitaplarının Nijer'de Arapça ve Türkiye'de Türkçe olmasının nedeni şu şekilde açıklanabilir:

Nijer'de geleneksel Kur'an kursunda okutulan ders kitaplarının çoğu Arap ülkelerinden edinilmektedir. Kur'an kursularında organize edilmiş bir eğitim sisteminin

bulunmamasından; ders kitapları Arap ülkelerinin farklı yerlerinden getirilmekte ve bu kitaplar genellikle Nijer'in kimliğini, ruhunu ve rejim sistemini yansıtmamaktadır. Diğer bir özellik ise bu okullarda okutulan kitaplar eskidir ve içerikleri ülkenin "şimdiki" gerçekleriyle ve öğrenenlerin ortamlarıyla bağdaşmamaktadır. Bu da, ülkenin felsefesine ve farklı dinler arasında barış içinde bir arada yaşama anlayışına uygun olmayan fikirleri ortaya çıkarmaktadır. Bunun nedeni hocaların ders anlatım şekli hem de ders öğretim yöntemidir.

Bu öğretmenler bizim mevcut durumumuzdan farklı şartlarda eğitimlerini almışlardır. Bu sebeple onlar için modern çağın şartlarını kabul etmek zordur. Bu yüzden din işleri organizasyonu ile ilgili alınan her kararın dine karşı olduğunu düşünmektedirler. Aynı öğretmenler toplumun rol modelidir ve itibarları din ve onun üzerinden olduğundan, devlet bir proje yapmak istediğinde; öğretmenlerin eğilimleriyle ve öğrendikleri bilgilerle uyumlu olmadığı durumlarda çoğu zaman projeleri reddetmektedirler (protesto etmektedirler). Bundan dolayı öğretmenlerin mevcut sistemde yetiştirilmesi ve ders programının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu da öğrencilerin fikirlerinin gelişmesine ve öğretmenlerin öğretim seviyelerinin yükselmesine yardımcı olacaktır. Bunu yaparken, hükümet din sektörü ve dini faaliyetlerini düzenlemesinde yardımcı olmalıdır. Kur'an kurslarındaki öğretmenlerin ülkenin ideolojisine göre yetiştirilmesi gerekir ki toplumun fikirleri gelişsin, bazı konulara bakış açıları değişsin. Özellikle terörün hüküm sürdüğü ülkelerde terör olaylarının birçoğu cemaat ve tarikat anlaşmazlıklarından, dini metinlerin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden devlet yasa yoluyla, tüm dini faaliyet ve etkinlikleri koordine edip iyi bir sistem haline getirmeli ve sorumluluğu nitelikli âlimlerinin eline bırakmalıdır.

Türkiye'deki Kur'an kurslarındaki öğretmenler/görevliler devlet tarafından resmi olarak tanınmaktadır. Başka bir deyişle bu görevliler örgün din kurumlarından mezundurlar. Söz konusu personellerin Diyanet İşleri Başkanlığına girebilmek için *KPSS* ve *DHBT* sınavlarına girmeleri gerekmektedir. Özel olarak mesleklerini ve genel olarak din hizmetlerini daha iyi bir şekilde sunmak ve öğretim hakkında yeni beceriler kazanmak amacıyla işin uzmanları tarafından verilen seminer ve sempozyumlara vb. katılmaktadırlar. Nijer'de ise Kur'an kurslarındaki öğretmenler genellikle öğretim yöntemleri konusunda yeni beceriler, kazanımlar, seminer ve sempozyumlara katılmamaktadırlar. Bu konuda kendilerini geliştirememektedirler. Genel olarak din

hizmetleri alanında ve özeldede Kur'an kurslarındaki görevliler devlet memuru olarak sayılmamakta ve devletten hiçbir destek almamaktadırlar. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı personeli en az imam hatip lisesi mezunu, tercihen de ilahiyat mezunu olmalıdır.

Nijer'de günümüzde din hizmetleri ve din işleri alanında çalışanların hem geleneksel okullar hem de örgün din eğitim okullarından (Franco-Arabe gibi okullarından) mezun olmuştur. Daha önce bahsedildiği gibi din hizmetleri alanında çalışmayı seçenler devlet sorumluluğu altında olamamaktadır. Nedeni saf dini bir alan olduğundan ve ülkenin "laik" yasaları tanımamasındandır. Ayrıca örgün eğitim alanında (Franco-Arabe) din dersleri veren öğretmenler ise (İslami eğitim ve diğerleri gibi) hükümet tarafından tanınmaktadır. Çünkü bu okullar seküler okullardır ve ülkenin yasaları bu öğretmenleri tanımaktadır.

SONUÇ

İslam hicri birinci yüzyıldan itibaren Nijer topraklarına girmiştir. Nijer Halkı Müslüman olduktan sonra İslami ilimleri öğrenmeye başladı. Borno ve Usman b. Fodio gibi İslam devleti mevcut olmasından MS XVIII ve XIX yüzyılın başlarında dini faaliyetler Nijer topraklarında ve komşu bölgelerde yayıldı. Nijer'in işgali; XIX yüzyıl başlarında Nijer Nehri'nin keşfi ile başlamış, şiddetli direnişin ardından 1919 yılında Nijer toprakları tamamen işgal altında kalmıştır. Sömürge döneminden önce İslami temel değerlere dayalı bir eğitim sistemi bulunmaktaydı ve ülke genelinde İslam kültürü hakimken yazı dili Arapçaydı. Sömürge yönetimi ilk dönemlerde Nijer halkıyla iletişim kurmak amacıyla Arap yazısını kullanmıştır. Bir süre sonra sömürge yönetimi kendi çıkarlarını gözeterek mevcut İslam kültürünü değiştirmeye karar verdi. Yerine kendi dilini, kültürünü ve medeniyetini empoze etti ve yeni bir eğitim sistemi kurdu. Ülkenin her yerinde yapılan dini eğitim ve faaliyetler (çoğu) yasaklandı. Birçok dini müessese, Kur'an kursu ve medreseler kapatılmıştır. Ancak bir kısmını da kendi denetiminde açık tutmuştur. Bazı din adamlarının kitapları yakılmış ve bazıları da sansürlenmiştir. Nijer topraklarına din kitaplarının girişi yasaklanmıştır. Nijer halkının bu kitapları okuyamayışı diğer İslam ülkeleri ile herhangi bir ilişki kuramamasına ve diğer İslam ülkelerinde işgalcilere karşı yürütülen mücadelelerden haber dar olamamasına sebep olmuştur.

XVIII yüzyıl; Fransa gibi birçok Avrupa ülkesinde bir Rönesans dönemiymişti. Bu Rönesans din adamları devlet işlerinden uzak tutmayı amaçlanmaktaydı ve ilerleyen zamanlarda din işleri ve devlet işlerini ayırmak bir rejim biçimi olmuştur. Laiklik, din özgürlüğünü garanti eden (Bilgin, 2000) ve insanları dini hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşama çatısı altında tutan bir yönetim sistemidir. Bu bağlamda sömürge yönetimi bunun yanında Nijer toplumunun dini ve gelenekleri ile ülke yönetim işleri arasında ayrım yapmıştır. Ülkenin yönetimi sömürge yönetimindeyken evlenme, boşanma ve diğer din, örf ve âdet ile ilgili konular ülkenin din adamlarının sorumluluğu altındaydı. Ancak ağır suçlar (kan davası gibi) sömürge idaresinin sorumluluğunda kalmıştır. Sömürge yönetimi eğitim konusunda ise kendi kültürünü Nijer toplumuna empoze edip başarısızlığa uğradıktan sonra, kültürünün yayılabilmesi için laik okulların yanında dini okullar da kurmaya karar verdi. Nijer toplumunun kimliğini temsil etmeyen, sadece Batı kültürünü yayan ve Hristiyanlık dini propagandası yapan yeni sistem bu okulların halk tarafından benimsenmemesine neden olmuştur. Yukarıda sayılan bu sebepler, Franco-Arabe okullarının ortaya çıkış sebebini oluşturmaktadır. Sömürge döneminde laik sistem mevcut

olmasına rağmen sömürge yönetimi dini işleri ve eğitim faaliyetlerini tamamen durdurmamıştır. Sömürgeci yönetim ülkenin kontrolünü kaybetme korkusuyla bazı dini eğitim, faaliyet ve etkinliklerinin kontrolü altına yürütülmesine izin vermiştir.

Nijer'in 1960'da bağımsızlığını kazanmasının ardından, sömürge yönetimi gibi yeni hükümet de Laik yönetim biçimini uygulamış, ancak Nijer toplumunun dini işlerini ihmal etmemiştir. Hükümet, dini eğitim faaliyetleri ve etkinliklerini düzeltmek, denetlemek ve aynı zamanda kontrol etmek için bir İslam Kültür Cemiyeti kurmuştur. 1974 yılında Nijer'de İslam Kültürü Cemiyetinin adı, Cemiyetin sorumluluk ve amacının genişletilmesiyle Nijer İslam Cemiyeti olarak değiştirilmiş ve söz konusu Cemiyet 1990 yılına aynı hedef ile taşınmıştı. 1991 yıllarında devletin siyasi, sosyal ve ekonomik işlerinin yönetiminde reform yapmak amacıyla Ulusal Konferans organize edilmiştir. Bu konferanstan sonra siyasi partiler çoğalmaya başlamış ve İslami dernekler ve dini müesseselerin kurulması yaygın bir şekilde uygulanmaya başlamıştır. 1991 yılından önce ülke gelinde bu faaliyetleri tek yöneten ve denetleyen Nijer İslam Cemiyeti zayıflamaya başlamıştır. Artık her cemiyet (resmî olan 105 cemiyet ve resmî olmayanlar) dini faaliyetleri ve etkinlikleri kendi kendine organize etmeye başlamış ve Nijer İslami Cemiyeti'ne yönelik eleştiriler artarak bu tür organizasyonlar Nijer İslami Cemiyeti'nden bağımsız olarak yürütülür olmuştur. Nijer İslami Cemiyeti'nin zayıflama sebepleri: 1. Tüm İslam tarikatlarını temsil etmemek. 2. Siyasi bir Cemiyet olmak. 3. Nijer'deki Müslümanların kimliğini savunmamak olarak söylenebilir. Nijer İslami Cemiyeti bazı tutumları nedeniyle günümüzde Nijer Müslümanları arasında yerini kaybetmiştir. Nijer devleti laik olmasına rağmen devlet, Nijer toplumunun (Hıristiyan, İslam ve animistlere) İbadet Genel Daire adı gibi (İçişleri Bakanlığı bünyesinde) dini işlerini denetleyen ve İslam din işlerini organize eden bir Nijer İslami Cemiyeti kurabilmiştir. Söz konusu Nijer devletinde mevcut olan dini kurum ve kuruluşlar, dini etkinlik ve faaliyetler düzenlemekte yetersiz kalmaları ve siyasi veya sosyal bir kriz olduğunda “devlet menfaati için” çalışmaları sebebiyle siyasete dahil olduklarından toplumdaki yerlerini kaybetmişlerdir. Nijer devlet yönetim biçimi olan “laiklik”; Nijer sosyal durumunu gerçekleriyle (geçmiş tarihi, demografi, toplumun ihtiyaçları vb.) yansıtmamaktadır. Söz konusu yönetim biçimi; din işlerini devletin menfaatlerine kullanmakta, toplumun ihtiyaçlarını karşılamamaktadır. Din işleri adına “resmî” bir yıllık bütçe yoktur, Nijer genelinde İslam dini cemiyetlerin takip ettiği bilimsel bir program yoktur, Nijer genelinde Kur'an kurslarını, faaliyetlerini, etkinliklerini ve hizmetlerini takip edilecek felsefi bir bakış açısı yoktur. Herhangi bir imam, müezzin ya da vaiz memur olarak görev

yapmamaktadır. Camiler kayıtlı olmayıp idari bir yönetim sistemi yoktur. Resmi olarak Nijer başkentinde kayıtlı iki cami bulunmaktadır. Bu görevleri kendi başına yapmaya çalışan bir İslami sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. Bağış ve sadaka yoluyla camilerin bakımları yapılmakta, cami faaliyetleri ve etkinlikleri, imam, müezzin ve camideki personellerinin maaşları ödenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde ise, Nijer Cumhuriyeti arasındaki benzerliklere (geçmiş tarihi, demografik ve yönetim biçimi açıdan) rağmen, farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Laik yönetim sistemini uygularken "kolay olmasa da" hükümet aşağıdaki gerçekleri göz önüne almak zorunda kalmıştır:

1- “Ülkenin tarihi geçmişi

2- Sosyal durumu

3- Toplumun ihtiyaçları” (Abay A. , 1989, s. 22; Fırlalı, 1995).

Türkiye Hükümetinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nı devlet içinde kurmasıyla sonuçlanmıştır. T.C Anayasasına göre Diyanet İşleri Başkanlığının temel sorumluluğu: “Laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmektir” (DİB, 2018). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın güçlendirilmesi ve kuruma yardım edilmesi amacıyla kurulan Diyanet Vakfı dini faaliyet ve etkinliklerin düzenlenmesine yönelik gönüllülerden sadaka ve bağış toplamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Vakfı resmi devlet kurumlarıdır ve bu kurumlar birbirinden ayrılamaz. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurumsal yapısıyla Nijer devletine bir model olabilmesi için devletin Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla verdiği din hizmetlerinin tüm dinlere inanan insanları ve tarikatları kapsaması gerekmektedir.

Din işlerini yönetmekle yükümlü dini kurumlarına karşı eleştiri ve suçlamaların yanı sıra, bu kurumları ıslah etme ve geliştirme hedefiyle Nijer ve Türkiye Cumhuriyeti'nin din işleri organizasyonu sistemi inceledikten sonra, iki ülkenin birbirlerinden yararlanabileceği bazı konular görülmüştür. Türkiye'nin din işleri organizasyonu sistemi Nijer için bir model olamayacaktır; çünkü Türkiye'de farklı dinleri bir çatı altında toplayan bir idari yönetim sistemi bulunmamakta, aynı şekilde Nijer de

din işlerinin nasıl yönetileceği ve organize edileceği konusunda tam bir organizasyondan bahsedilememektedir. Çünkü Nijer'de Türkiye'deki olduğu gibi koordineli bir şekilde dini eğitim, faaliyet ve hizmetleri organize eden bir sistem yoktur. Bu tespite binaen iki ülke birbirinin tecrübelerinden faydalanabilir. Örneğin Türkiye, farklı dinleri bir araya getiren bir idari dini yönetim kurma konusunda Nijer devletinin tecrübelerinden yararlanabilir. Ardından kendi siyasi ve sosyal perspektifine göre geliştirebilir. Nijer Cumhuriyeti ise Türkiye Cumhuriyeti'nden aşağıdaki yönlerden yararlanabilir:

1. Dini müesseselere anayasada yer verilmeli ve kuruluş amaçları ve görevleri şeffaf ve net bir şekilde açıklanmalı;
2. Dini eğitim, faaliyet, etkinlik ve hizmetler koordine edilmeli;
3. Resmi sosyal din hizmeti olmalı;
4. Fransız-Arap okulları ve resmi dini kurumlardan mezun olanlar toplum hizmetinde resmi olarak istihdam edilmeli;
5. Camiler ve Kur'an okulları gibi tüm dini kurumlar, yönetim sistemlerinin toplumun değerlerine ve ülkenin felsefesine uygun şekilde düzenlenmeli;
6. Sadaka ve bağış toplayan bir idare kurulmalı;
7. Devlet tarafından dini kurumlarda (çeşitli dini alanlarda yayın, Radyo ve TV programları vb.) çeşitli dini ilim adamları ve uzmanlar istihdam edilmelidir.

Ancak bütün bunlar laik sistemin anlamını Nijer toplumunun kimliğine göre yeniden gözden geçirerek gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu. (1983, Nisan 24).
<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2820.pdf> adresinden alındı
- AA. (2018, Mart 10). Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş Mehmetçik'i Ziyaret etti.
<https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/diyanet-isleri-baskani-erbas-mehmetcik-icin-dua-etti> adresinden alındı
- AB. (2003). *Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2003 Yılı İlerleme Raporu*. Brüksel.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2003.pdf adresinden alındı
- AB.(2010). *Türkiye 2010 İlerleme Raporu*. Brüksel.
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2010.pdf adresinden alındı
- AB. (2016). *Türkiye 2016 İlerleme Raporu*. Brüksel: SWD.
- AB. (1998). *Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Üzerine Komisyon'un 1998 Düzenli Raporu*, Brussels, Erişim adresi:
https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiyelerleme_Rap_1998.pdf
- Abay, A. (1989). Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşler Başkanlığının Organizasyonu. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) *Organizasyon ve İşletme Politikası Ana Bilim Dalı, İstanbul Üniversitesi*. İstanbul.
- Abdul-Latif Danreş, A. (1988). *Devrül-Mürâbitîn fî Neşri'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyye 1035-1118 M* (1. Baskı b.). (Neşr ve Tahkîk Resâ'il Ebî Bekri Bni'l-Arabî,) BeyrutBeyrutBeyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- at-Tanbaktî, A. B. (2000). *Neyli'l-İbtihâci Bitatrîz' d-Dîbâc*. (2. Baskı). (İnâye ve Takdîm Abdulhamid Abdullah el-Harâme). Tarabulus: Menşûrât Dârü'l-Kâtib.

- at-Tanbaktî; M. K. (2014). *Tarih'ül-Fatâş*. (1. Baskı). (Dirâse ve Ta'alîk Adam Bamba). Beyrut: Müessesetü ar'Risâle Nâşirûn.
- Abîkin, M. (2014). et-Tarîkatu et-Ticâniyye ve Devruhâ fî Neşri' s-Sakâfeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye fî Nijerya. *MecelletuHavliyyâtü't-Turâs* (14), 28-39.
- Abuzar, C. (2011, Temmuz-Aralık). Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(26), 144-151.
- Agence De Presse Nigérienne. (2020, Kasım 17). *Ouverture a Zinder D'un Symposium International Islamique Ou Prêche National "Awazi Kasa"*. Agence De Presse Nigérienne: <http://www.anp.ne/article/ouverture-zinder-d-un-symposium-international-islamique-ou-preche-national-waazin-kasa> adresinden alındı
- Ahmet Belûla, M. (2006, Kasım 26-27). el-Alâkâtu'd-Duveliyye fî Kenefi'l-Memâlîki'l-İfrîkiyye. *Afrika'da İslâm Uluslararası Sempozyumu (14) 26-27 Kasım 2006*.
- Akdemir, S. (2000). *Kur'an ve Laiklik Toplumsal Uzlaşma ve Barışa Kur'an'ın Katkısı*. İstanbul: Form Yayınları.
- Aktaş, H. (2020). Cami Ve Kur'an Kurslarında Din Eğitimi. H. Aktaş, & H. Algur içinde, *Din Eğitimi* (s. 302-331). İstanbul: Lisans Yayıncılık. https://www.researchgate.net/publication/344399196_CAMI_VE_KUR'AN_KURSLARINDA_DIN_EGITIMI adresinden alındı
- Akursu, A. (2016). Laiklik Bağlamında İlahiyat Değerliklerinde Diyanet'in Varlığına Yönelik Yaklaşımlar. *Eskiyeni*, 93-112.
- Akursu, A. (2016). Laiklik Bağlamında İlahiyat Öğrencilerinin Diyanet'in Varlığına Yönelik Yaklaşımlar. *Eskiyeni*, 93-112.
- Akyürek, S. (2019). Türkiye'nin İmam Hatip Okulları Tercübesi. DİB içinde, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi Diyanet-İlahiyat-İmam-Hatip* (s. 239-282). Ankara: DİB Yayınları.

- Ali Bari, M., & Kureydiye, S. (2015). *el-Muslimûn fî Garbi İfrîkiyye Târîh ve Hadârah*. Beyrut: Dâru'l-Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Alio , M. (2009). L'Islam et la Femme dans la l'Espace Public Au Niger. *Afrique et Developpement*, XXXIV(3-4), 111-128.
- Altaş, N. (2012). Hastanelerde Dini Danışmalık Hizmetleri. M. Köylü, & A. Özdemir içinde, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri* (s. 173-186). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Altın, H. (2010). Ziya Gökalp'in Eğitim Tarihi Açısından Önemi. *History Studies* , 2/2, 493-509.
https://www.academia.edu/19926462/Ziya_G%C3%B6kalp_in_E%C4%9Fitim_Tarihimiz_A%C3%A7%C4%B1s%C4%B1ndan_%C3%96nemi adresinden alındı
- Altıntaş, M. (2018, Aralık). Hastanelerde Gerçekleştirilen Manevi Danışmanlık Ve Rehberlik Hizmetleri Üzerine Nitel Bir Araştırma (Kayseri Örneği). *AUID* (11), 221-256.
- Amani , A., & Py, T. (2019). Typologie des Programmes d'Education Non Formelle. *LEDREP/A/PLN/EC Le CTP du Projet NIG/019 A-PDDE*.
- AN. (1998). Loi D'orientation Du Systeme Educatif. *LOI n° 98-12 du 1er juin, AN*.
- AN. (2019). Projet De Loi Relatif à L'exercice Du Culte En République Du Niger. *Assemblée Nationale Constitution du 25 Novembre 2010 Deuxième Législative, 1er Session Ordinaire, 03 Nisan au 1 Temmuz No: 0258* .
- Anamur, S. (1973). Dinin Sosyal Hedefleri. *İslam Medeniyeti*, 3(27), 21-23.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/islammedeniyetidergisi/issue/62122/942210> adresinden alındı
- Asî, A. (2007). el-İslâm fi Cumhuriyeti'n-Nîjer fi'l-Karni'l-İşrîn. (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*) *Usulud-Dîn Enstitüsü, Zeytuniyye Üniversitesi*. Zeytuniyye.
<http://search.mandumah.com/Record/927690> adresinden alındı

- Atıcı Köktaş, N. & Hakkı, B. (2016). Lozan Antlaşması, Dini Azınlıklar Ve Dış İlişkiler Boyutu. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, no. 3, 1-11.
- Aydın, Ö. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hukuki Statüsü Üzerine Tartışmalar. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 14(2), 239-276.
- Aydın, Ö. (2019a). Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Tartışma: Temsil Meselesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 891-918.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/762567> adresinden alındı
- Aydın, M. (2017). Dünyada Din Eğitim ve Öğretim. R. Doğan , & R. Ege içinde, *Din Eğitimi Elkitabı*. Ankara: Grafikler.
- Aydın, M. (2019). *Din Eğitimi Bilimi*. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Ayub , L., & Salu , e.-H. (2018, Mart 22). *el-Medârisu'l-Kur'aniyye ni Nijer Dirâsâtun Tahlîliyye*. İqna:
<https://iqna.ir/ar/news/3468219/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%86%D9%8A%D8%AC%D8%B1%D8%AF%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A9-%D8%AA%D8%AD%D9%84%D9%8A%D9%84%D8%A9#:~:text=%D8%A5> adresinden alındı
- Baars , C. (2000). *Les Marabouts et Le Pouvoir -Société Civile et l'Etat au Sénégal*. Dakar. <https://www.grin.com/document/105533> adresinden alındı
- Balibar, E. (2004). Dissonances Dans La Laïcité. *Mouvements*(33-34), 148-161.
doi:10.3917/mouv.033.0148
- Barry, O. (2020). Fransız Sömürgelerinde Eğitim Politikaları: Fransız Arap Mağrip Devletlerinin Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Siyasal Bilimler Fakültesi (Uluslararası İlişkiler)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi. Konya.

- Bava, S. (2018). Réprendre Les Routes: Des Migrants Sénégalais Au Niger. L. Fourchard, A. Mary , & R. Otayek içinde, *Entreprises Religieuses Transnationales En Afrique de l'Ouest* (s. 73-89). Ifra-Karthala.
- Bawa , M., Doka , M., & Moulaye, H. (2006). *Études sur Les pratiques De l'İslam Au Niger, Rapport Provisoire Nisan 2006*. Direction Des Affaires Coutumieres et Religieuses & DANIDA Bureau De Cooperation-NİGER.
- Bedevi, Z. (1991). Geleneksel İslami Eğitim Günümüzdeki Amaçları ve Niyetleri. S. N. el-Attas içinde, *İslami Eğitim Araçlar ve Amaçlar* (A. Çaksu, Çev., s. 157-177). İstanbul: Endülüs.
- Bedir, O. (2018). Kamu Yönetim Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığına Paydaşların Etkinleri,. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) *Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı (Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Bilim Dalı), İstanbul Üniversitesi*. İstanbul.
- Ben Ahmed, L. (2019a, Haziran 10). *Le Niger Vient De Se Doter D'un Nouveau Code Réglementant L'exercice De Culte, Après Des Discussions De Plus De 8 Heure a l'Assemblée Nationale*. AA: <https://www.aa.com.tr/afrique/Niger-adoption-dun-nouveau-code-sur-les-cultes> adresinden alındı
- Ben Ahmed, L. (2019b, Haziran 18). *Le Niger: Adoption d'Un Nouveau Code Sur Les Cultes*. AA: <https://www.aa.com.tr/fr/afrique/niger-adoption-d-un-nouveau-code-sur-les-cultes> adresinden alındı
- Bernussou, J. (2009). Histoire et Mémoire au Niger Chapitre IX. Islam Facteur Essentiel De L'identité Nationale Nigérienne. *Presses Universitaires du Midi*, 469-500.
- Bilgin, B. (2000). Türkiye'de Din ve Laiklik . “WhichGoodWhichHumanity?” *ReligionQuestionThemselves Uluslararası Konferansına Almanca Olarak Sunulan Bidirinin Türkçesi*, (s. 41-58). Venedik. <https://dSPACE.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/50246/9630.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alındı

- Bilgin, B. (2004). 1980 Sonrası Türkiye’de Din Kültürü Ahlak Dersinin Zorunlu Oluşu ve Program Anlayış. MEB içinde, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Araştırmaları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001 – İstanbul* (s. 678). Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası.
- Bilgin, B., & Mualla, S. (1991). *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri Kavramlar İlkeler, Yöntemler, Araç-Gere Planlama ve Uygulama*. Ankara: Akid Yayıncılık.
- (2007). *Bir Eşitlik Arayışı: Türkiye’de Azınlıklar*. Uluslararası Azınlık Hakları Grubu.
- Bodian , M., Idrissa , A., & Villaon , L. (2012). Religion Demande Sociale et Réforme Éducative au Niger. *Africa Power and Politics, Research Report 06*, 1-54.
- Boly, A. (2023). *L’Islam et Les Valeurs a l’Epreuve de la Laïcité Au Mali*. Bamako: Kontech.
- Boyacıoğlu, R. (1992). Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş. *(Yayımlanmamış Doktora Tezi) İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi*. Ankara.
- Bozan, İ. (2007). *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Tesev Yayınları.
- Bozan, İ. (2007). *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: TESEV Publishing.
- Büyüker, K. (2019). Din Hizmetlerinin Tanıtımında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Diyanet Yayıncılığı. *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazetecilik Anabilim Dalı (Çağdaş Yayıncılık ve Yayıncılık Yönetimi Bilim Dalı), Marmaras Üniversitesi*. İstanbul.
- Çakır , Ş. (2009). Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tasavvuf Algısı (1980-2017). *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi*. Samsun.

- Çapcıoğlu, İ. (2009). Din-Siyaset-Laiklik Ekseninde Türkiye’de Din Öğretimi. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 2(1), 23.
- Chartier , B. (2016). Les Missionnaires Catholiques a l’Assaut Des Colonises Africains: Un Bilan Historique”,. P. Drame , F. Nozati , & P. Scallon-Chouina içinde, *Décolonisation et La Construction Nationale Afrique et Québec* (s. 8-19). Les Editions de l’Universite de Sherbrooke.
- Çınar vd. (2018). *Eğitbilimine Giriş*. (E. Toprakçı, Dü.) Ankara: Ütopya.
- Cuneyd, U. (2019, Temmuz 25). el-Memleketu'l-İslâmiyye fi Nijer. *Afrika Akademisyenleri Muhammed VI Vakfı'nun Nijer'deki Şubesi Tarafından Düzenlenen İkinci Bilimsel Sempozyum: Nijer'de Geçmiş, Bugün ve Gelecek Beklentileri Arasındaki Afrika İslâmî Mirası, Cumartesi ve Pazar 20-12 Temmuz 2019*,. Niamey, Nier. <https://www.fm6oa.org> adresinden alındı
- Davud, A. (2016). el-Mukâvemetu's-Sakâfiyye li'İstimâri'l-Fransî fi Kullin Mine'l-Cezâir ve'l-Magrib min Hilâli't--Talîm 1(954-1920). (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*) *Beşeri Bilimler ve İslam Medeniyeti Fakültesi (Tarih ve Arkeoloji Bölümü)*, Ahmet b. Bila Üniversitesi–Vahran-01-. Vahran/Cezair.
- De Benoist , J.-R. (2000). *Eglise et Pouvoir Colonial Au Soudan Français Admistrateurs ve Missionnaires (1885-1945)*. Karthala.
- Decroen, P. (1971, Mayıs). *Islam et Politique Étrangère*. Le Monde Diplomatique: <https://www.monde-diplomatique.fr/1971/05/DECRAENE/30239> adresinden alındı
- DENF. (2016, Aralık). Direction Program Élargie D'études Coraniques Renouvelées. *ENF*.
- DENF. (2016, Aralık). Programme Elargi d'Etudes Des Ecoles Coraniques Rénovées.
- DENF. (2019). Typologie Des Programmes d'ENF. *DENF*.
- DGAC. (2019). *Strategie Nationale En Matière De Gestion de Cultes*. DGAC.

- DGC. (2019). *Rapport Direction Général Des Cultes (DGC)*. Niamey.
- DGC. (2020). *Rapport Direction Générale Des Cultes (DGC)*.
- DİB . (2012). *Aday Kuran Kursu Öğreticileri Hazırlayıcı Eğitim Yardımcı Ders Notları*. Ankara: DİB.
- DİB. (1965). *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun*. [https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/633%20say%C4%B1%C4%B1%20Kanun%20\(6002%20%C3%B6ncesi\).pdf](https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/633%20say%C4%B1%C4%B1%20Kanun%20(6002%20%C3%B6ncesi).pdf) adresinden alındı
- DİB. (2005, Mart 31). Yardım Faaliyeleri 327 Sayılı Genelge. <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/327%20SAYILI%20GENELGE.pdf> adresinden alındı
- DİB. (2012). *Kur'an Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönetmeliği*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=16041&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> adresinden alındı
- DİB. (2013, Mart 05). *Camilerin Açık Tutulması Genelgesi*. <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/Camilerin%20A%C3%A7%C4%B1k%20Tutulmas%C4%B1%20Genelgesi.pdf> adresinden alındı
- DİB. (2013, Mayıs Salı). *Kurumsal Tarihçesi*. DİB: <https://diyamet.gov.tr/TR/Kurumsal/Detay//1/diyamet-isleri-baskanligi-kurulus-ve-tarihcesi> adresinden alındı
- DİB. (2016). *Diyanet İşleri Başkanlığı Atama Ve Yer Değiştirme Yönetmeliği*. <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=20685&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeliği&mevzuatTertip=5> adresinden alındı
- DİB. (2018, Mayıs Cuma). *633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun*. DİB: [https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/633%20say%C4%B1%C4%B1%20Kanun%20\(6002%20%C3%B6ncesi\).pdf](https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/633%20say%C4%B1%C4%B1%20Kanun%20(6002%20%C3%B6ncesi).pdf) adresinden alındı

- DİB. (2018, Nisan 16). *DİB Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/53/tanitim> adresinden alındı
- DİB. (2018, Nisan 16). *Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://diniyayinlar.diyamet.gov.tr/sayfa/51/ilkeler-ve-hedefler> adresinden alındı
- DİB. (2018, Nisan 16). *Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/51/ilkeler-ve-hedefler> adresinden alındı
- DİB. (2018, Nisan 16). *Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://hacumre.diyamet.gov.tr/sayfa/50> adresinden alındı
- DİB. (2018, Mayıs 04). *Hutbenin Mahiyeti ve Önemi*. DİB: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/detay/65/hutbenin-mahiyeti-ve-%C3%B6nemi> adresinden alındı
- DİB. (2018). *Kur'an Kursları Öğretim Programı (4-6 Yaş Grubu)*. Ankara: DİB. [https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Kur'an%20Kurslar%C4%B1%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20\(4-6%20Ya%C5%9F\)%20-%202018.pdf](https://egitimhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Kur'an%20Kurslar%C4%B1%20%C3%96%C4%9Fretim%20Program%C4%B1%20(4-6%20Ya%C5%9F)%20-%202018.pdf) adresinden alındı
- DİB. (2020, Ekim 10). *Aile ve Dini Rehberlik Daire Başkanlığı Görevleri*. DİB: <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/48/> adresinden alındı
- DİB. (2020, Aralık 15). *Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/Din%20Hizmetleri%20Genel%20M%C3%BCd%C3%BCrl%C3%BC%C4%9F%C3%BC%20Uygulama%20Genelgesi.pdf> adresinden alındı
- DİB. (2021, Haziran 01). *DİB. Strateji Geliştirme Başkanlığı*: <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> adresinden alındı
- DİB. (2021). *Diyanet İşleri Başkanlığı 2020 Daaliyet Raporu*. Ankara: DİB. <https://stratejigelistirme.diyamet.gov.tr/Documents/2020%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> adresinden alındı

DİB. (2021). *Fiyanet İşleri Başkanlığı 2020 Daaliyet Raporu*. Ankara: DİB.
<https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/Documents/2020%20Y%C4%B1%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu.pdf> adresinden alındı

DİB. (2021, Haziran 01). *Strateji Geliştirme Başkanlığı*. DİB:
<https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> adresinden alındı

DİB. (2021, Haziran 01). *Strateji Geliştirme Başkanlığı*. DİB:
<https://stratejigelistirme.diyanet.gov.tr/sayfa/57/istatistikler> adresinden alındı

DİB. (t.y). DİB: <https://kurul.diyanet.gov.tr/Hakkimizda> adresinden alındı

DİB. (t.y). *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü*.
<https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler> adresinden alındı

DİB. (t.y). *Din İşleri Yüksek Kurulu*. DİB: (<https://kurul.diyanet.gov.tr/Hakkimizda>)
adresinden alındı

DİB. (t.y). *Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü*. DİB: <https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/>
adresinden alındı

DİB. (t.y). *Diyanet İşleri Başkanlığı Engellilere Yönelik Manevi Danışmanlık Hizmetleri Yönergesi*.
<https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/Engellilere%20Y%C3%B6nelik%20Manevi%20Dan%C4%B1%C5%9Fmanl%C4%B1k%20Hizmetleri%20Y%C3%B6nergesi.pdf> adresinden alındı

Diyanet TV. (2018, Ekim 30). İstanbul Havalimanı dualarla açıldı.
<https://www.diyanet.tv/istanbul-havalimani-dualarla-acildi> adresinden alındı

Djakite, A. (2015). *et-Telîmu'l-Arabîyyi'l-İslâmî fi Cumhûriyyeti Mali (el-Vâkî _ el-Müşkilât_ ve'l-Hulûl)*. (*Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi*) *Eğitim Fakültesi (Müfredat ve Öğretim)*, *el-Medine el-Münevver Üniversitesi*,. Medine.
http://abdoulayediakite.blogspot.com/2015/11/v_18.html adresinden alındı

- DOCPLAYER. (2019). *Rapport National Niger: Études des Perceptions sur Les Facteurs de l'Insecurité et de l'Extremisme Violant Dans Les Régions Frontalières du Sahel "ce que disent 698 Sahéliens"*,. DOCPLAYER: <https://docplayer.fr/143285511-Rapport-national-niger-etudes-des-perceptions-sur-les-facteurs-de-l-insecurite-et-de-l-extremisme-violent-dans-les-regions-frontalieres-du-sahel.html> adresinden alındı
- Doğan, R. (1996). II. Merutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi,. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) *Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Eğitimi)*, Ankra Üniversitesi. Ankara.
- Doğan, R. (1999). *İslamcıların Eğitim ve Öğretim Görüşleri*. Ankara: Bizimburo.
- Doğan. (2004). 1980'E Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Programı Anlayışları (1920-1980). MEB içinde, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem AraşyışlarıUluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001 –İstanbul* (s. 613). Ankara: Akşam Sanat Okulu Matbaası.
- Doğan, R. (2018). İlahiyat ve İlahiyat Eğitimi: Türkiye Örneği. (Yayımlanmamış Bir Araştırma), 4-7.
- Doğan, R. (2018). Türkiye'de Din Hizmetlerini Yürüten Kurum Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim* (s. 79-97). Ankara: Grafikler Yayınları.
- Doğan, R. vb. (2007). *Din Bilimleri 1 (İlitam)* (3.Baskı b.). (C. Tosun, Dü.) Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Doğan, R. (2018). İlahiyat ve İlahiyat Eğitimi: Türkiye Örneği. 4-7.
- Duman, İ. H. (2005). Azınlık Hakları ve Lozan Antlaşması. *TBB Dergisi*, no. 57, 307-321.

- Dureysî, H., & Makî, A. (2017). es-Siyâsetu's-İstimâriyyetu'l-Fransiyye fî Garbi İfrikîyye (Senegal ve Sâhili'l-Âc) Enmûzecen 1900-1960. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sosyal ve İnsan Bilimleri Fakültesi (frika Çalışmaları Bölümü) Cılâli Bun'âma Üniversitesi,. Kemis Mil'âna/Cezair.
- Ehli Sünnet Vel'Cemaat . (2016). Ehli Sunnah ve'l-Cemâ'ah İslam Cemiyeti, . İç Kurallar, AG 16/04/. Niamey.
- el-Afâfi, R. (2002). *Ukbe b. Naîf el-Fihri (63H/10H) Fâtihü'l-Magrib* (1.Baskı b.). ar-Ribât: Dâru'l-Ammân li'n-Neşr ve't-Tevzî.
- el-Behûtî, N. A. (2009). et-Tasavvuf ve't-Te'sîruhi'l-Fikrî ve's-Sakâfi fî Nijer va Mali Enmûzecen. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Edebiyat Fakültesi, Fatih Üniversitesi. Tarabulus/Libya. <http://search.mandumah.com/Record/850315> adresinden alındı
- el-İfrîkî, L. (1983). *Vasfu İfrikîyâ* (2. Baskı b.). (M. Hacî , & M. el-Ahzar, Çev.) Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslamî.
- el-İlorî, A. (2014). *el-İslâm fî Nijerya ve's-Şeyh Usmân b. Fodio el-Fullânî*. el-Misrî/Kahire, al-Lubnânî/Beyrut: Dâru'l-Kitâb.
- el-İyâfi, R. A. (2002). *Ukbetu b. Nâfi el-Fihri (10M/63H) Fâtihul-Magrib* (1. Baskı). Ribât: Dâru'l-Dâru'l-Emân li'-Neşr ve't-Tevzî.
- el-Mahî, A. (T.y). Musâhametu Kavâfili's-Sahrâ fî Neşri'l-İslâm ve'l-Hadâretu'l-İslâmiyye fi's-Sudâni'l-Evsat. *Mecelletu Câmiatu'l-Amîr Abdu'l-Kadir*, 226-245.
- Erden, K. (2021). Din ve Devlet İlişkileri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı İle Rus Ortodoks Kilisesi'nin Karşılaştırılması. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(11), 46-65. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1650354> adresinden alındı
- Eren, S. (2007). AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Hukuki Yapısı, Din Eğitimi, Din Hizmetleri (9-10 Aralık 2006) İSAM İstanbul. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(1), 417-423.

Erşahin, S. (2019). Bir Cumhuriyet Kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığının Tarihi Kökeni: (Ummet yapınının Millet Yapısına). D. İ. Başkanlığı içinde, *Din Hizmetleri VE Din Eğitiminde Türkiye Tecürbesi Diyanet-İlahiyat-İmam-Hatip* (s. 21). Ankara: DIB Yayınları.

Expresso. (2016 , Şubat 20). *L'islamisation De La Société Au Niger Fait Craindre Une Radicalisation*. L'expresso: https://www.lexpress.fr/styles/l-islamisation-de-la-societe-au-niger-fait-craindre-une-radicalisation_1766045.html#:~:text=Niamey%20%2D%20Le%20Niger%20connait%20depuis,islamistes%20nig%C3%A9riens%20de%20Boko%20Haram. adresinden alındı

Faruk, U., & Halidî, M. (1953). *et-Tabşîr ve'l-İstimâr fi'l-Bilâdi'l-Arabiyye*. Beyrut: Menşuretü'l-Mektebeti'l-Esriye.

Fığlalı, E. (1995). İslâm ve Laiklik. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI(33).

FİMA. (2018). <https://fima-africa.com/quest-ce-que-le-fima/> 2018 adresinden alındı

Fransa Cumhuriyeti. (2019, Haziran Cuma). *Les exceptions au droit des cultes issu de la loi de 1905*. République Française: <https://www.vie-publique.fr/eclairage/20210-les-exceptions-au-droit-des-cultes-issu-de-la-loi-de-1905>. adresinden alındı

Funda, A. (2000). Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'nin (DİTİB) Din Eğitimi ve Din Hizmetleri Çalışmaları. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) *Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Dokuz Eylül Üniversitesi* . İzmir.

Garreau, D. (2021). Exceptions Juridiques Territoriales Françaises, l'Exemple de l'Alsace-Moselle. *Cahiers du CRINI*, no. 2, 1-12.

G.O.F. (2011). La Laïcité Ailleur... *Les Livrets De La Laïcité* (s. 1-6). içinde https://www.godf.org/uploads/assets/file/livrets_laicite_godf_C5.pdf adresinden alındı

- Gedik, A. (2019). La Direction Des Affaires Religieuses Une Institution de Tutelle Religieux. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *İnstitut Des Sciences Sociales Departement de Science Politique, Universite de Galatasaray*. İstanbul.
- Gönay Akbaş, G. (2020). Türkiye'de Deradikalizasyon Faaliyetlerinde DİB'inin Rölü: Cezaevi Vaiz Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Sosyal Bilimler Enstitüsü (Güvernlik Çalışmaları), TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi*. Ankara.
- Gözaydın, İ. (2020). *Diyanet Türkiye Cumhuriyetinde Dinin Tanzimi, İletişim, 2. Basım, 1. Baskı 2020, İstanbul, (1. Baskı b.)*. İstanbul: İletişim.
- Granier, F., & Guinet, C. (2016). L'Afrique Au Temps des Colonies. *GEO Histoire*(24).
- Guien, T. (2017, Ocak 6). *Terrorisme: Daech, Al-Quaida, Boko Haram, Aqmi, Aqpa: qui est qui? On vous explique tout*. TFI INFO: <https://www.tf1info.fr/international/terrorisme-daech-al-qaida-boko-haram-aqmi-aqpa-qui-est-qui-on-vous-explique-tout-1500102.html> adresinden alındı
- Gül, A. (2002). Kitap Tanıtımı. *AÜİFD, XLIII*(1), 323-329.
- Gümüş, B. (2010). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Orta Asya Faaliyetleri. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2*(1), 1-8. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117226> adresinden alındı
- Güngörmez, E. (2013). Eski Türk Dini ve Türk İslam Kültür Üzerindeki İzleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi)*. Kahramanmaraş.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2016). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe – Yöntem – Analiz* (3. Baskı b.). Ankara: Seçkin.
- Hamdân, L. (2021, 01 10). *Târîhu'l-İslâm fî Garbi İfrîkiyye Kubeyle'l-İhtilâl*. Tibyân: <https://tipyan.com/history-of-islam-in-west-africa-1> adresinden alındı

- Hassane, A. (2009). *Société Islamique et Nouveaux Espace Publics Au Niger Esquisse sur l’Islam Post Modernne et Les Pratiques Religieux “Globales” Afrique*. G. Holder içinde, *l’Islam Nouvel Espace Public En Afrique* (s. 103-121). Paris: Karthala.
- Havârî, k. (2015). *Siyâsetu Fransa'd-Diniyye fi Cezâir Ta'tîru Farîdatu'l-Hac Enmûcezen. el-Mecelletu'l-Cezâiriyye Li'l-Mahtûtât* (12), 259-274. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/160/11/12/21482> adresinden alındı
- Holder, G. (2012). *Espaces Publics Religieux: États, Sociétés, Civiles, et Islam En Afrique de L'Ouest 2012. Rapport Final du Projet: ANR-07-PUBLISLAM-062-02*. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-0511113> adresinden alındı
- İdrissa , A. (2006). *Les Intellectuels Musulmans de l’Espace Nigerien Precolonial: l’Exemple d’Alpha Mahaman*. S. Adji, A. İssa Daouda, A. Mahaman, & İ. Kimba (Dü.) içinde, *Niger Les Intellectuels, l’Etat et La Société* (s. 35-67). Dakar: CODESRIA.
- İdrissa, A. (2010). *La Reforme Des Medersa Au Niger Sahel: Cas Du Niger*. 1-53. https://www.academia.edu/25836434/Etude_sur_le_syst%C3%A8me_scolaire_franco_arabe_nig%C3%A9rien adresinden alındı
- İnce, B. (2019). *Türkiye'nin Dış Yardımlarında Bir Ulus Markalama Aracı Olarak Diyanet Dış Yardımları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sosyal Bilimler Enstitüsü (Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi. Kırşehir*.
- İsvişçre. (2017, Ekim 3). *Niger: l’Eglise “Reconnue” Dans Ce Pays Musulman Grâce a Ses Oeuvres Sociales*. Catch.ch: <https://www.cath.ch/newsf/niger-leglise-reconnue-pays-musulman-grace-a-oeuvres-sociales/> adresinden alındı
- Johan, J. (1984). *el-İslâm Fi Memâlik Va İmparatoriyât İfrîkiyye as-Savda* (1.Baskı). (M. Yusuf, Çev.) BeyrutBeyrut: Dârül-Kutup el-İslâmiyye.

- Kabayilî , H. (2014). Mas'altu'l-Hac fî Siyâseti'l-İstimâriyye el-Fransiyye bi'l-Cezâir 1894-1962. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) *Beşeri Bilimler ve İslam Medeniyeti Fakültesi (Tarih ve Arkeoloji Bölümü),Oran Üniversitesi. Oran/Cezayir .*
- Kambou, S. (2019, Haziran 18). *Niger: La Loi Destinée à Mieux Encadrer L'exercice Du Culte Adoptée*. RFİ: <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20190618-niger-loi-destinee-encadrer-exercice-culte-adoptee> adresinden alındı
- Kantar, N. (2016). Diyanet İşleri Başkanlığı'nda İstihdam Şekilleri Ve (Personel) Alım Yöntemleri (Yayımlanmamış Diyanet İşleri Uzmanlığı Tezi). *DİB*. Ankara.
- Kara, İ. (2000). Din İle Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*(18), 34.
- Karahan, M. (2021). 2015-2019 Yılları Arasındaki Diyanet Hutbelerinin İçerik Analizi (Yüksek Lisans Tezi). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi. Rize.*
- Karakaş, C. (2007). La Laïcité Turque Peut-Elle Etre Un Modele? *Politique Etrangere*, 2, 561-573. doi:DOI 10.3917/pe.073.0561
- Kasapoğlu, A. (2006). *Atatürk'ün Kur'an Kültürü*,. İstanbul: İlgi Yayınları.
- Kavas, A. (2003). *l'Enseignement Islamique En Afrique Francophone: Les Madrasas De La Republique Du Mali*. İstanbul.
- Keskin, Y. M. (2010, 42). Alevi-Beşiktaşlıların Diyanet İşleri Başkanlığında Temsil Önerisine İlişkin Alevilerin Tutumları Üzerine Bir Alan Araştırması (Elazığ Örneği). *Evkev Akademi Dergisi*, 1-16.
- Keskin, Y. M. (2000). Alevi-Beşiktaşlıların Diyanet İşleri Başkanlığında Temsil Önerisine İlişkin Alevilerin Tutumları Üzerine Bir Alan Araştırması (Elazığ Örneği),. *Evkev Akademi Dergisi* (42), 1-16.

- Kıvanç Esen, A. (2019). CHP İktidarı Döneminde Diyanet İşleri Reisliği'nin Devlet İçindeki Konumu. *(Yayımlanmamış Doktora Tezi) Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Galatasaray Üniversitesi*. İstanbul.
- Kızılabdullah, Ş., & Kızılabdullah, Y. (2018). Cami Dışında Din Hizmetleri. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim* (s. 133-149). Anlara: Grafiker Yayınları.
- Kızılabdullah, Y., & Yürük, T. (2008). Din Eğitimi Modelleri Çerçevesinde Türkiye'deki Din Eğitimi Üzerinde Genel Değerlendirme. *Dini Araştırmalar*, 11(32), 107-130.
- Koç, A. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi. DİB içinde, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi Diyanet-İlahiyat-İmam-Hatip* (s. 113-172). Ankara: DİB Yayınları.
- Kocaman, K. (2019, Nisan). Geçmişten Günümüze Dinî İletişim/Hitabet Türü Olarak Hutbede Konu . *Journal of International Social Research*, 12(63), 1258-1271. doi:DOI:10.17719/jisr.2019.3314
- Korkmaz, M. (2018). Kur'an Kurslarında Din Eğitimi ve Sorunları. M. Köylü içinde, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları* (s. 319-368). İstanbul: Ensar Neşriyat .
- Korkut, Ş. (2016). The Diyanet Of Turkey And Its Historical Evolution. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 447-466. doi:http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10000
- Koyuncu , N., & Kiliç, Y. (2019). Osmanli Medresesi'nin Kurucusu Kayserili Davud'un Hayati, Eserleri Ve Fikirleri Üzerine Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 27(2), 229-242.
- KTOTV. (2017, Nisan 12). *Au Niger, Des Religieuses Au service Du Dialogue Interreligieux*. KTOTV: www.espoir-niger.org adresinden alındı

- Kubat, M. (2020). İslâm Toplumunun Birlik Ve Beraberliğini Sağlama Merkezleri Olarak Câmi Ve Mescidler. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 05-31. doi:DOI: <https://doi.org/10.20493/birtop.793588>
- Küçük, A. (2009). ABD Üyesi Bazı Ülkeleriyle ABD Türkiye’de Din Eğitim ve Öğretimin Hukuki Çerçevesi. *Liberal Düşünce*, 14(55), 20.
- Kurnaz, Ş. (2013). Camilerin Toplumsal Kimlik ve Değerlerin Oluşmasındaki Rolü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Felsefe ve Din Bilimleri Programı, Dokuz Eylül Üniversitesi* . İzmir.
- Kurt, F. (2019). Sahih Dini Bilginin Topluma Ulaştırmasında Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. DIB içinde, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi Diyanet-İlahiyat-İmam-Hatip* (s. 195-212). Ankara: DIB Yayınları.
- l’Enquêteur. (2021, Mart 03). Les Chefs Traditionnels et Marabouts Politiques. *No2490*. Niamey, Nijer.
- Le Sahel. (2023). *Célébration de la Journée Internationale de l’Alphabétisation Edition 2023: 68,9 % de la population âgée de 15 ans et plus ne sait encore ni lire, ni écrire*. ONEP. <https://www.lesahel.org/celebration-de-la-journee-internationale-de-lalphabetisation-edition-2023-689-de-la-population-agee-de-15-ans-et-plus-ne-sait-encore-ni-lire-ni-ecrire/>
- La Banque Mondial;. (2017, Kasım 06). *La Banque Mondial Au Niger*. La Banque Mondial: <http://www.banquemondiale.org/fr/country/niger/overview> adresinden alındı
- Laouali Aboubacar, M. (2020). el-Medârisu'l’İstimâriyye veTeşkulu'l-Nuhabi'l’İfrîkiyye. *Kirââtun ’İfrîkiyye*, 98.
- Last, M. (2000, Ekim). La Charia Dans Le Nord-Nigeria. *Politique africaine*(79), 151-151.
- Le Monde. (2021, Mart 10). Un Handicap Majeur Pour La Stabilité et La Cohésion Sociale Au Niger. *No430*. Niamey, Nijer.

- Le Sahel. (2019, Haziran 19). *Adoption, Mardi Dernier Du Projet De La Loi Relatif à l'Exercice Du Culte En Republique Du Niger: l'Expose Des Motifs Présenté par M. Mohamed Bazoum, Ministre De l'Etat, Ministre De l'Intérieur De La Sécurité Publique, De La Décentralisation et Des Affair.* Le Sahel: <http://www.lesahel.org/adoption-mardi-dernier-du-projet-de-loi-relatif-a-lexercice-du-culte-en-republique-du-niger-lexpose-des-motifs-presente-par-m-mohamed-bazoum-ministre-detat-ministre-de> adresinden alındı
- Loh, H. (2018, Mayıs 18). Ab-âdu Vahdatü'l-Ümmeti va a'amâlu Zavâyâ at-Turuku's-Sufiye Fi'l-Mâzî ve'l-Hâzir Senegal ve'l-Magrib Namûzacan. Dakar. http://ekladata.com/Woazl75N_F7_FsyRB-FkNMvNA-M.pdf adresinden alındı
- Loh, M. (2009). et-Ta'lîmu'l-Âm ve Menâhicuh Senegal Nemûzecen. *Batı Afrika'da Eğitim ve Gelişimi* (s. 1-43). Niamey: Müslüman Dünya Ligi . <https://drmallo.com/spip.php?article268>. adresinden alındı
- MAEC. (2021). Program De La Soirée Du Maouloud a La Grande Mosquée De Prière De Niamey. *17-18 Ekim, MAEC*. Niamey.
- Mahamadou. (2003). Les Enjeux Politiques dans la Colonie du Niger (1944-1960). *Autrepart*(27), 41-60.
- Mahamadou, Y. (2013). Türkiye ve Nijer Cumhuriyetlerinde Arapça Ders Kitapları Karşıtsal Çözümleme. *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yabancı Diller Eğitimi Ana Bilim Dalı (Arap Dili Eğitimi Bilim Dalı), Gazı Üniversitesi*. Ankara.
- Maiga, A. (2006). Te'siru'l-Frankofoniyye fi't-Tevâccuhi'l-İslamî fi Garbi İfrîkiyâ“Mali Nemûzecen”. *(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İslam Davet Fakültesi (Dave ve Medeniyet Bölümü), Libya Üniversitesi*. Tarabulus/Libya.
- Maikorema, Z. (2009a). l'İslam dans l'Espace Nigerien De 1960 aux annees 2000. *Etudes Africaines*, 298.
- Maikorema, Z. (2009b). Le Christianisme Au Niger Contemporain. *Africa, LXIV*(3-4), 529-539. <https://www.jstor.org/stable/25734575> adresinden alındı

- Maikorema, Z. (2012). *Les Débuts De La Tidjaniyya Au Niger*. G. Odile, & A. Pondopoulo içinde, *Islam et Société En Afrique Subsaharienne a l'Épreuve de l'Histoire*. Paris: Karthala.
https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=OQwYBgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA393&dq=Islam+et+Soci%C3%A9t%C3%A9+En+Afrique+Subsah%C3%A9rienne+a+l%E2%80%99%C3%89preuve+de+l%E2%80%99Histoire&ots=9ye1mbfVFk&sig=LNjQjMTojGPqrICL_C-ScWx7_6o&redir_esc=y#v=onepage&q=t adresinden alındı
- Malam Musa, M. (2017). Tetvî'ru'l-Menâhici'd-Dirâsîyye li'l-Merhaleti'l-İbtidâiyye fi'l-Medârisi'l-Fransiyye ve'l-Arabiyye Bi'n-Nîjer. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) Eğitim Fakültesi, at-Tadâ'mun el-Farensiye el-Arabiye Üniversitesi.
- Maman Sani, B., & Rabiou, R. (2009). *Modernisation Des Écoles Coraniques Au Niger Bilan et Perspective*. Niamey: ROCARE.
- Massignon, B. (2015, Ocak 25). *Les Pays Europeens: Tous Laiques, Tous Différents!* . Confrontations Europe: <https://confrontations.org/admin/les-pays-europeens-tous-laiques-tous-differents/> adresinden alındı
- Mecdî, S. (2006). Cenne Mmine'l-Memleketi ila's-Sultâniyyeti'l-İslâmiyye (el-Melmehu's-Siyasî). *Afrika'da İslâm Uluslararası Sempozyumu*. 24, s. 425-512. Hurtum: İfrikiyye el-Âlemiye Üniversitesi.
- MEFCNSİNS. (2012). *Etat et La Structure de La Population Du Niger 2012 . Reseignement General de La Population et de l'Habitat (Décret No 2011-059/PCSRD/ME/*.
- MEFCNSINS. (2015, kasım). *Etat et La Structure De La Population Du Niger 2012. Reseignement General De La Population et De l'Habitat 2012 (Décret No 2011-059/PCSRD/ME/F DU 27 Janvier 2011), UE, UNFPA, Unicef, UNPD, .*
- Mertcan, H. (2013). *Bitmeyen Kavga Laiklik Türkiye'de Din-Devlet-Diyanet* (2. Baskı b.). Adana: Karahan Kitabevi.

- Mertcan, H. (2015). Karşılaştırmalı Olarak Türkiye’de Laiklik. 306-328.
<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/MERTCAN-Hakan-KAR%C5%9EILA%C5%9ETIRMALI-OLARAK-T%C3%9CRK%C4%B0YE%E2%80%99DE-LA%C4%B0KL%C4%B0K.pdf>
adresinden alındı
- Meunier, O. (2002, Şubat). Développement Du Wahabisme Au Niger: Analyze Socio-historique De Diffusion Du Mouvement İzala Dans La Ville De Maradi. *Revue Africaine De Recherche En Education*(1-2), 1-27.
- Meunier, O. (2008). École D'aujourd'hui Et Savoir Straditionnels (Niger, Réunion, Brésil). *Cahier Internationaux de Sociologie*, 2(125), 307-329.
<https://doi.org/10.3917/cis.125.0307> adresinden alındı
- Milli Güvenlik Konseyi. (1982). *Türkiye Büyük Millet Meclisi. Millî Güvenlik Konseyi Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Raporu (D. Meclisi: 1/463; M.G. Konseyi 1/397)*.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c007/mgk_01007118ss0450.pdf adresinden alındı
- MISPDACR. (2020). *Association Islamique Du Niger Raport Annuel 2020*. Niamey.
- Momoudou, D. (2003). Les Enjeux Politiques dans la Colonie Du Niger (1944-1960). *Autrepart*(27), 41-60.
- Moulaye, H. (2006). Contribution Des Associations Islamiques A La Dynamique De L’Islam Au Niger. *Arbeitspapiere / working papers Nr. 72, institut für ethnologie und Afrikastudien, Johannes Gutenberg-universitat, forum 6, D-55099 Mainz, Germany*.
- Mounkaila, Y. (t.y). Talîmu'l-Lugati'l-Arabiyye fî Garbi İfrîkiyye. (*Yayımlanmamış makale*) Abdou Moumouni Niamey IRSH,. Niamey.
- Muhamed, H. (2017, Nisan-Haziran). et-Talîmu'l-Arabiyyi'l-İslâmiyy ve Tetavvuruh fî Garbi İfrîkiyâ Gâna Nemûzecen. *Kırâ'âtun Tenmeviyye*(22).

- Muhamed, S. M. (2018). *Takârîru'l-Ab'âdi'l-İctimâiyye li't-Tasavvuf fi Garbi İfrikîyâ: el-Binâ ve'l-vezâif ve'l-Alâkât*. Merkezu'l-Cezîre li'd-Dirâsât.h
- Mumcu, A. (1945). Misak-ı Millî ve Anayasamız. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri(I)*, 819.
- Müşrif, A. (2019, Haziran 26). *ed-Devru't-Târîhi li'l-Medârisi'l-Kur'aniyye fi Muvâceheti Siyâsetul'İstimâr ve'l-Ummiyye*. Alcazireera: algazireera.net adresinden alındı
- Mustafa Kemal, Ş. (2012). Baskıcı bir laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 7(2), 1-25.
- N'cay, M. (2015, Haziran 21). Ilmu'l-Kelâmî't-Tahrîrî fi Fikri's-Şeyh Ahmed Bamba el-Bak. <https://almaktabatoulmouridiya.wordpress.com/2015/06/21> adresinden alındı
- Niamey Soir. (2019, Haziran 18). *Religion au Niger: Que Retenir De La Nouvelle Loi ?* Niamey Soir: <https://www.niameysoir.com/religion-au-niger-que-retenir-de-la-nouvelle-loi/> adresinden alındı
- Nicolas, G. (1981). Communauté Islamique ve Collectivité Nationale Dans Trois États d'Afrique Occidentale. *Histoire d'Outre-mer*, 68(250-253), 156-194.
- Niger. (1984). Niger Ordonnance Portant Régime des Associations. *Ordonnance no84-06 1. Mart 1984*. <http://www.droit-afrique.com/upload/doc/niger/Niger-Ordonnance-1984-06-associations.pdf> adresinden alındı
- Nizamoğlu, R. (tarih yok). *Anayasamızda Din ve Laiklik, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu ve Laiklikle İlgisi*. Diyanet: <https://dergi.diyamet.gov.tr/makaledetay.php?ID=20547> adresinden alındı
- Oissila, S. (2013). Islam et Ordre Colonial Dans Les Empires Birtanique et Français, Entre Coloboration et Contestation. *Dans L'histoire Monde et Cultures Religieuses*, 1(25), 75-105.

- Okumuş, M. (2018). Kamu Diplomasisi ve İtibar İlişkisinde İlişki Yönetiminin Rolü: Türkiye'de Öğrenim Gören Uluslararası Öğrencilere Yönelik Bir Araştırma. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Sosyal Bilimler Enstitüsü (Temel İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı), Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Önder, M. (2018). Cmaide Din Hizmetleri. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim* (s. 101-127). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Özçelik, S. (2014). *Sosyo-ekonomik Politikalar Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı Kamuoyununun Diyanet'e Bakışı, Tartışmalar ve Öneriler* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Mart Matbaacılık.
- Özdemir, Ş. (2012). Cezaevlerinde Din Eğitimi ve Dini Danışmanlık. Ö. Altaş , & M. Köylü (Dü) içinde, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri* (s. 305-339). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Özdemir, Ş. (2002). Türkiye'de Cezaevlerinde Din Eğitimi Uygulamasının Geçirdiği Aşamalar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Deergisi II(2)*, 65-78.
- Özdemir, S. (2012, Mayıs). Dinî Sosyal Hizmetlerin Temelleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi(25)*, 125-138.
- Rahmane, I. (2018). Les Trajectoires du Salafisme Politique au Sahel Le Cas Du Niger. *Politique Africaine, 1(149)*, 43-65. <https://www.cairn.info/revue-politique-africaine-2018-1-page-43.htm> adresinden alındı
- Ram'ûn, H. (2006). el-Hareketu'l-Vataniyye vel-İstiklâl bi'l-Cezâir: el-Alakâtu Beyna ad-Dîniyye ve's-Siyâsiyye. *İnsaniyyât*, 13-29. doi:<https://doi.org/10.4000/insaniyat.9722>
- Ramberg, İ. (2004, Haziran 1-6). *L'islamophobie et Ses Consequences Pour Les Jeunes*, Centre Européen de La Jeunesse. Strastbourg: Conseil de l'Europe.
- RFİ. (2015, Ocak 21). *Pour l'imam Cheikh Boureima Abdou Daouda, «il faut écouter les oulémas»*. RFİ: <https://www.rfi.fr/fr/emission/20150121-imam-cheikh-boureima-abdou-daouda-ecouter-oulemas-charlie-niger> adresinden alındı

- RFİ. (2019, Haziran 19). *Niger: Les Obstacles Qui Attendent La Loi Sur Le Culte Religieux*. RFİ: <https://www.rfi.fr/fr/afrique/20190619-niger-loi-encadrement-culte-religieux-obstacle> adresinden alındı
- RPN. (2010). La Constitution Dans Toutes Les Poches . *Republique du Niger No: du 25 Novembre 2010 PCRD, ANDDH et UNFPA*. Niger.
- Salameî, N. (2018). Devru'l-Bi'isâti'l-Tebşîriyye fi't-Temhîd li'l-İstimâr el-Urobbî fi Ûganda. *Mecelletu ed-Dirâsâti'l-İfrikîyye* (6), 1-14.
- Sam Boso , A. (2008). Manâhicunâ et-Terbeviyye Dirâsa Nekdiyye. *Altıncı Şeriat oturum "Bamako-Touba"*, 8-18 Ağustos. Bamako.
- Sambur , B. (2009). Türkiye'de Din Özgürlüğü Laisizm ve Resmî İdeoloji. *Liberal Düşünce*, 14(55), 41-59.
- Sanî, A. (2016). *Dirasâte'l-Hitâbâti's-Selefiyye ve'l-Cihâdiyeye: Boko Haram ve Şabakâtu'l-İrhâbi's-Sâ'ida fi'l-Garbi'l-İfrikî el-Muslim*. Riyad: Merkezi'l-Melik Feysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye.
- Sanogo, İ. (2016, Şubat 16). *L'islamisation De La Société Au Niger Fait Craindre Une Radicalisation*. L'express: https://www.lexpress.fr/styles/l-islamisation-de-la-societe-au-niger-fait-craindre-une-radicalisation_1766045.html adresinden alındı
- Sezer, S. (2019). Osmanlı Eğitim Sistemi. *ResearchGate*, 1-19. https://www.researchgate.net/publication/330500807_OSMANLI_EGITIM_SISTEMI adresinden alındı
- Şimşek , E. (2013). Çok Partili Dönemde Yeniden Din Eğitimi Ve Öğretimine Dönüş Süreci (1946-1960) . *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*(49), 391-414. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33683> adresinden alındı
- Siyasi Partiler Kanunu. (1983). *ertip : 5 Cilt : 22 Sayfa : 290*. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2820.pdf> adresinden alındı
- Solgun, C. (2021). *Tartışılan Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*. İstanbul: Yurttaşlık Derneği Yayınları.

- Some, M. (2001-2002). Les Culture Africaines à L'épreuve de La Colonization. *Africa Zamani*,(9-10), 41-59.
- Soumana, Y. (2023). *Batı Afrika'da Arap Edebiyatı ve Sömürgecilik Karşısındaki Rolü* (Fecr).
- Soumana, Y. (2022). el-Muessesetu't-Talîmiyye fi Nijer ve Muşkilâtuhâ fi Binâ'i'l-Huviyye. *et-Turath Journal*, 12, 78-97.
<https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/323/12/3/201723> adresinden alındı
- Sounaye, A. (2011). La «Discothèque » Islamique: CD et DVD Au Cœur De La Réislamisation Nigérienne. *in Revue Ethnographique de l'Institut d'Ethnologie de l'Université de Neuchâtel*(22), 1-40.
- Sounaye, A. (2005). Les Politiques de l'İslam au Niger Dans L'ere de La Démocratisation de 1991 a 2002. M. Gomez-Perrez içinde, *l'İslam Politique Au Sud Sahara: İdentité, Discours et Enjeux* (s. 503-525). Paris: Karthala.
- Sounaye, A. (2009). Ambiguous Secularisme İslam, Laïcité and The State İn Niger. *Open Edition Jounarls*, 58(2), 41-58. doi:10.4000/civilisations.2025
- Sounaye, A. (2011). L'İslam au Niger: éviter l'amalgame. *Humanitaire*(28), 1-7.
<http://journals.openedition.org/humanitaire/1023> adresinden alındı
- Subhî, V. (2019). *Takârîr et-Turuki's-Sufiyye fi Garbi İfrîkiyye ve li'l-İslâmi's-Siyâsi: Te'âvun em Tenâfus?* , 14 Mart 2019. Merkezül-Cazîra Lid-Dirasât.
- Szymanski, T. (2020). Pouvoir Politique et Théologie Faible Chez Certains Auteurs Religieux et Laïcs Du XIXe Siècle. *Kwartalnik Neofilologiczny*, LXVI(2). doi:DOI 10.24425/kn.2020.133969
- T.C. Anayasa Mahkemesi. (1924). *1924 Anayasası*. Önceki Anayasalar: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> adresinden alındı

- T.C. Anayasası. (1982). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf> adresinden alındı
- T.D.V. (1999). *Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı Tarihçe-Teşkilat-Hizmet Ve Faaliyetler (194-1997)*. Ankara: T.D.V.
- Tayhani, İ. (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin Temeli: Laiklik. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(43), 517-529.
- Tayibu, S. (2019). el-Mevlidü'n-Nebevî ve Tesîruhu Ala'l-Muctamai fi Mentikati Doso. (*Yayımlanmamış Lisans Bitirme Projesi*), *Arap Dili ve İslam Bilimleri, el-Mustafa el-Alemiyye Nijer Üniversitesi*.
- TBMM. (1961). *Önceki Anayasalar*. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/> adresinden alındı
- TBMM. (1982). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. TBMM: https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tc_anayasasi.maddeler?p3=136 adresinden alındı
- TC Anayasası Mahkemesi. (1924). *Önceki Anayasalar*. TC Anayasası Mahkemesi: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> adresinden alındı
- TDV. (tarih yok). TDV: <https://tdv.org/tr-TR/kurumsal/#hakkimizda> adresinden alındı
- Ticani, A. (2018). Şeyh Ebu Bekir Hâşim ve Cuhûduh fi Neşri'ss-Sakâfati'l İslâmiyye ve'l-Arabiyye fi Nijer. (*Yayımlanmamış Lisans Biterme Projesi*) *Şeriat Fakültesi (Usulü Fikhî), Nijer İslam Üniversitesi*. Say.
- Toprak, H. (2017). Türkiye Cumhuriyeti'nde Dini Kurumsallaşma: Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu. *Muhafazakardüşünce*(51), 217-233.
- Toprak, H. (2018). Dinin İhyası, Toplumun Maslahatı, Devletin Bekâsı: Ahmet Hamdi Akseki Üzerine Bir Çözümleme. *Muhafazakardüşünce*(54), 163-177. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/775196> adresinden alındı

Tosun, C. (2003). Yetişkin Din Eğitiminin Önemli Merkezi Cami. <https://dergi.diyamet.gov.tr/makaledetay.php?ID=17956> adresinden alındı

Tosun, C. (2017). *Din Eğitim Bilimine Giriş* (9. b.). Ankara: Peygam Akademi.

Touati , S. (2011). L’islam et les ONG islamiques au Niger. *Les Carnets du CAP*(15), 137-164. <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/touaticap.pdf> adresinden alındı

Tourte, R. (1905). *histoire De La Recherche Agricole En Afrique Tropicale Francophones Volume IV*. yok.

Triaud , J.-L. (1995). *La Legende Noire De La Sânsiyya Une Confrerie Musulmane Saharienne Sous Le Regard Francais 1840-1930* (Cilt 1). paris: Edition De LaMaison Des Sciences De l’Homme Paris. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k33244845/f4.item.texteImage.zoom> adresinden alındı

Turgay, G. (1998). Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi (1924-1998). *T.C Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 7(7), 543-557.

Turgut, B. (2015). Etkin Bir İletişim Aracı Olarak Vaaz . *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 67-85.

Türkiye Demografisi. (2021). Wikipedia: <https://tr.m.wikipedia.org> adresinden alındı

TV Monde Afrique. (2021, Aralık 17). *FIMA 2021: qu'est-ce que la mode nigérienne ?* TV Monde Afrique: <https://afrique.tv5monde.com/information/fima-2021-quest-ce-que-la-mode-nigerienne> adresinden alındı

Üçer, C. (2021). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinî Söylemi -Diyanet Gazetesi ve Diyanet Aylık Dergi Başyazıları Örnekleminde-. *İlahiyat Akademi Dergisi*(14), 23-104.

Ünal, V. (2021). Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*, 25(2), 597-618. <https://doi.org/10.18505/cuid.879254> adresinden alındı

Ünalın, S., & Öztürk , H. (2001). İslamiyet'ten Önce Türklerde Eğitim ve Öğretim. 97-100.

Uğurlu, H. (2018). Sosyal Alanlarda Din Hizmetlerinin Bir İmkânı Olarak Dini Danışmanlık. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim El kitabı* (s. 155-172). Ankara: Grafiker Yayınları.

UNDP. (t.y). *Rapport National Niger: Études des Perceptions sur Les Facteurs de l'Insecurité et de l'Extremisme Violant Dans Les Régions Frontalières du Sahel "ce que disent 698 Sahéliens"*. hd Centre Pour Le Dialogue Humanaire, UNDP. <https://docplayer.fr/143285511-Rapport-national-niger-etudes-des-perceptions-sur-les-facteurs-de-l-insecurite-et-de-l-extremisme-violent-dans-les-regions-frontalieres-du-sahel.html> adresinden alındı

USAN. (2008). *2008 Niger Liberté Religieuse*. Niamey: USAN.

USAN. (2016). *Rapport Niger 2016 Sur la Liberté Religieuse au Monde-Niger*. Niamey: ne.usembassy. <https://ne.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/56/2017/08/2016-Rapport-sur-la-Liberte-de-Religion-Niger.pdf> adresinden alındı

Usman , M. (2002). Meşâkil Talîmi'l-Lugâti'l-Arabiyye fî Cumhûriyyeti'n-Nîjer ve'l-Hululu'l-Muktaraha. (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*) Usulü Din Fakültesi, Zeytuniye Üniversitesi. Zeytuniye/Tunus. <http://search.mandumah.com/Record/928279> adresinden alındı

Vignal, F. (2021, Nisan Cumartesi). *Concordat en Alsace-Moselle : faut-il le supprimer ?* Public Senat: <https://www.publicsenat.fr/article/parlementaire/concordat-en-alsace-moselle-faut-il-le-supprimer-188539?amp> adresinden alındı

wikipedia. (2021, Nisan 20). [https://fr.wikipedia.org/wiki/Say_\(Niger\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Say_(Niger)) adresinden alındı

wikipedia. (2021, Nisan 28). <https://fr.wikipedia.org/wiki/Zinder> adresinden alındı

wikipedia. (2021, Mayıs 11). erişim: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Agadez> adresinden alındı

wikipedia. (2021, Mayıs 03). [https://fr.wikipedia.org/wiki/Dosso_\(Niger\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Dosso_(Niger)) adresinden alındı

Wikipedia. (2022, Nisan 9). *Missionnaire Chrétien*. Wikipedia: https://fr.wikipedia.org/wiki/Missionnaire_chr%C3%A9tien adresinden alındı

Worldometer. (2023). *Niger Population (2023)*—Worldometer. <https://www.worldometers.info/world-population/niger-population/>

XINHUANET. (2019, Haziran 18). *Le Niger Se Dote D'une Loi Pour Encadrer L'exercice Du Contestation*. XINHUANET: [http://french.xinhuanet.com/2019-06/18/c_138153763.htm#:~:text=contestation_French.news.cn-,Le%20Niger%20se%20dote%20d'une%20loi%20pour%20encadrer%20l,culte%20sur%20fond%20de%20contestation&text=NIAMEY%2C%2018%20juin%20\(Xinhua\),certains%20milieux%20musulm](http://french.xinhuanet.com/2019-06/18/c_138153763.htm#:~:text=contestation_French.news.cn-,Le%20Niger%20se%20dote%20d'une%20loi%20pour%20encadrer%20l,culte%20sur%20fond%20de%20contestation&text=NIAMEY%2C%2018%20juin%20(Xinhua),certains%20milieux%20musulm) adresinden alındı

Yakup, A. (2009). el-Lugatu'l-Arabiyye Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâdir ve Tetalluâtul-Mustekbel. *Macalletu Kiraât* (4), 32-40. <http://www.qiraatafrican.com> adresinden alındı

Yakup, A. (2009b). at-Talîmü'l-Arabî el-İslâmî fi Garbi İfrikiyye Beyne'l-Mâzî Ve'l-Hâdir (Nijer Nemûzecen). İçinde *Buhû'su Ned'vati at-Talim Vat-Tatovurihi fi Garbi İfrikiyye* (s.145-180). Râbitatü'l-Â'lamü'l-İslamî ve el-Müessetü el-Â'lemiyye Li'l-İmâ'r vat-Tenmiyye.

Yakup, A. (2005). al-Lugatu'l-Arabiyye ve Âdâbuhâ fi Cumhûriyyeti'n-Nijer Hilâla Fetreti'l-İstimâr 1960-1987. (*Yayımlanmış Doktora Tezi*) *Arap Dili Bölümü, Usman b. Fodyo Üniversitesi*. Sokoto/Nijerya.

Yakup, A. (2013). el-Franko-foniyye ve Tehaddâyâtuhâ li'l-lugati'l-Arabiyye fi Bilâdi Garbi İfrikiyye. *Mecalletu Kiraât* (18), 72-76.

Yakup, A. (2019). aş-Şeyh Usman b. Fodio ve Menhacuhû fi't-Terbiyeti'r-Rûhiyye li'Etbâih. *MecelletuUlamâi'l-Afârikiy* (1), s. 182-195.

- Yanardağ, A. (2012). Tevhid-İ Tedrisat Kanunu Uygulamasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Rolü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* (49), 241-264. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20494> adresinden alındı
- Yaşaroğlu, M. (2016). Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 93-107.
- Yavuzer, H. (2019). Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri. *Arapça Bilimsel Din Dergisi*(1), 102-145.
- Yıldız, M. (2021). Türk Dış Politikasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: Türkiye Diyanet Vakfı Örneği. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) *Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı (Yönetim ve Sivil Toplum Kuruluşları Bilim Dalı)*, Marmara Üniversitesi. İstanbul.
- Yılmaz, H. (2017). Cami Eksenli Din Eğitimi. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi* (s. 297-315). Ankara: Grafiker Yayınlar.
- Yürük, T. (2017). İlk ve Orta Öğretiminde Din Öğretimi (Din Dersleri). R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Eğitimi El Kitabı* (s. 113-135). Ankara: Grafikler.
- Yürük, T. (2018). Din Hizmetleri: Kavramsal ve Teorik Çerçeve ., R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim* (s. 31-42). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Zengin, Z. S. (2007). II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri. *Belleten*, 614.
- Zengin, Z. S. (2011). Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Kur'an Kurslarının Kurulması ve Gelişimi. *Çokurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 1-24.
- Zengin, Z. S. (2017). Din Eğitiminin Tarihsel Gelişimi: İslam'da Eğitim ve Öğretim. D. R. Remziye içinde, *Din Eğitimi El Kitabı* (s. 30). Ankara: Grafiker.

Zengin, Z. S. (2018). Din Hizmetlerinin Tarihsel Gelişimi. R. Doğan, & R. Ege içinde, *Din Hizmetlerinde Rehberlik ve İletişim El kitabı* (s. 20-21). Ankara: Grafiker.

Zengin, Z. S. (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Türkiye'de Yüksek Din Eğitiminin Gelişimi. B. D. İşleri içinde, *Din Hizmetleri ve Din Eğitiminde Türkiye Tecrübesi Diyanet-İlahiyat-İmam-Hatip* (s. 218-219). Ankara: DIB Yayınları.

ÖZET

Nijer Din İşleri Organizasyonu İle Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının Din Eğitimi
Faaliyetleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

Doktora Tezi

Danışman: PROF. DR. Yıldız KIZILABDULLAH

Sosyal bilimler enstitüsü Felsefe ve din bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı Ankara,
2023, viii+214 s.

Bu araştırmanın problemi, “Nijer din işleri organizasyonu ile Türkiye Diyanet Başkanlığı'nın yaygın din eğitimi açısından benzerlik ve farklılıkları nelerdir?” şeklinde ifade edilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye Diyanet Başkanlığı ve Nijer Din İşleri Organizasyonunun birbirine katkı sağlayabilecek olan fikri, yapısal ve işlevsel nitelikleri neler olabileceği üzerinde durulmuştur. Her iki ülkedeki din işleri organizasyonunun verimliliğini ve sürdürülebilirliğini artırmak ve yaygın din eğitimi faaliyetlerini daha iyi hale getirebilmek için, söz konusu ülkelere ait din işleri organizasyonları karşılaştırılıp analiz edilmiştir. Buna bağlı olarak araştırmanın amacı “Nijer Din İşleri Organizasyonu ile Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığını betimlemek ve kurumların belli parametrelere göre anayasal statüsü, teşkilat yapısı, bütçesi, personel sayısı, laik devletinde mevcut olan dini kurumlardaki rolü, kuruluş amaçları gibi ve özellikle de yaygın din eğitiminin faaliyet, etkinlik ve hizmetleri (camii içi ve dışı din hizmetleri) açısından karşılaştırılmıştır.” Bu amaç doğrultusunda Türkiye Diyanet Başkanlığı ve Nijer Din İşleri Organizasyonunun birbirlerine yapabilecekleri katkının imkânı da tartışılmıştır. Araştırmada Türkiye ve Nijer Cumhuriyetinde kamu ve sivil toplum bünyesinde faaliyet gösterecek din hizmetleri kurumlarının faaliyetlerini konu edinmesi ve karşılaştırmalı eğitim çalışmaları muhtevası içermesi bakımından nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Söz konusu araştırmanın temel sorusu çerçevesinde çalışmada literatür taramasına dayalı, karşılaştırmalı nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda çalışma bünyesinde Nijer din işleri organizasyonunun ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının hizmet ve faaliyetlerinin yönetim, yürütme sistemleri, gelişim süreçleri, hukuki alt yapıları, yasal temelleri, faaliyet türleri, biçimleri, bütçeleri ve personel kaynakları noktasında benzer ve farklı yönlerini ortaya koyarak karşılaştırma yapılmıştır. Araştırmada; iki ülke birbirinin tecrübelerinden faydalanabileceği şeklinde sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Dini Faaliyetler ve Hizmetler, Din İşleri Organizasyonu, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Laiklik.

ABSTRACT

A Comparative Study of Religious Education Activities of the Religious Affairs

Organization of Niger and the Religious Affairs Directorate of Türkiye

Abdoulaye OUSSEINI SOULEY

PhD Thesis

Advisor: PROF. DR. Yıldız KIZILABDULLAH

Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies (Religious Education), Ankara, 2023, viii+214 p.

The problem of this research is expressed as the following “What are the similarities and differences between the Religious Affairs Organization of Niger and the Directorate of Religious Affairs of Türkiye in terms of non-formal religious education?” In this context, the idea, structural and functional qualities of the Turkish Directorate of Religious Affairs and the Niger Religious Affairs Organization, which can contribute to each other, are emphasized. In order to increase the efficiency and sustainability of the religious affairs organization in both countries and to improve the non-formal religious education activities, the religious affairs organizations of the mentioned countries were compared and analyzed. The aim of the research is “To describe the Niger Religious Affairs Organization and the Turkish Religious Affairs Directorate and to describe the constitutional status of the institutions according to certain parameters, the organizational structure, budget, number of personnel, the role in religious institutions in the secular state, the aims of establishment, and especially the activities, effectiveness, and performance of religious education were compared in terms of (in and out of the mosque).” In accordance with this purpose, the possibility of the contribution that the Turkish Directorate of Religious Affairs and the Niger Religious Affairs Organization can make to each other has been discussed. The qualitative research method was preferred in the research in terms of the subject of the activities of religious services institutions operating in public and civil society in Türkiye and the Republic of Niger and the content of comparative educational studies. In the framework of the main question of the research, a comparative qualitative research method based on a literature review was used in the study. In this context, a comparison has been made by revealing the similar and different aspects of the Niger religious affairs organization and the services and activities of the Turkish Religious Affairs Directorate in terms of management, executive systems, development processes, legal infrastructures, legal foundations, activity types, forms, budgets, and personnel resources. It has been concluded that the two countries can benefit from each other's experiences.

Keywords: Religious Education, Religious Activities And Services, Religious Affairs Organization, Presidency of Religious Affairs ve Secularism.